ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ - СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 3 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1950

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ - СКОПЈЕ
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
ИСТОРИСКО-ФИЛОЛОШКИ ОДДЕЛ
SECTION HISTORICO-PHILOLOGIQUE

ГОДИШЕН ЗБОРНИК

ANNUAIRE

КНИГА 3 TOME

СКОПЈЕ — SKOPJE
1950

Печатница на Филозофскиот факултет — Скопје

СОДРЖИНА — TABLE DES MATIÈRES

Печатница на Филозофскиот факултет — Скопје

БЛАЖЕ КОНЕСКИ

ЕДНА ОДЛОМКА ОД XIII ВЕК — СПОМЕНИК ОД ОХРИДСКАТА ШКОЛА

I.

Пред историјата на македонскиот јазик стои задачата да ги издели и изучи писмените споменици што се настанати кај нас и што одразуваат црти на нашите народни говори. Бројот на таквите споменици по Кирило-Методиевската епоха, во времето приближно од XII до XV век, не е мал. Според класификацијата на Б. Цонев[1]) со Охридската школа се сврзани 14 ракописа, со Охридско-злетовската — 30, а со Злетовската — 56, што чини заедно — 100 ракописа. А тоа е половината од оние 209 ракописа што се опфатени во класификацијата на Цонева. Притоа треба да се обрне внимание и на следното: најголемиот дел од останатите 109 ракописа (80 на број) спаѓаат во т. н. влашкобугарска книжнина и потекнуваат од XV — XVI век. Така што грото на спомениците од XII — XIV век носат обележје на македонските правописни школи: 80 наспрема 16 од трновската и 4 од т. н. етимолошка школа.[2])

Сите овие споменици кај Цонева се опфаќаат под терминот среднобугарски. Впрочем, тој термин не е ограничен само на бугарската лингвистика, а има своја употреба општо во славистиката. И така, и сите споменици од Македонија, настанати во времето од XII — XV век, бидуваат обично наречувани со тоа име — среднобугарски споменици.

Ние сметаме дека тој термин не може да остане. Добрите разлози против него се сведуваат главно на овие две точки:

1. При постоењето на две јужнословенски нации — бугарска и македонска, со два одделни литературни јазици, не може спомениците од македонското минато да се наречуваат на пр. среднобугарски, а во истото време да не се сврзува со тоа актуелна шовинистичка содржина. Сосем е ло-

---

[1]) Б. Цоневъ, Класификация на българскитѣ книжовни паметници отъ най-старо врѣме до края на XVI вѣкъ София 1905, отд. отп., с. 31.

[2]) Сп. го за ова искажувањето на Шчепкина: „Почти все известные среднеболгарские памятники до XIV века относятся по ясному свидетельству языка к юго-западному наречию, которое для краткости называю здесь и македонским“ (Болонская псалтырь, 62). И на друго место: „Припомним, что все памятники, о которых идет речь, за немногими исключениями — македонского происхождения“ (ib. 84; станува збор за спомениците од XI — XIII век.)

гично дека треба да се делат македонските споменици од бугарските.

2. Таа поделба е нужна и од строго лингвистичка гледна точка. Првиот услов да се искористат за историјата на јазикот оние елементи од тие споменици, во кои проѕира народниот јазик, е — да се знае, макар колку приближно, со која јазична средина се сврзани дадените споменици. Терминот *среднобугарски* внесува мешаница и нејасност во тој поглед.[3])

Се разбира дека сето ова не значи превидување на оние навистина тесни врски меѓу писменоста во Македонија и Бугарија, како и на заемните влијанија. Отфрлањето на терминот среднобугарски споменици, во неговата досегашна смисла, ќе придонесе баш повеќе да се внесе јасност за тие врски и тие влијанија. И така, во заклучок, оние споменици (во доста голем број) што Цонев ги зема како среднобугарски — се заправо македонски. Јас не би рекол среднomакедонски, зашто не гледам некаква особена предност во создавањето на такви термини по имитација. Македонските споменици од XII—XIV век, на пример, — тоа би било јасно определение.

II.

Веќе во претходното излагање се спомена за некои правописни школи во Македонија. Цонев изделува, базирајќи се на тоа како е регулисан правописот на еровите, три такви школи: Охридска, Злетовска и Охридско-злетовска. Но повеќе тежест би требало да му се даде на оној друг признак, што и од Цонева не е заборавен иако е поставен на втор план; а тоа е: како е регулисан во спомениците правописот на буквите за носовите самогласки. Зашто, додека при еровите се работи за едно чисто графичко правило, овдека имаме нешто друго — сообразување на правописната норма спрема новиот изговор во живиот јазик. Познато е дека од XII век се извршува и се одразува во спомениците т. н. замена на носовките ѫ и ѧ. Притоа се забележува стремеж, таа промена во јазикот да се фиксира и правописно, спротивно на поранешното пишува-

[3]) Ватрослав Јагиќ ја подвлекува самобитноста на македонската писменост дури и во старословенската епоха. Зборувајќи дека Добромировото евангелие се сврзува потесно со Асемановото, Зографското и Мариинското, одошто со јужнословенскиот оригинал на Остромировото евангелие, Јагиќ го констатира следното: „Der Dualismus also, der sich im weiteren Verlauf schärfer ausprägte, fällt mit seinen ersten Anfängen zum mindesten in die erste bulgarisch - macedonische Epoche des altki chenslavischen Schriftthums. Er dürfte durch die Benennung bulgarisch (östlich) und macedonisch (westlich) genug treffend bezeichnet sein. Die eine Gruppe (die östliche) galt als Bezugsquelle für Russland, die andere (wes liche) für Serbien und Kroatien . . .“ (Evangelium Dobromiri, II Hälfte, Wien 18 8, s. 111).

ње. Секако во тој факт имаме највиден израз за одделување од традиционалната графика и реформирање на правописот спрема изменетата состојба.

Погледнато вака, од особен интерес е за нас постоењето на таква група споменици, каква што чинат: Болоњскиот псалтир, Охридскиот апостол, Дечанскиот псалтир и Октоихот бр. 2897 од Софискиот народен музеј (Цонев, ib. 18), во кои замената ѧ > ѫ се врши и зад ч (чѫдо и сл.). Како што одбележува Цонев, овие споменици „и четиритех произлизат от Охридско: първият е писан „при цари Асѣни Българскымъ въ Охридѣ градѣ въ селѣ рекомымъ Равне“, вторият и четвртият са намерени в Охрид, а третият, ако не е донесен готов от Охридско, то е насигур писан за Дечанския монастир по Охридски оригинал. А че в юсовата замена след ч се отразява в тия четири паметника именно Охридски говор, може да заключим оттам, че и днес още се говори в Охрид *чъдо* наместо *чедо* (чѧдо)“. — ib., 18.[4])

Покрај срекната околност што еден од нив е датиран, тука иде уште до израз и тоа — што токму врз основа на замената на носовките во тие споменици можеме, по фактите од современиот охридски говор (ср. *чъдо*) да го установиме нивното потекло. Штом еднаш имаме такви ориентири, тогаш на поцврста основа можат да се базираат и заклучувањата во однос на другите карактеристики на Охридската правописна школа, во тој ред и на употребата на еровите знаци. Добра поука ни дава во овој поглед тоа што го гледаме кај Цонев. Застанувајќи конечно на гледиштето дека најдобро би се класифицирале спомениците спрема правописот на еровите, тој е принуден четирите приведени погоре охридски споменици да ги вмести во две различни групи: Болоњскиот псалтир и Охридскиот апостол меѓу спомениците со ъ (ib. 21) а Дечанскиот псалтир и Октои:от бр. 2897 меѓу тие со ь (ib. 24).

III.

Кон цитираните охридски ракописи се придружува сега и една одломка од октоих, по сека веројатност најдоцна од почетокот на XIII век. Се однесува за три пергаментни листа, формат 29 × 20, употребени како подврзија за еден ракопис од српска редакција, од поново време. Овој ракопис, најден во Охрид, се чува во библиотеката на Семинарот за јужнословенски литератури на Филозофскиот факултет во Скопје, каде што е заведен под бр. 1511.

---

[4]) Кон ова место од Цонева, Куљбакин прибавува дека промената чѧ > чѫ се забележува уште во ;Златоустот од XIII век, издаден делум од Јагиќа, во Берлинскиот зборник и Тр одот од XIII век од Белградската библиотека, бр. 79. Кульбакинъ , Охридская рукопись Апостола, LXXX).

Третиот пергаментен лист бил истружен од лицевата страна, и после некој тука напишал текст од евангелието на Јоана (расказот за воскресението Лазарово). Освен зачуваните три, постоел во подврзијата уште еден пергаментен лист, па се познава каде е исечен.

Во оваа одломка на октоих, исто како во познатите охридски ракописи, е одразена замената ѧ > ѫ и зад ч: зачѫть (1 стр.), тръкезначѫлнаго (4 стр.). Таа иде така за уште една потврда дека постоела специјална Охридска правописна школа кон вопросното време — и во тој факт се состои првенствено нејзиното значење. Еден глаголски ред во неа, на обратната страна од првиот лист, истакнува уште една врска повеќе со спомениците како Охридскиот апостол, сведочејќи притоа и од своја страна за староста на одломката.

IV.

Пред да минеме на тоа што главно ќе нѐ интересира — како е одразена овде замената на носовките, ќе дадеме краток преглед на цртите во одломката.

1. Во однос на еровите букви се забележува на овие листови донекаде почеста употреба на ь. Според тоа, овој споменик би требало да го сместиме во една група посебна од познатите четири споменици — во третата група спрема Цонева (ib. 22). Но ние за тоа се изјаснивме. Во нашата одломка редовно имаме: *о* м. ъ, и *е* м. ь.

Примери:

ъ > о: ни во что же, сонь (2 стр.), взопиемь, совьскрси въ адама ѿто тлѧ (5 стр.).

ь > е: почесть, днⷭ҇е (стр), земенг, весь, весъ дѣiанеи, леⷭ҇ (2 стр.), пришеⷣ҇ша, леⷭ҇, прѣшеⷣ҇ше (3 стр.), силень (5 стр.).

Ерот се пишува во префиксот въс-: вьскрсша, вьскрсе, вьскрсивь, вьскрсению, въскрсениемь, вьскрси, въстаниемь, вьскрсе, совьскрсивъ (5 стр.); и кьниж (4 стр.; ср. горе взопиемь).

Важно е исто така во однос на правописот на еровите дека тие скоро редовно не се пишуваат во слаба позиција. Исклучоците се сосем малку:

ѕгашьше (1 стр.), вьводѧи, тѧшькыѫ, постьникы (3 стр.).

Наспроти тоа на петте страници се наоѓаат далеку поголем број примери без ерови букви во слаба позиција. Иако ние имаме пред себе само мала одломка, па споредувањето во еден поголем опсег не е возможно, ни се чини сепак доволно упадлив фактот дека испуштањето на еровите е овде изразита појава што ја доближува одломката повеќе до Ох-

ридскиот апостол отколку до Болоњскиот псалтир.[5]) И во тоа ние гледаме втора битна правописна особеност на одломката, што произлегува, исто како и нормата за пишувањето на ѫ и ѧ, од стремежот да се сообрази графиката спрема живиот говор.

2. Примерите:

вьсѣ тварь, ѿ вышнѣго (1 стр.), вьсѣчьскаꙗ, вьсѣкы, вьсѣкы (2 стр.), вышнѣго, зарѣми (4), ꙋклонѣѭще, ни ѿгнѣ (4 стр.) — покажуваат дека и во овој споменик ѣ го заменува ꙗ зад оние консонанти што ја причинуваат и промената ѫ > ѧ. Во сите други случаи иде ꙗ: ꙗко, ꙗвисте сѧ, сиꙗѭще (1 стр.) и др.

Врската меѓу процесите ѫ > ѧ и ꙗ > ѣ е, значи, очевидна (в. Кульбакинъ, Охридская рукопись Апостола, стр. LXXXI). И во вториов случај се работи за еден фонетски процес причинет од мекоста на претходниот консонант. Фонемата *е* во имињата на селата: *Долнени*, *Ивени* е настаната токму по тој пат.[6])

3. Од формите во одломката ќе ги забележиме, кај имињата, следните што укажуваат на мешањето на падежите:

прогонѧще мрака грѣх овнаго; нѣ непорочнѫ ꙗко тъі прчиста (1 стр.); вплъщъшаго сѧ ѿ дѣ҃ѫ (2 стр.); ѿ адовѫ ѫзы и тлѧ; горо бжнꙗ ·вѫ[7]) же видѣ древле даниль (5 стр.).

Други форми кај именките:

цр҃ство красотѣ (1 стр.); Стльпи неѿкорими хѣ҃ цркви (2 стр.); чинови; лѫкавпыми дѣлы (2 стр.); грѣͯми многъіми (3 стр.); грѣͯми (4 стр.).

Кај глаголите:

прижѫхѫ[8]): прижшѫ, аог. (1 стр.)

V.

1. Нашата одломка го дава следниот материјал за мешањето на носовките:

I. ѩ > ѭ: прижѫхѫ, прижшѫ, нетлѣнныѭ (acc. pl.) — 1 стр. прѣставл҃енъѭ (acc. pl.), стоѭще (2), славы твоѭ, мл҃сти твоѭ

[5]) Ср. Кульбакинъ, Охридская рукопись Апостола, LXXXVII — LXXXIX; Щепкинъ, Болонская псалтырь, 89, 93—98, 116.

[6]) Поинаку за тоа се искажува П. Скок во статијата „O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike", Јужнословенски филолог, XII, 1933, с. 77.

[7]) Ср. Болонская псалтырь, 216.

[8]) Ср. ib. 232.

Третиот пергаментен лист бил истружен од лицевата страна, и после некој тука напишал текст од евангелието на Јоана (расказот за воскресението Лазарово). Освен зачуваните три, постоел во подврзијата уште еден пергаментен лист, па се познава каде е исечен.

Во оваа одломка на октоих, исто како во познатите охридски ракописи, е одразена замената ѧ > ѫ и зад ч: зачѫть (1 стр.), тръвезначѫлнаго (4 стр.). Таа иде така за уште една потврда дека постоела специјална Охридска правописна школа кон вопросното време — и во тој факт се состои првенствено нејзиното значење. Еден глаголски ред во неа, на обратната страна од првиот лист, истакнува уште една врска повеќе со споменииците како Охридскиот апостол, сведочејќи притоа и од своја страна за староста на одломката.

IV.

Пред да минеме на тоа што главно ќе нѐ интересира — како е одразена овде замената на носовките, ќе дадеме краток преглед на цртите во одломката.

1. Во однос на еровите букви се забележува на овие листови донекаде почеста употреба на ь. Според тоа, овој споменик би требало да го сместиме во една група посебна од познатите четири споменици — во третата група спрема Цонева (ib. 22). Но ние за тоа се изјаснивме. Во нашата одломка редовно имаме: *о* м. ъ, и *е* м. ь.

Примери:

ъ > о: ни во что же, сонь (2 стр.), взопиемь, совьскрси въ адама ѿто тлѧ (5 стр.).

ь > е: почестъ, днеⷭ҇ (стр), земен , весь, весъ дѣꙗнен. леⷭ҇ (2 стр.), приⷣ҇шеша, леⷭ҇ , прѣⷣ҇шеше (3 стр.), силень (5 стр.).

Ерот се пишува во префиксот вьс-: вьскрсша, вьскрсе, вьскрсивь, вьскрсению, въскрсениемь, вьскрси, въстаниемь, вьскрсе, совьскрсивъ (5 стр.); и вьпиѫ (4 стр.; ср. горе взопиемь).

Важно е исто така во однос на правописот на еровите дека тие скоро редовно не се пишуваат во слаба позиција. Исклучоците се сосем малку:

ѕгашьше (1 стр.), вьводѧи, тѧшькыѫ, постьникы (3 стр.).

Наспроти тоа на петте страници се наоѓаат далеку поголем број примери без ерови букви во слаба позиција. Иако ние имаме пред себе само мала одломка, па споредувањето во еден поголем опсег не е возможно, ни се чини сепак доволно упадлив фактот дека испуштањето на еровите е овде изразита појава што ја доближува одломката повеќе до Ох-

ридскиот апостол отколку до Болоњскиот псалтир.[5]) И во тоа ние гледаме втора битна правописна особеност на одломката, што произлегува, исто како и нормата за пишувањето на ѫ и ѧ, од стремежот да се сообрази графиката спрема живиот говор.

2. Примерите:

вьсѣ тварь, ѿ вышнѣго (1 стр.), **вьсѣческаꙗ, вьсѣкы, вьсѣкы** (2 стр.), **вышнѣго, зарѣми** (4), **ѹкланѣѭще, ни ѿгнѣ** (4 стр.) — покажуваат дека и во овој споменик ѣ го заменува ꙗ зад оние консонанти што ја причинуваат и промената ѫ > ѧ. Во сите други случаи иде ꙗ: **ꙗко, ꙗвисте сѧ, сиꙗѭще** (1 стр.) и др.

Врската мегу процесите ѫ > ѧ и ꙗ > ѣ е, значи, очевидна (в. Кульбакинъ, Охридская рукопись Апостола, стр. LXXXI). И во второв случај се работи за еден фонетски процес причинет од мекоста на претходниот консонант. Фонемата *е* во имињата на селата: *Долнени*, *Ивени* е настаната токму по тој пат.[6])

3. Од формите во одломката ќе ги забележиме, кај имињата, следните што укажуваат на мешањето на падежите:

прогонѧщіе мрака г рѣх овнаго; нѣ(с) непорочнѫ ꙗко тꙑі прчиста (1 стр.); **въплъщъшаго сѧ ѿ дкѫ** (2 стр.); **ѿ адовѫ ѫзы и тлѧ; горо бжиꙗ · вѫ**[7]) **же видѣ древле даниль** (5 стр.).

Други форми кај именките:

цр̑ство красотѣ (1 стр.); **Стльпи неѿкоримы хвѣ цркви** (2 стр.); **чинови; лѫкавнмыми дѣлы** (2 стр.); **грѣ(х)ми многъıми** (3 стр.); **грѣ(х)ми** (4 стр.).

Кај глаголите:

прнѫхѫ[8]): **принѫшѫ**, aor. (1 стр.)

V.

1. Нашата одломка го дава следниот материјал за мешањето на носовките:

I. јѧ > јѫ: **прнѫхѫ, принѫшѫ, нетлѣнныѫ** (acc. pl.) — 1 стр. **прѣстав(л)енъıѫ** (acc. pl.), **стоѫще** (2), **славы твоѫ, м(л)сти твоѫ**

[5]) Ср. Кульбакинъ, Охридская рукопись Апостола, LXXXVII — LXXXIX; Щепкинъ, Болонская псалтырь, 89, 93—98, 116.

[6]) Поинаку за тоа се искажува П. Скок во статијата „O bugarskom jeziku u svjetlosti balkanistike", Јужнословенски филолог, XII, 1933, с. 77.

[7]) Ср. Болонская псалтырь, 216.

[8]) Ср. ib. 232.

богатꙑѫ (последните два збора се напишани со глаголица[9]) — 2 стр.; **лютꙑѫ и тѧжькꙑѫ болѣзни, блгоприѩтнꙑми, прѣ[д]стоѩщи, вьсѣкꙑѫ стрсти** — 3 стр.; **житеискꙑѫ** (gen. sg.), **прѣ[д]стоѩще** (2) — 4 стр.; **еѫ, сѫщѫѫ** (acc. pl.), **ѿто тлѧ смртнꙑѫ, ѫзк̆ь** — 5 стр.

шѧ > **шѫ**, **жѧ** > **жѫ**: **просвѣтишѫ, приѩшѫ** — 1 стр.; **рѣшѫ** — 2 стр.; **слежѫща** — 4 стр.

чѧ > **чѫ**: **зачѫть** — 1 стр.; **тръбезначѫлнаго** — 4 стр.

цѧ > **цѫ**: **вѣнцѫ** (2) — 1 стр.

щѧ > **щѫ**: **сѫщѫѫ**.

Редовно се пишува **нѫ**, а еднаш се срекава **стѫѕѫ** (acc. sg.), како и во Болоњскиот псалтир.

II. За **ѫ** > **ѧ** ги имаме овие примери:

м[л]ѧ (1 sg. pr. — 6 пати); **глѧще** — 5 стр.; зад мекото **с**: **вселенѫѫ всѧ** — 3 стр.; **вселенѫ всѧ, всѧдꙋ** — 4 стр.; зад мекото **р**: **ѿчскѫ зарѧ** — 4 стр. Примерот **славꙑ гнѧ** (1 стр.) покажува дека зад мекото **н** се чувало **ѧ**.

Правилото за замената на носовките е во нашата одломка спроведено без исклучок.

2. Непобитно е установен фактот дека таа заменабила обусловена од карактерот на претходните согласки. Притоа е важно да не се губи од предвид дека постоеле извесни дијалектни разлики во опсегот на таа појава, а исто така дека таа дури не засега некои наши говори. Затоа и не се оправдува никако во стварноста стремежот да се постават во сѐ под еден знаменател фактите од најразличните дијалекти на македонската и бугарската јазична територија, како што прави на пример Цонев. Тој сакаше да го објасни мешањето на носовките со нивниот некогашен „општобългарски“ изговор — ъ̣, 'ъ̣: „Сметам, че изговор о̣ – е̣ за **ѫ, ѧ**, ако е наистина съществувал някога в български език, той ще е бил уединен, диалектичен изговор, който наkъм прабългарският изговор ъ̣, 'ъ̣ е тъкмо той вторичен, вокализуван, както и *о* и *е* накъм **ъ** и **ь**“ (Врачанско евангелие, с. 34).

Не навлегувајќи во тоа колку е верна претпоставката на Цонева за еднаквиот изговор на носовките во однос на говорот на Врачанското евангелие, ние сакаме да ја истакнеме нејзината неодржимост само во однос на македон-

[9]) Значи, и со глаголско писмо се изразуваат новите фонетски промени. Ср. исти таков случај во Битолскиот триод од XII в. (Й. Ивановъ, Български старини, с. 463).

ските говори. Зошто, се праша, речиси сите тие покрај ъ > *о*, ь > *е* покажуваат ѫ > ъ, *а* — штом имало паралелност во развитокот на овие гласови? Зошто само во извесни од нив наоѓаме траги од мешањето на носовките, ако веќе од најстаро време нивниот изговор бил еднаков? Зошто, најпосле, од ѧ имаме *е* во сите позиции, освен зад консонантите каде што се заменувало со ѫ?

Во македонските говори различниот изговор на двете носовки се чувал и како резултат на тоа и идат нивните различни рефлекси. За нивното мешање, покрај карактерот на претходните согласки, придонесол и нивниот носов елемент што, сосем јасно, му содејствувал на асимилаторското влијание од страна на тие согласки.

Ако претпоставиме за охридскиот говор во тој период изговор ъ за ѫ (што е секако очевидно), тогаш за ѧ најверојатно би требало да претпоставиме изговор ӓ. За ова можеме да се позовеме како на оние случаи во Охридскиот апостол и Болоњскиот псалтир, каде што место ѧ стои ѣ (избавлѣ|сѧ, ꙗвлѣ), така и на фактите од корчанскиот говор, каде што изговорот ӓ (за ѧ) се чува и до денеска под акцент. Притоа треба да го имаме предвид и натамошниот развиток на ѧ во *е* (исто како и ѣ > *е*). Процесот би врвел тогаш вака: ъ > ъ; ӓ > ӓ > *е*.

3. Во врска со ова природно се поставува прашањето: во кое време се вагубила носовоста на ѫ, ѧ. Зборувајќи овдека за спомениците од Охридската школа, ние ќе се ограничиме во својот одговор само на губењето на носовоста во оној западномакедонски говор чии црти прозираат во нив, а тоа е охридскиот говор. За ова се искажуваат Шчепкин и Куљбакин. Но треба да укажеме веднаш на онаа разлика меѓу нив во однос на датирањето на Охридскиот апостол и Болоњскиот псалтир. Додека Куљбакин ги однесуваше кон крајот на XII век, Шчепкин искажа гледиште дека тие потекнуваат од времето меѓу 1230 и 1241 година. Тоа значи дека и неговото заклучување во однос на загубата на носовоста, според материјалот од Болоњскиот псалтир, се однесува до состојбата кон тоа време.

Примерите од Болоњскиот псалтир: жъдаше, пъжда, Шчепкин ги зема како знак дека: „По этой примете Болонская псалтырь должна быть поставлена во главе не-юсовых македонских памятников XIII века...“ (Бол. пс. 145). Слично тој заклучува и во однос на губењето носовоста кај ѧ: „Случаи замены ѧ через ѣ редки, но они поддерживаются случаями ѫ|ъ...“ (ib. 145). На стр. 157 тој вели за првата половина на XIII век: „говоры с утраченным ринезмом уже должны

были существовать; из говоров, сохранявших ринезм, во многих он должен был быть уже слабым".

Што се однесува до Куљбакина, тој заклучува врз основа на примерите од Охридскиот апостол: **вызжпилъ, вьспренъвъ, вьзъкы**, дека „ж по своему звуковому значению равнялся ъ" (Охр. ап., LXXIII). Тоа е кај него повторено во друга врска и на стр. LXXVIII. Објаснувајќи го тука примерот **сънграждане**, тој констатира дека „в других словах, очевидно, слышался просто ъ: писец не мог написать **сжграждане** потому, что в его произношении ж, вообще говоря, звучало без носового элемента".

И така, според Куљбакина, треба да се претпостави дека во крајот на XII век, од кога по негово мислење потекнува Охридскиот апостол, ж во охридскиот говор веќе било преминато во ъ.

Недоследност се јавува кај Куљбакина во однос на развитокот на ѧ. Додека тој, базирајќи се само на три примери со ъ ж, двата од кои самиот ги поставува под прашање (ib. LXXVII), сепак заклучува дека ж > ъ, далеку повоздржан е во однос на ѧ. Во Охридскиот апостол имаме неколку примери со ѧ > є (**творе, прѣходе** и др.), еден со ѧ > ѣ (**нявавлѣсѧ**). Сепак Куљбакин сега смета дека количеството на таквите факти „слишком невелико, что бы делать какие либо выводы. Можно предполагать лишь акустическую близость звуков ѧ, є и ѣ в говоре писца" (ib. LXXVIII).

По сѐ искажува дека попосле Куљбакин направил во оваа смисла отстапување и во поглед на ж. Такво нешто може барем да се заклучи од следното место во неговата критика за студијата на R. Ekblom „Le développement des voyelles originairement nasalisées dans le moyen bulgare" (Јужнословенски филолог, кн. III, 1922 — 1923, с. 160):

„...морамо мислити на врло рано слабљење назализације у вокалима ж, ѧ; то је слабљење проузроковало могућност мешања ѧ и ѣ, ѧ и є, нарочито у последњем слогу речи.

Али су ови примери ретки због тога што се ѧ разликовало од ѣ и є слабом назализацијом, међутим је било за уво слично вокалима ѣ и є, у колико је било скоро једнако у погледу на позицију језика звуком є или ѧ, али не ъ. Исто тако mutatis mutandis мора се објашњавати релативна реткост примера са ж - ъ или обрнуто".

Па сега, кое е точно од двете спротивни гледишта на Куљбакина, засновани на различната интерпретација на случаите ж - ъ? Според нас, правилно ќе биде последното. Во негова полза говори и следниот важен факт. Регулисањето правописот на носовките, сообразно со промените на тие

гласови во живиот говор, можело да се спроведе (и имало смисла да се спроведе) само додека уште тие постоеле како одделни фонеми, чувајќи го својот носов призвук — па колку слаб да бил тој. Се знае меѓутоа дека споменициве како Охридскиот апостол и Болоњскиот псалтир спаѓаат меѓу најстарите познати споменици со новоустановениот правопис на носовките. Ние не можеме да ја примиме претпоставката дека овие споменици се просто копие од некои постари, но загубени, во кои веќе бил установен правописот на носовките. Тогаш би сме допуштиле дека во Охридскиот апостол и Болоњскиот псалтир правилото за нивното пишување претставува просто една преживелица што по традиција се предава, не одговарајќи ѝ веќе на изменетата состојба во живиот говор. Но зар може да се прими дека регулисањето на правописот на носовките би паѓало во едно време доволно оддалечено од времето на Охридскиот апостол, та да можело меѓу тие два периода да се загуби носовоста? Се разбира дека не! Притоа се работи за споменици препишувани дури од глаголски и тоа од старословенски оригинал, како што претполага Куљбакин за Охридскиот апостол. Тогаш останува да го примиме логичниот извод дека токму времето на појавата на Охридскиот апостол, или непосредно пред тоа, е она време кога се установува правилото за пишувањето на носовките. Пишувањето нивно безразлично кај I писец во Охридскиот апостол покажува дека тоа правило не било уште усвоено ниту од сите препишувачи во кругот на Охридската школа. А од сето ова следува да заклучиме дека носовоста на ѫ и ѧ не можела да биде изгубена во охридскиот говор во крајот на XII и почетокот на XIII век. Добро е да спомнеме патем дека се работи за еден говор што непосредно граничи со оние наши југозападни говори во кои траги од некогашниот носов изговор и до денеска во голема мерка се чуваат; и тоа од своја страна може да укажува дека носовоста во охридскиот говор се загубила подоцна одошто во посеверните македонски говори.

Врз основа на одделни примери како възѫпилъ или жъдааше не може, толку повеќе што се работи за носови вокали, да се тврди ништо повеќе одошто — дека носовоста во извесни одделни случаи се загубувала. Нека се сетиме на современиот пример за состојбата на носовките во полскиот јазик, па ќе биде веднаш јасно дека обопштувањето врз такви одделни примери доведува во заблуда.

Впрочем и некои од тие одделни примери можат да се поставаат под прашање. Таков е случајот со пишувањето стѫѕа (м. стьѕа), на кое овде ќе се запреме со неколку збора.

Споменавме порано дека во нашата одломка се срека-ва вакво написание на тој збор: стѫѕѫ (acc. sg.), каде што ѫ стои место ь. Вака се пишува тој збор на повеќе пати и во Болоњскиот псалтир. Врз основа на пишувањето стѫѕахъ, стѫгнахъ Шчепкин тврдеше дека: „ѫ должно здесь выражать ъ *выговариваемое*“ (ib. 161). Но нам ни се чини дека постојат доволно разлози и за едно обратно тврдење, т. е. дека ѫ во стѫѕа изразува носов глас. Појавата на неоргански назализам во македонските говори е добро позната. Веќе во Добромировото евангелие срекаваме редовно пѧтелъ место пѣтелъ (Jagić, Evangelium Dobromiri I, c. 25). Од денешните македонски говори се познати покрај *йенѿел* и зборовите: *лънца, мънгла.* Сите тие се настанати, сосем јасно, во едно време кога поради акустичната близост на ѧ и ѣ, ѫ и вторичниот ъ, можел да се пренесе носовиот призвук и во зборови каде што етимолошки не се оправдува. А тоа е токму времето на нашите охридски споменици.

Во случајот со стѫѕа забележително е што таквиот правопис се срекава во Болоњскиот псалтир кај I, II и IV писец (в. таму, с. 139 и 146), а исто така и во нашава одломка. Како да се објасни ова „грешење“ токму спрема тој збор од страна на повеќе препишувачи, кога правописната манира за заменување на ъ со ѫ, како што забележува Шчепкин, уште не била изразена (ib. 146)? Не е ли пологично да се претпостави дека имено пишувањето стѫѕа се базира на живиот изговор, додека примерите како стъѕѫ, стъѕи (само еднаш вака кај IV писец покрај пет случаи со ѫ) се должат на традиционот правопис?

Појавата на неоргански назализам во првиот слог на зборот стѫѕа може да се објасни, покрај другото, и со регресивна асимилација од страна на крајното ѫ во формите како стѫѕѫ (gen. и acc. sg., nom. и acc. pl.). Освен тоа треба овде да се обрне внимание и на гласот ѕ. Карактеристично е дека единствено во зборот *јанѕа* е зачувана трага од носовоста во централните македонски говори — токму пред *ѕ*. Елементот *н* се јавува неоргански пред *ѕ* во зборот *мранѕулец* (место: *мразулец).* Воопшто, најобичното место на *ѕ* во почетокот на зборот е во групата *ѕв (ѕвезда* и сл.), а во средината во *нѕ* (*јанѕа* и сл.), еден факт што не бидува да се остава непредочен кога се бара објаснение за ѫ во стѫѕа.

И вториот пример кај Шчепкина стѫгнахъ може да се објасни со асимилација од страна на следното н. Тоа, се разбира, не значи дека во одделни случаи (на пр. възѫпилъ во Охридскиот апостол) не се работи за графичка замена на ъ со ѫ, но барем во случајот со стѫѕа имаме, како што видовме, доста указанија за поинаков заклучок.

И така следува да заклучиме дека во времето на нашите споменици носовоста на ѫ, ѧ во охридскиот говор уште била зачувана. Врз основа на таа состојба и се оформува постепено правописното правило, сообразено со нивното мешање. Во Охридскиот апостол имаме најочевиден доказ за тоа како се надвладува колебањето на графиката во однос на носовките, изразено кај I писец, и како се иде до извесно правило, со свесен напор установено, со кое се коригира правописот на носовките според промените во живиот говор. Охридскиот апостол е, значи, настанат во времето кога тоа правило сѐ уште нема добиено општост во практичната употреба на самите охридски писци.[10]) Нашата одломка, како што видовме, ни го претставува во потполност спроведено тоа правило за пишувањето на носовките.

VI.

До интересен, и за историјата на нашиот јазик важен заклучок, нѐ доведува посматрањето на денешната распространетост на резултатите од замената јѧ > јѫ. Се забележува, имено, дека таа замена е одразена во опсегот на западномакедонското наречје. Во говорите што го обиколуваат него, од југ, исток и север — немаме трага од неа: така во леринскиот и костурскиот, па натаму во тиквешкиот, штипскиот, црногорскиот и др. Од тоа пак логично излегува дека во замената јѧ > јѫ ние имаме една изоглоса што веќе кон XII — XIII век ја изделува целоста на западномакедонските спрема соседните ним говори. Приближно точната периодизација на таа промена ни дава можност да приоткриеме малку нешто за односот на нашите дијалекти во вопросното време. Југозападните говори, освен што не ја познаваат замената на носовките, но се изделуваат и по тоа што во нив и до денеска има значителни траги од некогашниот носов изговор. Источните пак говори покажуваат уште една изоглоса, што може да се проследи по писмените споменици од XII и XIII век, а што ги дели од западномакедонските говори. Тоа е промената цѣ > ца (ср. цало, цана и др. во Македонскиот праксапостол, Archiv X, 107-132 и 417-483). Таа промена е застапена делум и во мариовскиот говор, во кој инаку се мешаат рефлексите јѧ > *е* и јѧ > јѫ > *ја*. Во истиот Македонски пракса-

---

[10]) Според изразот на Шчепкина, наспрема спомениците „образцовой нормировки" стојат тие што „имеют упрощенную нормировку" (ib. 65). При испитувањето условите за мешањето на носовките ние можеме да се опираме, се разбира, само врз фактите на оние споменици што покажуваат извесен стремеж за сообразување со живиот изговор. Ништо не можеме да добиеме за тоа од текстови како што е тој од првиот препишувач на Охридскиот апостол или Битолските листови од XII в. (ср. таму: лѧковенъ свѣтъ, сѧдище, нѧ: нѫ, в. Й. Ивановъ, Български старини, с. 449).

постол како да е одразена во извесни случаи и редукцијата на неакцентираните вокали, што од своја страна внесува уште една подробност во сумарната слика што можеме да ја имаме за говорната диференцијација на македонскиот јазик кон XII - XIII век. Ако ја земеме и разликата — *т̄рева, орв̥* во западномакедонски — наспрема *т̄рава, орах, орав* во источните (и во велешкиот и скопскиот), разлика што укажува на уште постаро време, тогаш станува сѐ поодредена претставата за една говорна општност во западна Македонија што, со доста веројатност, може да се поставува првобитно во врска со брсјачката племенска општност.

VII.

Како заклучок ќе го кажеме следното за Охридската правописна школа:

1. Битното за неа е извесно сообразување на правописот спрема фактите од живиот говор.

2. Тоа се огледува пред сѐ во регулисањето на правописот на носовките. Би заслужувало посебно да се разгледа прашањето дали можеби за првпат во таа школа не се создава при крајот на XII век правилото за нивното пишување.

3. Факт во тесна врска со тоа е — и регулисањето на правописот на ꙑ и ѣ: последната буква се пишува наместо ꙑ зад меките консонанти, пак сообразно со изговорот.

4. Натаму идат некои карактеристики во врска со пишувањето на еровите букви. Цонев, како што видовме, дури на преден план је истакнуваше претежната употреба на ъ во таа школа. Но ние, преку материјалот на нашата одломка, можеме во тој поглед да укажеме на нешто побитно: пишување не *о* м. ъ и *е* м. ь во силна позиција, а испуштање на еровите букви во слаба позиција, нешто што се обусловува пак од она извесно сообразување на правописот спрема фактите од живиот говор.

5. Најпосле, треба да ја потцртаме особената културноисториска важност на фактот што кај нас во средниот век постојат такви месни правописни школи како што е Охридската или Злетовската. Тоа зборува за една непрекината писмена традиција во Македонија и за ред самостојни елементи шта се зародуваат тука во развитокот на словенската писменост.

Блаже Конески

ОТРЫВОК ОКТОИХА XIII ВЕКА — ПАМЯТНИК ОХРИДСКОЙ ШКОЛЫ

(Вывод)

Б. Конески сообщает об отрывке октоиха, поступившем из Охрида в библиотеку Семинара по южнославянским литературам Философского факультета в Скопле. В нем вполне отражена замена юсов; так-же и переход чѧ > чѫ, типичный именно для памятников Охридской правописной школы.

В начале статьи автор отмечает несостоятельность термина среднеболгарские памятники, который в принятом уже значении относится так-же к памятникам македонского происхождения. Македонские памятники не следует обозначать этим термином. Алогичность этого обозначения видна хотя бы из того, что большинство памятников до XIV века, называемых до сих пор среднеболгарскими, в сущности — македонского происхождения.

В дальнем автор останавливается несколько подробнее на вопросе о замене юсов. Он приходит к заключению, что назализм не был еще утрачен в охридском говоре в начале XIII века, кроме отдельных случаев.

В написании стѫѕѫ, встречающемся в отрывке, Б. Конески видит пример неорганического назализма.

В конце статьи подчеркнуто значение изоглосы јѧ > јѫ для установления отношения между западными и иными македонскими говорами XIII века.

ПРИЛОГ

СНИМКИ НА ОДЛОМКАТА

Стр. 1

Прѣпдбне ѿче· величиꙗ твоєбꙑ по всеи земли
вѣсти радиине пороучно живъ· иж ꙗко с ними ѡ ве
ликыи на нѥ· не мѣстиж ѿ бложень· иж дх ал
ѡплъчень тоами вплъщъша тогда ѿ двъ стни
Вѣстинимни воуто же весѣч сиꙗ· жити с слышаль
еже сѣнь и сонь· и бо ни воуто же мѧтетсѧ
к сѣкь земени· ꙗко же рѣшж книгы· єгда
весь миръ приѡбраще· тогда и гробъ вселн
мѧ· на еже иси пнацрн нбози· тѣм же дх бе·
прѣставени ж поконѧ исомдъ ·:· славни
Въ црсви истожще славы твоѩ· на нбсни мни
мѣстожще· бцедвни нбснаꙗ· ѿвръзи
намъ стъ твоѩ ·:· п ѣ: а: хъ мнѣ сила:
Дшж ѿ скврьнн· дшж ѿ слѣкси· ажсавны
мндѣлы смсавесъ вдлѣжи· имлтва
мн прсъ· и се ѿ унетнма· многы грѣхь·
Славнаици· мнкьунновн· стстцнбжи·
кѡпномнтвсакаже· не ѿ тъ имнѡна мти
[illegible]
Дшемни взъ ихни· дшемни прслъзи· ѿста
вит вкорени ѿ зли· не побмы и кдѣ мени ꙗко
дам твомоли нкъ· сдни жм стни [illegible] щеши:
Стльпнне ѿ борнми· [illegible] црквиꙗ бнстеса·
прѣмждри· бтогласни стли демонске ле·
нересинвсѣкы вл миръ потрѣбисте·

Стр. 2

Стр. 3

нѫдаидостѣ· вышнѣго ѫмнтим· бгогласни
сщ сти пци· тѣмь и мож ѿ каинн ѫ дшѫ и избави из бѣ
прѣсвѣтлами зарми сиѩѭщеѥ богатно· пррци
смкы· ѿсвщаѥми торичнами зарѣми· ѿ
каанн ѫ ѫмндшѫ· кашими млтвами просвѣ
Въначами потръжи· нѣ с тами млтво чти сѫ смкы ⁘
тымами житенска бурѣмиа· въ ѿтишневаше
притм· въпиѭ пррци смкы вси· избавителе ⁘
Житеиска бываѭть въ· ѹслании ѫщеса вси иптао
ѫваѭвистеса· ѿбешници въславѣ прѣсто
ѫще· ѥмиами жевымл· прѣмѫдрист ан· зана
Въславѣ прѣстоѭще· тръбезна поами теса ⁘
чѫнаго свѣта· свестлъ тныи ми снлами· зар
ми его просвѣщъшеса· свѣтло ст ани бгомѫ
дри· и мене ѿ каанна го просвѣтите мабыса ѿ каанныи ⁘
Бл: Прнемлшиниѹмма· ѿ ѹтекѫ зара· не
изреченно въ ѫтробѣ· не причении мене в гаѫ
бинбгаѥжѫща· трѣ мни мрцвень· ижпода
ѫ ми нама твоѭ помощь ⁘ п ѣ· ѕ· д кадо давц
ѹ трыи свѣтлами зарѣми ѿ баиетаѥми· пррци
смкы· просвѣтнете вселенѫ вса· тѣмже и
ѿ мнѣ мѫса· ѿмраченѫ мидшѫ просвѣти
те· кашими млтвами ⁘
Ѕлыи ѥго ѿгнѣ не ѹбетрашистеса прѣстии пррци
смкы· потрѣбите безбожное всадѹ славже

Стр. 5

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 2
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 2

Vaso Tomanović

ACC. PL. LIČNIH ZAMENICA PRVOG I DRUGOG LICA: ni, vi (ny, vy)

Vaso Tomanović

ACC. PL. DES PRONOMS PERSONNELS DE LA 1e ET DE LA 2e PERSONNE: ni, vi (ny, vy)

Скопје — Skopje
1950

VASO TOMANOVIĆ

ACC. PL. LIČNIH ZAMENICA PRVOG I DRUGOG LICA: ni, vi, (ny, vy)

U srpskohrvatskom jeziku oblici *ni*, *vi* za akuzativ (i za dat.) plur. lič. zamenica konstatovani su u govorima istočne i južne Srbije, u području Knjaževca, Pirota, Vranja, a tako i u kosovskom dijalektu (A. Belić „Дијалекти источне и јужне Србије," 402 - 5). Oni se nalaze i na jugu od ovih govora u makedonskom galičkom govoru (A. Belić: „Галички дијалект", 186) i na istoku u bugarskim govorima; nalaze se i u bugarskom književnom jeziku. Dalje prema zapadu ili prema severu nije poznato postojanje ovih oblika u srpskohrvatskom jeziku; njihovo postojanje nije poznato ni u drugim slovenskim jezicima, iako se nalaze u staroruskim i staročeškim književnim spomenicima (W. Wondrák: „Vergl. Sl. Gr." II, 88). Daničić ne nalazi ove oblike u srpskohrvatskom jeziku posle XV v. Prema primerima koji se spominju u Daničićevoj „Историји облика", str. 220, akuz. pl. ny nalazi se u srpskohrvatskim književnim spomenicima poslednji put god. 1397 u pismu Dubrovčana knezu Stefanu (M. Pucić: „Спом. срб.", str 9); inače Daničićevi primeri iz drugih krajeva ne prelaze XIII v. P. Budmani u Akad. rj. IV, 379 pored primera iz XIII v. koje Daničić spominje u „Ист. обл." navodi još dva: jedan iz god. 1254—56 u pismu Dubrovčana kralju Stefanu Urošu: „Da ni ne ubije Bogь" (Mikl. „Mon. serb." 48: ȣбые), a drugi iz god. 1247: „Ugьnaše ny v kletьvu" (Ak. rj. IV, 379), koji je takođe iz Dubrovnika, u ugovoru koji je u Dubrovniku potpisao 1247 god. „Ωдола, синь Предень, исъ Крајина" (Mikl. Mon. serb. 31); ovim primerima treba dodati i primer: „да ни богь сьпьне" u zakletvi Radoslava, humskog župana iz godine 1254 (Mon. Serb. 45). Budmani kaže za *ni*: „kasnijih primjera Daničić ne piše, valja da ih i nema (osim ovoga jednoga u kojemu jamačno *ni* stoji po crkvenom jeziku: Odkupio ni jest od sužanstva. Š. Budinić, sum." (Ak. rj. IV, 379). Među primere za oblik *vi* treba navesti primere iz XIII v. koje Daničić ne spominje: „и мои владальци да ви любе и да *ви* хране одь зла", „паче да ви ȣхранȣ сь вьсем вашим добиткомь", u pismu Matije Ninoslava, velikog bana bosanskog, Dubrovčanima god. 1240 (Mon. serb. 28, 29; u istom pismu ima i nenagl. *vasь* i za dativ *vi*). Ovim primerima treba dodati i primer: „i мы ȣ томь нѣмамо гнѣва на

ви" u pismu upućenom Dubrovčanima od strane kralja Uroša (1240 - 1272; Mon. 51) i primer iz XIV v. koji Dan. takođe ne spominje, a nalazi se u presudi St. Dečanskog iz 1327 god.: „Говоре игоумнь: Оупрашам *ви* соусѣди, властеле господина крала" St. Noaković: „Primeri" 411). Ovaj oblik se nalazi zabeležen poslednji put prema podacima u Daničićevoj „Ист. обл." oko god. 1508, i to opet u Dubrovniku u Ranjininu Lekcionaru (M. Rešetar: „Zad. i Ranj. lekc.", str. 180), a malo pre toga u pismu Ahmeta paše (sina humskog kneza hercega Stjepana Vukčića) Dubrovčanima (Mon. serb. 545) i u pesmi „Čudan san" od Dubrovčanina Đ. Držića (1461 - 1501). Docniji primeri nisu poznati, a ne nalaze se ni u opisima srpskohrvatskih dijalekata osim spomenutih. Daničić u svojim „Облицима" kaže da se pored *nas*, *vas* u acc. pl. govori i *ne*, *ve*, a u dat. pl. pored *nam, vam* da se govori *ni*, *vi;* na istom mestu on spominje da su se u staroslovenskom oblici *ny*, *vy* upotrebljavali za akuzativ i za dativ plur. („Облици" 26), ali ne spominje da se ti oblici i danas nalaze u srpskohrvatskom jeziku. Ni Maretić u svojoj „Gram. i stil." ne spominje ove oblike, iako spominje oblike *ne*, *ve* za acc. i *ni vi* za dat. pl. („Gram. i stil." 157). On kaže da se govor jugoistočne Srbije „približava nekim svojim znatnim crtama bugarskom jeziku onako kako se kajkavsko narječje približava jeziku slovenskom" (op. cit. 7). Izgleda da je on i ove oblike ubrajao u takve crte, pa ih zato nije ni spomenuo, iako u svojoj gramatici, na 13 strani (drugo izd.), navodi neke druge primere iz studije A. Belića: „Дијал. ист. и југ. Срб.", u kojoj se ovi oblici navode. Ni Leskien u svojoj gram. srpskohrv. jezika, računajući prema Daničiću, da su se oni izgubili od XVI stoljeća, ne navodi ove oblike, iako navodi oblike *ne*, *ve* za akuz. i *ni*, *vi* za dat. mn. (A. Leskien „Gramm." 361, 362)

Međutim, ispitujući govore Boke Kotorske, našao sam da se ovi oblici i danas upotrebljavaju na južnoj strani bokokotorskog zaliva u govorima Krtola, Tivta, Mrčevca, Bogdašića i Lastve:

kozna je li vi vidio? (Krtole); on vi je pozdravio (Mrčevac); on ni je molio da to učinimo (Bogdašići); ne bi vi poznao (Gornja Lastva).

Ovi govori iako imaju ovu zajedničku crtu i prave jednu teritorijalnu celinu, ipak se međusobno dosta razlikuju: govor Lastve ima izgovor *v* mesto *h*; govor Tivta ima *h*; govor Bogdašića ima *g* mesto *h* kao govor Prčanja, s kojim graniči preko brda Vrmca; Mrčevac pravi neki prelaz između govora Tivta i Bogdašića, pa ima u izgovoru i *h* i *g* mesto *h* (kažu i buha i buga). Govor Krtola od svih ovih govora, kao i od drugih govora Boke Kotorske, jako se razlikuje time što, kao i dobrotski, mesto starih ъ, ь ima reducirani vokal (sličan polu-

glasu pomoću kojeg izgovaramo pojedine konsonante kad hoćemo da ih izgovorimo same) i druge osobine.*

U svim ovim govorima upotrebljava se *ni* i *vi* samo enklitično, onako kako se upotrebljavaju oblici *ne*, *ve* u drugim okolnim govorima (Lepetane, Prčanj, Grbalj), čime se razlikuju od staroslovenskog gde su se upotrebljavali i kao naglašeni oblici. Svi ovi govori imaju *ni* i *vi* za dativ pl.

Postojanje ovih oblika u Boki upućuje nas na to da bi se oni mogli nalaziti i još gde i na to da bi se u književnim spomenicima iz novijeg vremena mogli naći primeri ovih oblika.

Ja sam našao nekoliko primera u nekoliko pisama iz kraja XVII v. pisanih u krajevima koji se nalaze u susedstvu Boke Kotorske:

1. „и бог ви подржао ꙋ преведромꙋ господствꙋ", pismo cetinjskog vladike Visariona Borilovića mletačkom generalnom providuru J. Korneru, god 1687, „Il Montenegro", 15; u istom pismu nalazi se i *ve:* „и за узданицу *ве* имамо".

2. „не оставлꙗ ни саме на ове краие да за мало данахь не погинемо него ни да кою помоћ", pismo vladike cetinjskog gen. providuru 1688 god. „Il Montenegro". 37. Jedan deo ovoga pisma objavljen je u raspravi Jov. N. Tomića „Црна Гора за морејског рата (1684—1639)", str. 113—114, (dalje će se pisati skraćeno: Tomić Ц. Г.); u tom citatu stoji imperativ „оставлꙗ (и)" mesto „оставлꙗ", kako stoji u pismu, i imperativ „даи" mesto „да" (pošto je *k* iz reči „коꙗ" pročitano kao *i*, koje bi imalo da pretstavlja završni glas 2 l. jed. imperativa od dati, ostalo je оꙗ nerazumljivo; zato u ovom citatu stoji napisano: „него ни даи ... помоћъ".

3. „и молимо *ви* господине пресвиетли да бисте писали господинꙋ провидꙋрꙋ", „Il Mont." 63 (pismo cetinjskog vladike Visariona Borilovića i glavara mletačkom providuru u Kotoru god. 1688, Jov. Tomić „Из историје Црне Горе", str. 11; „и богь ви пωдрьжо многа лета", u istom pismu (Il Mont. 63).

4. „Зато *ви* молимо и кумимо" („Маја 1688. Кучи. Кучки поглавари јављају Живу Грбичићу за победу над Сулејман-пашом и моле за помоћ". Tomić: Ц. Г. str. 317).

5. Гредемь да *ви* вићꙋ како сьмь и прије (pismo skadarskog sandžak-bega Sulejmana Bušatlije. „Maja 1688. Сулејман-пашине поруке и претње црногорским племенима ... Ћеклићима". Op. cit. str. 318).

---

*) Posle nego što je ovaj rad završen i upućen za štampanje (1949 god.), utvrdio sam da se zamenice *ni, vi* za acc. pl. upotrebljavaju i na čitavom poluostrvu Luštici (koje se proteže od Krtola do Rosa na ulasku u bokokotorski zaliv), na pr. „Put vi vodi sve od tamo" mesto: „Put vas vodi". Luštički govor takođe spada u govore zetskoga tipa; glas *h* izgovara se kao *g*.

6. „него их ходи обрани, ако ли нећеш ти, а' но *ни* прими Турчин; него ако *ни* нећеш бранит, а ти ни пошли, да идемо тамо, те *ни* врзи у море, да се не налазимо турско робље". Pismo Crmničana mletačkom providuru u Kotoru. Op. cit. 144. Pismo je iz godine 1689; *ni* u: „ти ни пошли, да идемо тамо" izgleda da je dativ i da je ovo elipsa sa značenjem: ti nam pošalji poziv da idemo.

7. „докле приспие ваше свиетло господство, да *ни* изручи коиме начиноме". Op. cit. 145. Pismo Gluhodoljana, Crmnica, providuru Duodu iz god. 1689).

8. „да *ви* хазарь нађем да нозсите захиру у нећелу" („Септембра 1691. Сулејман-паша Бушатлија ријечким главарима". Op. cit. 335).

9. „ако нам що заповїедате да ви послꙋжимо що бисмо могли, и друго бог ви веселїо. Јула 1692, Херцеговачки владика Герасим Поповић которском изванредном провидуру Николи Ерицу". Op. cit. 341. Prvo *vi* nije jasno da li je akuzativ ili dativ, jer se glagol *poslužiti* može slagati i s akuzativom i s dativom, ali drugo *vi* je bez sumnje akuzativ.

10. „и тврьдо мислите могу ли *ви* обранити латини них доманима" (Октобра 1692. Сулејман-паша Бушатлија Махинама". Op. cit 353.

11. „ха потом господо хако питате за ни зъдраво есьмо", „саде на ни удари зь дьвие стране", „ѡће на ни да ꙋдари" („Јануара 1693, Дробњаци. Дробњачки главари которском изванредном провидуру Николи Ерицу". Op. cit. 357).

12. „већ ако бг да на ни воиска ꙋдара до сриеде", „дође приꙗтель те рече на ви ꙋдара воиска до сриеде". Фебруара 1693. Дробњаци. Дробњачки кнезови которском изванредном провидуру Николе Ерицу". Op. cit. 359.

13. „да нас не попали и међꙋ ни не ꙋлази и ако видимо хе устане на ни и ощь бисьмо дали хаспри да не ꙋлази међꙋ нась, хако ли вићесьмо хе заисьто иде на ни вьера ви божиа ми га чекати нећемо" („Јануара 1694, Дробњаци. Дробњачки главари которском изванредном провидуру Николи Ерицу и каваљеру Живу Грбичићу". Op. cit. 365).

U ovim pismima, pisanim narodnim jezikom, zapažaju se karakteristične crte koje uglavnom odgovaraju današnjim govorima tih krajeva i današnjim odnosima između njih. Posebni refleks poluglasa vidi se u pismu Sulejmana Bušatlije (rođenog u selu Bušati kod Skadra), u primeru: грьбельскомꙋ (Tomić Ц. Г. 352), Грьбла (355); možda je pod uticajem posebnog refleksa poluglasa i pisanje u primerima: сьмь, ниесьмь (318) pored ниесам (319; sъᵉm, M. Stevanović „Источноцрногорски дијал. 13; dalje skr. Stev.); кьде сьде, (353; Stev. 7: кьд, сьд); iako je bio uobičajen način pisanja *смь, сьмь* pored sam, затим сьдь, сьда, сьде, pored sada, и кьдь, кьде, кьди pored кадь, ipak bi se mog-

lo misliti da nije slučaj što se u pismima iz Drobnjaka gde danas nema poluglasa piše uvek *саде* (Tomić Ц. Г. 357, 259) i u pismima bosanskog vladike *сад* (341), a u pismima Bušatlijinim сьм ве, сьмь, ниесьмь (318; ниесам 319), сьде, кьде (353; Stev. 7; кѣд, сѣд; ali i u pismima iz Kuča stoji samo: самь Tomić: Ц. Г. 366), *саде*, *каде* (355); u pismima Bušatlijinim meša se: od pet pisama u dva ниесьмь, a u tri ниесам, ниесамь (318—319); u pismu Mustafe Čelebije Mehmedovića riječkim glavarima iz god. 692 nalazi se: едень, дванаесьтих иладехь (343; једѣн, Stev. 7 i jedьᵉn, 14). U pismu iz Kuča nala i se: отиша, мога, Tomić Ц. Г. 355; дошьᵃ, Stev. 59).

Kontrakcija se vrši prema prvome vokalu u kučkim pismima: посла (Tomić Ц. Г. 318), мога, отиша (355), посила (366); u Bušatlijinom: посла, dok se u drobnjačkim pismima nalaze nekontrahovani oblici: напасаѡ, казао (357), разагнаѡ (359), дао, лагаоѡ, пошао, мисао, подржао (365); u pismima cetinjskog vladike nalazi se kontrakcija prema drugom vokalu kao u Dubrovniku i Boki: došo (Il Montenegro, 62), бјежо, диго, подржо, (63; подрьжао, Il Montenegro, 15). Tako i „каткад код Његоша бива сажимање и према вокалу *о* і то није особина црногорског дијалекта: мого Ш (4) 412, одговаро Ш (4) 464, посло С 55, ко Л 192“ (D. Vušović: „Прилози проучавању Његошева језика“, 14). Po ovim pismima Visarionovim izgleda da se u to vreme vršila ovakva kontrakcija na Cetinju.

h se čuva potpuno u pismima Kuča: свиехь (Tomić Ц. Г. 316), гриехь (317, поѡчимих, побратимих, слахь, ухватїѡ, хође, хоћешь, сретохь, питах, Херцеговину (355) послушахь, бихь, Махмѹть, грахово, (366); u pismima Bušatlijinim хілѡдь (318), нахию, хазарь, хиладе, (335), хаину, махини, хоћете, них (358), херцеговачкога, Херцеговину, хаина, гриехь (366), похаинили, харате, спахие, ѡхридски, гриехь, (367); u crmničkom pismu: хара, ходи, хоћеш, (144); u pismima cetinjskog vladike: свиех, доходисмо, ихь, нихь, доходи, хода (Il Montenegro, 63); tako i: свиех, (36), нашиех, (14); u drobnjačkim pismima čuva se u primerima: страху, них, харати, хвала(357), Херцеговина, бијахмо(359), хаспри, страха, их(365), ali u ovim pismima ima i reči u kojima se *h* izgubilo: Ерцеговине, осталие, ѡће, дробначькие (359), ѡсталие, свие (364), увате (365), Docnije je gubljenje glasa h uzelo više maha: u istočnocrnogorskim govorima (onima kojima su pisana pisma Kuča i Sulejman paše, u kojima se *h* uvek nalazi gde mu je mesto) „сугласник *h* се, као у већем делу дијалеката наших, углавном не изговара“ (Stev. 45). Iz ovih pisama vidimo da u to vreme proces gubljenja glasa *h* u ovim govorima, osim drobnjačkog, nije bio još počeo; u pismima cetinjskog vladike *h* se uvek čuva.

Najnovije jotovanje izvršeno je u ovim slučajevima: u jednom kučkom pismu виђеть (366), u Bušatlijinim pismima: неђелу (365), u drobnjačkim овђе (357), виђесьмо, куће, čitaj: кућe, (335), u crmničkom i cetinjskom pismu ће (čitaj: ђe, II Mont. 63, Tomić. Ц. Г. 145), свуђь, II Mont. 62), u pismu iz Nikšića: исђерамо (II Mont. 23; Tom. Ц. Г. 99). Ali ima i primera gde jotovanje nije izvršeno: видеђете (Pismo Bušatlijino, Tomić 318), поне'делника, неђелу (pisma Bušatlijina, Tomić 318, 319, 335), нигде, нектехь, ктео (pismo iz Kuča 355). Ovi primeri pokazuju da je najnovije jotovanje bilo već krajem XVII veka rašireno na čitavoj ovoj teritoriji i da je uopšte nešto starije nego što se dosada mislilo.

Nastavak-*ah* nalazi se u pismima Bušatlijinim: лебахь, кравах, ѡвновах, конах (335), u kučkim pismima samo jedan put „svieh poglavicь ot Kučah" (316), a na drugom mestu Kȣča (355), u pismima cetinjskog vladike: krstanahь (II Montenegro, 14), старьешинахь данахь (II Montenegro 36), u crmničkom pismu: данах, селах, Tomić Ц. Г. 144; u drobnjačkim pismima nema ovih oblika, nego se tu nalazi redovito kao u književnom: арамбаша, мьладића, шесть чобана, Турака, пет брата Вуковића, петстотина юнака (Tomić Ц. Г. 357), кнезова (357, 359, 364); u pismu iz Nikšića (Кȣчахь, юнака, 99) nalazi se nastavak *ah* i nastavak *a*; u kučkim pismima nalaze se pored oblika s nastavkom *ax* i oblici: поглавиць (Tomić Ц. Г. 315), биелопавлићь (317), a tako i u pismima Bušatlijinim хїлядь (318, 319). Iz ovoga se vidi da se u ovim govorima mešaju u genetivu plurala razni oblici, a u Drobnjacima se redovito upotrebljava *a*.

U pismu hercegovačkog vladike nalazi se stari dativ množine: хајдуком (Tomić Ц. Г. 341), u kučkom pismu: нашием неприателом; u pismu hercegovačkog vladike i stari instumental: међу Турци, с Турци (341); u kučkom pismu 317: с Турцима.

U infinitivu se čuva krajnje *i* u drobnjačkim pismima: доћи (Tomić Ц. Г. 340), казати, наћи, стати (341), бити, (359), посьлати (357), утећи, чекати, пожећи, купити, послати (365); samo je jedan primer bez krajnjeg I: пониет (359); u kučkim pismima se nalaze i jedni i drugi oblici: доћи, проћи (317), углѣдати, бити, задрьжати, послати (355), учинить, ударить, живьеть, (317), грѣдеть, имать (355), изьвадить (356), виђеть (366); u pismima Bušatlijinim: доћи, рећи, пуштити, (335), послати, обранити, предати (353), наместити, (355), оставить, опколить, чувать, бит, (349); u pismima cetinjskog vladike: харат, палит (II Montenegro, 62), устати, бити, битићемо (14). Ovaj odnos između istočnocrnogorskih govora (kučka i Bušatlijina pisma) i drobnjačkih odgovora današnjem, jer se u istočnocrnogorskim govorima danas upotrebljava „isključivo" kraći infinitiv (Stevanović 84), a u drobnjačkim upotreb-

ljava se i jedan i drugi. Iz ovih pisama se vidi da je u to vreme većeg maha uzeo kratki infinitiv u istočnocrnogorskim govorima nego u drobnjačkom.

U ovim pismima nalaze se i oblici imperativa bez *j* na kraju: u pismu iz Kuča (Tomić Ц. Г. 355): ѹглђда; u pismu cetinjskom: оставлꙗ, да (pismo pod br. 2). Takvi se oblici nalaze i u Njegoševu „Гор. Виј." „н. пр. отвара', чита', приправља" („Г. В." Rešet. 5 izd., predg. LV); nije suvišno navesti oblik тиска' („i tiska' ih", st. 1453), jer iza отвара' (st. 836), чита' (840) dolazi *j* („отвара' јој" „чита' јој"), pa bi se moglo misliti da je Njegoš zbog toga izostavio *j*; u istočnocrnogorskom dijalektu: „немô - немôте, копâ - копâте" (Stev. 89); tako i u Boki Kotorskoj (Lepetane).

U jednom pismu iz Drobnjaka (Tomić Ц. Г. str. 359) nalazi se i oblik биꙗхьмо (u pluskvamperfektu: „биꙗхьмо спремили"). Danas se može čuti „u ovom kraju kod starijih ljudi: рâђâгмо, знàдијâгмо, имàдијâгмо, рàзбијâгмо, сијељагмо и сл." (J. Vuković, Говор Пиве и Дробњака, J. Ф. XVII, 35). Облик биꙗхьмо u ovom pismu pokazuje da u njemu nije „према рâђâху...г ушао у прво лице плур. (место е)", ibid., nego da je to oblik starog imperfekta na - hmo za 1. l. mn. (oblik „искахмо" kod bosanskog pisca XVII veka Ivana Bandulovića; Daničić, Ист. Обл. 315).

U ovim pismima nalazi se pored *ni*, *vi* u značenju akuzativa i *ni*, *vi* u značenju dativa; u drobnjačkim pismima dolazi ovakav oblik samo za dativ zamenice 2. l. Tu se nalazi oblik *vi* sedam puta, a oblik *ni* nijedan. Dativno *vi* se nalazi pet puta (Tomić Ц. Г. 364-5), a jedan put *vama*. Ovako je i u pismu koje su Nikšićani poslali providuru 1687 god.: „и свијетлу ви фешту целивамо", ali „свако нам ће добро бити" (Il Montenegro, 22), „оно жита што нам си прие дао" (23); ovako je i u pismu hercegovačkog vladike: „ако нам що заповїедате да ви послѹжимо (Tomić Ц. Г. 342). To što se *ni* ne nalazi u pismima iz Drobnjaka slaže se sa današnjim govorom drobnjačkim, gde se i danas čuje *vi*, ali se *ni* ne čuje („у дат. 2 лица имамо увек у енклитичном облику *ви*, док у првом лицу долази *нам*, а не *ни* као у црногорским говорима", J. Vuković, Говор Пиве и Дробњака, стр. 59). Začetak procesa koji je doveo do ovakvog stanja kakvo je u današnjem drobnjačkom govoru opaža se u dubrovačkim pismima iz kraja XIV i početka XV veka; u tim pismima (Pucić, Спом. срп. од 1395 до 1423) upotrebljavaju se obadva oblika, ali se *ni* češće zamenjuje oblikom *namь*, dok pored njega ostaje oblik *vi;* tako na pr. u 18. pismu (str. 21) nalazi se nenaglašen oblik *namь* četiri puta, a nijedan put oblik *ni*, dok se oblik *vamь* ne nalazi nijedan put, a oblik *vi*, nalazi se dva puta; u pismu 20. (str. 13)

nemagl. *namь* dolazi jedan put, a *ni* nijedan; *vam* ne dolazi nijedan put, a *vi* dolazi jedan put.

U nekim od navedenih pisama iz kraja XVII v. upotrebljavaju se i oblici *ne*, *ve;* oni su imali uslove da naglo istisnu oblike *ni*, *vi*, jer su jako uprostili odnos pojedinih padeža: prema odnosu *mi* (dat. sg.): *ni* (dat. pl.) napravljen je odnos *me* (acc. sg.): *ne* (acc. pl.), a prema odnosu *ti* (dat. sg.): *vi* (dat. pl.) odnos *te* (acc. sg.): *ve* (acc. pl.); kraće: *me: ne = mi: ni; te: ve = ti: vi*. Oblik *ve* najprvo se javlja u navedenom (pod br. *1*) pismu cetinjskog vladike iz 1687 god. („и за узданицу *ве* имамо“ II Mont. 15); u tom pismu se nalazi i *ni* i *ne* u akuz. značenju; znači da se u tom govoru *ve* bilo javilo, ali da nije još bilo istisnulo oblik *vi;* oblik *ve* nalazi se i u pismu cetinjskog mitropolita Vasilija Petrovića (1709—1796), upućenom crnogorskim glavarima god. 1758 („ї с грамотою що ве неће а напред ѡставить“, J. Tomić, Митрополит Василије Петровић и мисија пуковника Пучкова у Црној Гори 1759 год., str. 14) i u poslanicama mitropolita Petra I (D. D. Vuksan, Посланице митроп. црног. Петра I, str. 35, god. 1794: „и да *ве* моли“, pored *vas:* „Зато Вас свијех молим“, ibid.). Oblik *ve* nalazi se i u pismima Sulejman - paše Bušatlije; od pet kratkih pisama sa skoro istom sadržinom, pisanih skoro istim rečima, koja je on uputio 1688 god. Cucana, Pješivcima, Ćeklićima, Njegušima i Bjelicama, u jednom se pismu nalazi *vi* (Ćeklićima: „да ви виђ8“, Tomić, Ц. Г. 318), a u tri *ve* (Cucama: „видиеђ8 ве“; Pješivcima: „да ве видимь“; Bjelicama: да ве виђ8“, op. cit 318-319) i još u jednom od ovih pisama: „ѡдав’нно (в)е нисамь видїо, желя ме 8зела да ве видимь“ (op. cit. 113). U pismima iz drugih krajeva nigde se ne nalazi *ne*, *ve*, što bi značilo da su se u području Skadra i Cetinja ovi oblici najpre počeli javljati. Ovi oblici danas se nalaze i u Kučima (Stev. 72-73), ali se u govorima Drobnjaka ne nalaze ni danas (ovo se može zaključiti iz studije J. Vukovića „Говор Пиве и Дробњака“, str. 59, gde se navode sva otstupanja zamenica od književnog jezika, a ovi se oblici ne spominju) kao ni u ono vreme. To što se oni nalaze u pismima iz Skadra i Cetinja, a u pismima se iz Kuča, Nikšića i Drobnjaka ne nalaze, moglo bi značiti da su došli u skadarsko i cetinjsko područje preko severne Arbanije. Ovi oblici pretstavljaju zajedničku inovaciju u govorima Južnih Slovena u Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj iz vremena njihova zajedničkog života pod Turskom. Bušatlijina pisma pokazuju da su ti oblici ušli i u jezik tuskih administratora.

Oblici *ni*, *vi* sa značenjem ak. mn. u drobnjačkim pismima dolaze u posebnom položaju, s predlogom: „хако питате за ни зъдраво есьмо“; tako i u slučajevima: „на ни“, „на ви“, „међу ни“ (primeri pod 11, 12, 13); u takvom položaju su za-

menice danas u govorima gde se upotrebljavaju oblici *ne*, *ve*, ili *ni*, *vi* naglašene, pa ne dolaze u enklitičnom obliku; ni u navedenim pismima iz drugih krajeva nema takvih oblika, nego „на нас“ i t. d. Njihovo postojanje je u toliko čudnije što se inače u drobnjačkim pismima ovi oblici ne upotrebljavaju, nego se i u naglašenom i nenaglašenom obliku upotrebljavaju oblici *nas*, *vas*: „хали нась е бисо сьмесо тȣрьчинь“, „хе ако не би воиське до сриеде нась ђе воиска похарати“ (J. Tomić Ц. Г. 357), „а вась господо молимо“, „и б҃г вась веселисо“ (359), „da nas ne popali (365). U ovim pismima se nalaze primeri ovih oblika s predlozima *za*, *na*, *među* (jedan put „међу ни“, a drugi put „међу нас“, što znači da se s predlogom *među* ovaj oblik kolebao). Ovi bi se oblici mogli shvatiti kao nenaglašeni s pretpostavkom da je u ovim slučajevima bio akcenat na predlogu kao u slučajevima: „zâ me, pô me, zâ te, zâ se, preda me . . . pô nju, poda nju, zâ nju, preda nju“, A. Belić, Замѣтки по чакавскимъ говорамъ, 55; „pȍda me, preda te, među se“, T. Maretić, Gram. 156. Da su ovakvi oblici s predlozima bili u ranija vremena u široj upotrebi vidi se po tome što se nalaze u knjiž. spomenicima i drugih krajeva: „тако и здѣ вьжделѣвь за вы обрѣсти ви мѣсто спасенїꙗ“ (Mikl. Mon. S. 4) u tipiku Sv. Save; „тьда ваша дрѣва польгь нихь гредȣ на ны, и мы ȣ томь нѣмамо гнѣва на вы“ (Ср. cit. 54; pismo kralja Uroša Dubrovčanima; u istom pismu ova zamenica bez predloga, naglašena, ima oblik *vasь*: „да молȣ кнеза вашега и вась . . . како и ми не зьледȣемо вась“); dalje u pismu Dubrovčana iz 1398 god.: „а ми да пошлıемо по ви почтени бродь како прѣстои племенитои госпоги да ви доведе к намь ȣ градь“ (Pucić, Сп. срб. 13; u ovom primeru dolazi *vi* i sa predlogom i bez njega); dalje u pismu Dubrovčana iz 1409 god.: „и по ви ıе вьсе то добро дѣло ȣчинıено“ (Pucić, Сп. срб. 95). U drobnjačkom govoru ovi su se oblici mogli sačuvati u ovakom položaju kao skamenjeni oblici praveći jednu fonetsku celinu s predlogom, dok su se inače izgubili; poznato je da su predlozi s rečima iza njih pravili posebne celine i da se zbog toga u takvom spoju u jednoj ili drugoj reči mogao sačuvati neki stari glas koji se inače izgubio (*n* u *nego* mesto *ego*; sačuvan krajnji suglasnik u *vъzъ*, *otъ*).

U ovim pismima nalaze se i nenaglašeni oblici *nas*, *vas* za akuz. mn. (pored naglašenih). Daničić kaže da „od XV vijeka dolazi genit. mjesto akuzativa: такои се ȣздаите ȣ нась M. 517“ (Dan. Ист. обл. 220). Ovo je najstariji primer koji navodi Daničić (iz god 1473), i to naglašen. Nenaglašeni oblici *nas*, *vas* koje spominje Daničić počinju od XVI veka. Međutim ovi oblici javljaju se u najstarijim spomenicima: „а вась богь да прости“, u onom istom pismu Sv. Save iz god. 1233 iz kojeg Daničić spominje oblik *vy* (Mon. S. 19). Dalje u Mon. S. 54, u

primerima iz 1240-1272 (opet u pismu iz kojega Daničić spominje *ny*): „ми дозвасмо прѣдь нась дѣцу“ (pismo Dubrovčana iz 1395. Рис. Сп. С. 3), „крьвь іего на нась“, Mon. S. 73, 135. U nenaglašenom položaju: „тако да нас богь сьхрани на семь свѣтѣ и ȣ бȣдȣкемь“ (pismo dubrovačkog kneza iz god. 1234—1240; i ovaj se primer nalazi u pismu u kojemu je Daničić našao primer *ny*, Mon. S. 23); dalje u pismima Dubrovčana iz god. 1397: „да бȣдешь намь пріатель и да нас ȣзьдрьжишь ȣ всѣхь добрѣхь старѣхь законехь“ (Рucić, Сп. С. 11); „и ωни сȣ нась како срьдчни пріателие и ωбѣтьници ȣзьдрьжали (12). Razumljivo je da su se oblici *nas*, *vas* za ak. mn. tada upotrebljavali u srpskohrvatskom jeziku, kad se zna da se oni nalaze i u staroslovenskom, a nalaze se danas u svim slovenskim jezicima, što dokazuje njihovu veliku starost.

U pismima iz Kuča nalazi se *vi* (pored vasь; Tom. Ц. Г. 355), a ak. mn. zam. 1. l. dolazi jedan put i ne glasi *ni* nego *nas* (ibid.); to ne znači da oblik *ni* nije postojao pored oblika nas (i u crmničkom pismu se nalazi *nas* pored *ni*, 145); to samo navodi na sumnju da možda nije postajao (kao što u Drobnjacima danas postoji dat. mn. *vi*, a ne postoji dat. *ni*), ili da je bio ređi. To je u toliko verovatnije što se i u pismu hercegovačkog vladike nalazi akuz. *vi*, a za prvo lice akuz. *nas* (145). U pismu iz Crmnice nalazi se akuz *ni* tri puta (pored jedan put nenagl. *nas*, i jedan put nagl.: *na nas*, 14, 145); akuz. mn. 2 l. ne dolazi, pa se iz pisma ne vidi kako bi glasio, ali se može pretpostaviti da je pored oblika *ni* postojao i oblik *vi*, jer iako se do danas čuvaju i *ni* i *vi*, po do sada poznatim primerima iz knjiž. spomenika izgleda da je tačno mišljenje da se *vi* bolje čuvalo nego *ni* („istina da se *vi*, kao acc., nalazi i kasnije, ali se uopće može misliti da se oblik *vi* bolje uzdržao nego *ni*“ Rj. IV, 379), a to bi izgledalo i po ovde navedenim pismima Kuča i hercegovačkog vladike. U pismima Bušatlijinim nalazi se samo *vi* (pored *ve*), ali ak. mn. za 1 l. i ne dolazi, pa se iz pisama ne vidi kako je glasio. U drobnjačkim pismima, osim u spomenutim slučajevima sa predlogom, ne nalaze se, kako je spomenuto, oblici *ni*, *vi*, nego oblici *nas*, *vas*: „да нась не попали и међу ни не улази“, „да нась сретете“, Tom. Ц. Г. 365; „међу нас“ pored „међу ни“, ibid.; „и б҃ъ вась веселиω“, 359; u hercegovačkog vladike: „и дрȣго бог ви веселїω“, 341). Među ovim pismima jedino se u pismima cetinjskog vladike nalazi i akuz. *ni* i *vi* (pored ve), a *nas*, *vas* ne nalazi se; to ne znači da tada nisu postojali na Cetinju enklitični oblici *nas*, *vas*, ali pokazuje, i ako su postojali, da su bili ređi; u toku sledećeg veka se i u spisima cetinjskih vladika javljaju enklitični oblici *nas*, *vas* i istiskuju prvo *ni*, *vi*, a zatim i *ne*, *ve*, koji se u narodnom govoru čuvaju; i u jeziku dubrovačke književnosti odmah su u početku istisnuli oblici *nas*, *vas* akuz. oblike *ni*, *vi*,

koji su u dubrovačkim pismima iz XV veka obični (Daničić nije naveo sve primere koji se nalaze u Pucićevim „Сп. срб."; bez pregledavanja čitave knjige opazio sam primere: „ѡбеселивше-мѹ ни" (pismo 24), „ѡправи ни" (= opravdaj nas; pismo 52 i 53). Pošto su ovi oblici krajem XVII veka postojali u govorima Skadra, Crmnice, Cetinja, Kuča, Drobnjaka i nekog mesta u Hercegovini čijim je dijalektom pisano pismo hercegovačkog vladike (a i docnije, jer se ne može pretpostaviti da su se u svim ovim mestima odjedamput izgubili), znači da su se oni upotrebljavali i na teritoriji koja se nalazi između tih mesta. Ako uzmemo u obzir da se poslednji primeri koje je našao Daničić nalaze u Dubrovniku i Humu svršetkom XV i početkom XVI veka, da se krajem XVII veka nalaze u pismima pisanim hercegovačkim dijalektom i da se danas čuvaju u Boki Kotorskoj, onda možemo u teritoriju na kojoj su se upotrebljavale ove zamenice krajem XVII veka računati i krajeve do Dubrovnika. Ova teritorija omeđena je s jedne strane Jadranskim Morem, a s druge strane polukružnom linijom koja ide od Skadra preko Kuča i Drobnjaka prema Dubrovniku. Na ovoj teritoriji nalazi se i Crmnica, odakle je jedno od ovih pisama. Negde oko središta tog polukruga nalazi se Cetinje i još bliže središtu govori B. Kotorske u kojima su se sačuvali akuz. oblici *ni*, *vi* do danas.

U jugoistočnom delu ove teritorije govori se danas zetskim, a u severozapadnom delu, gde su pisana pisma iz Drobnjaka i pismo hercegovačkog vladike, govori se hercegovačkim dijalektom. Po crtama koje pokazuju vezu između jezika tih pisama i današnjih govora vidi se da je u to vreme granica između ovih dijalekata bila ista i da su pisma iz Drobnjaka i pisma hercegovačkog vladike, kojima se potvrde o postojanju ovih oblika pomiču za skoro dva veka, pisana hercegovačkim dijalektom, a ostala zetskim.

Može biti da je ova teritorija u to vreme u pogledu prostiranja oblika *ni*, *vi* pretstavljala oazu, ali to nije sigurno. Možda je area njihova prostiranja u to vreme bila još povezana sa daljim krajevima na istoku gde se i danas ti oblici upotrebljavaju. U Daničićevoj „Ист. обл." spominju se primeri iz tipika Sv. Save (1198), iz povelja St. Radoslava (1235; Mon. S. 25) i St. Vladislava (1235). Iz krajeva odakle potiču ovi spomenici u Daničića nema primera za XIV vek, ali postoji presuda St. Dečanskog iz 1327, pisana u Svrčinu, u južnom delu Kosova Polja (St. Novaković, Примери, 411) i za XV vek pismo carice Mare, kćeri despota Đurđa Brankovića, iz god. 1473 (Mikl. Mon. serb. 517; pisano u Carigradu zbog čega je teže lokalizirati njegov jezik). O upotrebi ovih oblika u severozapadnim krajevima u Daničića nema potvrda, ali primeri u navedenim citatima iz pisma Matije Ninoslava 1240 god., gde se

četiri puta nalazi akuz. *vi* pored jedan put *vas*, pokazuju da se ovaj oblik i u Bosni upotrebljavao u XIII veku. Kako postoji ovaj knjiž. spomenik u kojemu se nalaze ovi primeri, a Daničić ih ne spominje, tako možda postoje i drugi spomenici u kojima se nalaze ovakvi oblici, koji do danas nisu uočeni. Usamljen je po vremenu i po mestu primer „Odkupio ni jest od sužanstva“ u katekizmu Š. Budinića iz Zadra („Сумма.... наука христіанскога... у Риму 1583“). Budmani misli da tu „jamačno *ni* stoji po crkvenom jeziku“ (Ak. Rj. IV, 379), ali ovom mišljenju ne ide u prilog činjenica da ovo nije prepis ili izvod iz nekog starijeg slovenskog rukopisa, nego prevod sa stranog jezika („изъ влашкога или латинског ꙗзика у словински ꙗзикъ“), gde je pažnja prevodiočeva na prvom mestu bila upravljena na jezik originala i na jezik na koji je prevodio. Osim toga, već u staroslovenskom bili su, kako je poznato, obični oblici *nas*, *vas* za ak. mn.; oni se upotrebljavaju i u zadarskom lekcionaru („Chie dal samoga sebe çanas. da ischupi nas odfsache çledi (M. Rešetar, Zadarski i Ranjinin Lekcionar, str. 1 i d.). Pošto se i u P. Zoranića, zadarskog pisca iz istog veka, čija su se dela javila nešto ranije od ovog katihizisa, nalaze samo oblici *nas*, *vas* (G. S. Ružičić, Јез. П. Зоранића, 160), nema osnove za pretpostavku da bi taj oblik pretstavljao neku crtu zadarskog čakavskog govora, ali može biti da je on dopro do Zadra iz nekog štokavskog govora. Kako se danas nalazi u Boki Kotorskoj oaza u kojoj se još upotrebljavaju akuz. oblici *ni*, *vi*, tako se u XVI veku mogla nalaziti neka oaza u Bosni, iz koje je ovaj Budinićev oblik mogao doći do Zadra. Danas se štokavski govor prostire do Zadra, a on je mogao do tog kraja dopreti već tada, jer su Turci napadali na Nin i na okolinu Zadra već krajem XV veka, a u XVII veku najpoznatiji su junaci koji vode borbe protiv Turaka u ravnim Kotarima Janko Mitrović (Janko od Kotara), Smiljanić Ilija i Janković Stojan, o kojima niču pesme na štokavskom dijalektu.

Kad se bolje utvrdi u kojim se književnim spomenicima nalaze ovi oblici i da li se možda nalaze još u nekim današnjim govorima, moći će se dobiti tačnija slika o prostoru na kojemu su se upotrebljavali i o dugotrajnom procesu njihova gubljenja kroz vekove.

Vaso Tomanović

ACC. PL. DES PRONOMS PERSONNELS DE LA 1e ET DE LA 2e PERSONNE: ni, vi (ny, vy)

(résumé)

Ces formes enclitiques, pour lesquelles on pensait ne se trouvant que dans la limite sud-est du serbocroate et que dans les textes littéraires sont mentionnées pour la dernière fois en 1501 (c'est pourquoi les grammairiens ne les citent pas dans leurs grammaires parmi les formes du langage populaire actuel; D. Daničić dans les *Oblici* dit qu'à côté de *nas, vas* on emploie aussi *ne, ve,* mais il ne dit pas que pour le même cas existent aussi *ni, vi;* de même St. Novaković, T. Maretić et A. Leskien), existent dans quelques parlers de Boka Kotorska, sur la presqu'île Luštica et dans quelques villages voisins. Outre cela, on les retrouve aussi dans de textes écrits, dans les lettres qu'à la fin du XVIIe siècle les Monténegrins (et l'archevêque de la Herzégovine) ont adressées aux autorités vénitiennes et, d'autre part, dans celles que les autorités turques de Scutari ont adressées aux Monténegrins.

Dans les lettres des Drobnjaks, ses formes se trouvent dans une position spéciale: *za ni, na ni, na vi, među ni;* dans une position pareille se trouvent aujourd'hui les pronoms dans les parlers où l'on emploie les formes accentuées *ne, ve* et *ni, vi* et sont présentées par *nas, vas,* mais avec une supposition que l'accent se trouve sur la préposition comme dans les exemples suivants du tchakavien: *zâ me, pô me* et dans le chtokavien *preda me, nâ nj;* on pourrait penser même que dans une position pareille ces formes furent enclitiques. La présence de ces formes dans les documents écrits d'autres contrées prouve qu'auparavant elles furent d'un grand emploi dans cette position. Dans le parler des Drobnjaks ces formes pouvaient rester comme formes pétrifiées faisant une entité phonétique avec la préposition; dans d'autres cas, elles se sont perdues.

Dans les lettres citées on trouve quelquefois *nas, vas* comme formes atones de l'acc. pl. Elles sont employées comme enclitiques même dans les plus anciens textes en partant de la lettre de St. Sava de l'an 1233.

Dans quelques-unes de ces lettres sont employées les formes *ne, ve* pour le même cas; elles ont eu la possibilité de repousser les formes *ni, vi* étant donné que par cette manière on a simplifié les rapports des cas *(me, te,* acc. sg.: *ne, ve,* acc. pl. = *mi, ti,* dat. sg.: *ni, vi,* dat. pl.)

Ces formes représentent une innovation commune dans les parlers des Slaves du Sud en Monténegro, en Serbie, en Macédoine et en Bulgarie du temps de leur vie commune sous les Turcs.

Le territoire sur lequel ont été écrites ces lettres est limité, d'un côté, par la Mer Adriatique et, de l'autre, par la ligne demi-circulaire qui va de Scutari par les Kuči et les Drobnjaks vers Raguse. Au milieu de ce demi-cercle se trouve le parler de Boka Kotorska (La Bouche du Cattaro) où les formes du cas-régime *ni, vi* sont conservées jusqu'à nos jours.

Dans la partie sud-est de ce territoire on parle aujourd'hui le dialecte de Zeta, tandis que dans la partie nord-ouest, où sont rédigées les lettres des Drobnjaks et la lettre de l'archevêque de la Hertzégovine, on parle le dialecte hertzégovinien. D'après les traits qui montrent le lien entre les lettres et les parlers actuels, ont voit que la limite d'alors entre ces dialectes était la même et que les lettres des Drobnjaks et celle de l'archevêque de la Hertzégovine, par lesquelles l'affirmation de l'existence de ces formes remonte à deux siècles, sont écrites en dialecte hertzégovinien, alors que les autres sont en dialecte de Zeta. L'auteur de cet article établie aussi l'aire de ces formes d'autrefois et cite quelques exemples qui jusqu'à présent n'étaient pas mentionnés.

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 3
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 3

Vaso Tomanović

ИЗРАЗ ЛИЦА И ИЗГОВОР ГЛАСОВА

Vaso Tomanović

L'EXPRESSION DU VISAGE ET LA PRONONCIATION DES SONS

Skopje — Skopje
1950

ВАСО ТОМАНОВИЋ

ИЗРАЗ ЛИЦА И ИЗГОВОР ГЛАСОВА

Познато је колико се изразом лица могу исказати осећања. Колико се она мењају док говоримо, толико се, више или мање приметно, мења и израз нашега лица. Пошто увек осећамо потребу да посматрамо лица, да се интересујемо што та лица изражавају и да се сећамо и приповедамо што су она изражавала, постоји велики број речи које исказују те промене: надути се, напухати се, намршитити се, итд; колутати, превалити, стрићи, звијерити, жмиркати, стријељати очима, исколачити, разгорачити очи итд.; развући, искривити уста, смијати се испод брка, зинути од чуда, кесити се, искељити зубе и т. д. Машта је неуморна у изналажењу нових речи за израз човечјег лица. Пошто се у говору израз лица, а тиме и унутрашност усне дупље, стално мења, као што се мењају осећања, мења се и боја гласова из којих је говор састављен, јер и најмање промене у усној дупљи момодификују гласове. Као што наше осећање утиче на наше мисли, тако утиче и на гласовну форму реченице, којом се та мисао исказују. Кад се управи пажња на поједине гласове из којих су састављене речи у реченици, види се да тај утицај долази до израза у њиховој висини, боји и интензитету. „У различитим положајима мускулатуре читаве доње половине лица исказују се променљива душевна расположења, која каткад могу доћи у сукоб са оним положајима који су потребни за правилан изговор онога што се хоће да у исто време каже“ (O. Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, стр. 23). Али баш оваково отступање од конвенционалног, шаблонског, „правилног“ изговора речи ствара спонтани, живи музички израз, јер се тако израз лица преноси на речи и у њима огледа. Најмање промене гласова ми не запажамо као појединости, али примамо целину, целокупни њихов утисак, тако да по гласу можемо да познамо расположење у коме се налази онај који говори. На пр. једва приметно задовољство, које још није прешло у видљиви осмех, опазићемо не само по гласу који је музички чистији, виши и блажи, него и по вокалима који постају отворенији. „Осмејак тиме што се повлаче у страну усни углови утиче да вокали не постају сасвим заокругљени“ (op. cit. стр. 24).

Спонтани, природни смех није изграђен из артикулираних гласова, али ти неартикулирани гласови према положају који у том случају добива усна дупља потсећају на разне вокале (осим ниског, тамног вокала *у*, при чијем изговору уста имају положај врло различит од положаја који имају при смејању). Кад смех није спонтан, кад се смејемо под јачим или слабијим утицајем наше воље, онда се он састоји из артикулираних гласова: *ха-ха-ха, хо-хо-хо, хе-хе-хе, хи-хи-хи*. Овако забележене врсте смеха налазе се у књижевним делима, и можемо их сматрати као неку врсту узвика. Извештачен смех се јавља и са вокалом *у: ху-ху-ху;* њиме се исказује потпуно неугодно осећање слично ономе које се исказује узвицима *у, ху, ух*. Пошто је разнолик положај уста при смеху, разнолики су и гласови, па се зато у речима које имитирају смех налазе врло различити самогласници. У *Rječniku Jugosl. Akad.* (= Rj.) налазе се глаголи: *хохотати, кекетати се* и *кикотати се;* у Дубровнику *хихиштати се*. У другим језицима *хохотать, хихикать, chychotać, chachać*, καχάζω итд. У пољском *chęchać się* („mit. sekd. Nasalierung", Berneker, *Sl. Wört.* 393) поред chech биће постао назал ę да се означи „пригушено смејање" за време којег због више или мање затворених уста већи или мањи део ваздушне струје излази кроз нос.

Постанак неких речи и израза показује нам у коликој мери постоји свест о разним променама у говорном органу. У глаголу *дерати се* мисли се на дерање које производи нагла, јака ваздушна струја, која нагло продире кроз гласне жице, тако да после такове вике, ако је сувише јака, заболи грло и промукне; тако се рече: *„Ајде више, одрло ми се грло зовући те";* такве су и промене које се исказују речима: *прождирати гуке, учињела ми се гука у грло, загрљушио се од иједа* (у Боки Которској). Због тих промена настају разне промене у гласу: храпави гласови, режање, промукао глас; због дрхтања у узбуђењу дрхтав глас: *тресе му се (дрхти) глас од иједа (од страха)*, због криљења лица *(искривио уста од иједа)* кривљење гласа, што се такође чује у обичном говору *(њему се искривио глас)*. И кад би се у мраку неко на нас развикао кривећи лице, ми бисмо осетили да се он криви; искривљени глас изазвао би у нашој свести слику његова лица. Зато се и каже *кривити се, раскривити се* на некога у значењу викати, развикати се на некога. У Rj. V 572 поред речи *кривити се* стоји: „Vikati sa svom silom ... Biće postalo od toga, što čeljade od boli, od straha, od ljutine itd. svakako krivi svoje tijelo, a osobito usta". Кривљење је различито према томе да ли је оно последица бола, страха, срџбе или којег другог афекта. Кад се криви лице, криви се и глас. Можемо и хотимично направити неки израз лица и искривити говор да бисмо изразили наша осећања. Познат је израз

са уозбиљеним и као преплашеним лицем, са уздигнутим обрвама, избуљеним очима, напрегнутим мишићима лица и заокругљеним уснама, обично пропраћен уздигнутим кажипрстом; то је израз којим се показује детету да нешто не сме радити, јер би за њ то било опасно. Овом је изразу сличан израз лица којим се исказује страх; тај је израз пропраћен обично узвиком *у*. У вези са оваквим изразом биће настало заокругљавање вокала у примеру: schröcklichen, tüfen, fünsternüss место schrecklichen, tiefen, finsternis (Jespersen, *Lehrbuch der Phonetik*, стр. 249) које је извршено да би се тамним вокалом што боље изразило страх који изазива тама. Сличан је положај уста уопште у неким изразима лица којима се казује да је нешто необично и да томе треба поклонити пажњу. Наравно да је израз лица друкчији према томе да ли нам се та необична ствар свиђа или не свиђа, па да ти гласови имају и различиту боју; тако се, иако заокругљени, ипак разликују од наведених самогласника *ӥ* и *ӧ* у речима Bürne („gute") место Birne (gewöhnliche) „söhr (herzlich)" место sehr (schmerzlich)", које Јесперсен наводи на истом месту

Сасвим су друкчији изрази лица којима се исказује омаловажавање. У њима су мишићи лица лабави, усне развучене на разне начине према томе каква осећања прате овај израз. Кад се некоме изразом лица исказује изругивање, лице се избечи, изобличи; понекад се не водећи рачуна о пристојности, више или мање исплази језик: да би се постигао што јачи израз омаловажавања, уместо да се *покажу зуби* покаже се – језик. Обично се у таквом случају изговори ружан узвик е^{a} или бе^{a} са режањем јачим или слабијим. (У том случају преграду која је потребна за изговарање гласа *б* направе језик и горња усна; такво *б* има своју посебну боју). Тај узвик је неуглађен и неугодан тачно онолико колико и лице, које је тачна његова слика. Сличан је и узвик *не*$^{\ddot{a}}$ и *не*^{a} место *нӓ* (= нâ, нате, Вуков Рј.) уз избечено лице и гест којим се некоме *одмјери од шаке до лакта* („kad se kome hoće naznačiti da neće ništa dobiti" Rj. VIII, 272; покаже се рука са стиснутом шаком, а другом се удари по лакту показане руке); због приближавања језика непцу при смеху *н* прелази обично у *њ*, па се каже *ње*$^{\ddot{a}}$ и *ње*^{a}, *njaka*, ib. место *не*$^{\ddot{a}}$, *не*^{a} Оваква гримаса претставља слику сасвим супротну љубезном осмеху, којим се исказује најлепше осећање према некоме и у којем случају лице, а тако и глас, добива најугоднији и најљубазнији израз, али ипак она има везе са осмехом, јер у сваком ругању има подсмехивања, због чега и имају ове две речи слично значење; само се у овом изразу смех толико искривио и лице толико изобличило, да се смех скоро и не запажа. У другим случајевима смех може да се запажа мање или више, нека-

да и да преовлада, а његова искривљеност и намештеност једва да се запази. Смехом се често исказују неугодна осећања; да су неугодна показује то што је он на разне начине искривљен. Много пута хтели бисмо да се насмејемо; пошто није од срца, искриви се и преко наше воље, и то на разне начине према томе да ли је он помешан са злурадошћу, срџбом, тугом, болом, разочарањем или каквим другим осећањем, па се говори и подругљивом, ироничном, саркастичном, срдитом, тужном, сажаљивом, горком или леденом осмеху. Такови изрази лица могу се и хотимично направити да бисмо изразили та осећања. Пошто је положај уста у оваквим изразима лица са лабавим мишићима најближи положају уста при изговору гласа *е^{а}*, при таквом изразу вокали добивају нешто од боје тог гласа или сасвим у њ прелазе. Изговор тога гласа је несталан и различит не само због тога што је израз лица различит према томе какав је квалитет и интензитет осећања, него и због тога што се тежи за тим да се сваки глас изговори како је уобичајено, па се стога овакав глас обично изговори само као прелазни вокал к оному који би морао да се изговори и у који обично у мањој или већој мери и прелази Примери забележени у Боки: *пре^{а}се*, *пре^{а}че* (место *прасе*, *праче* < *прашче*), *сте^{а}ро* (место *старо*), *зне^{а}ш што?* (место: *знаш што?*), *ште^{ä}ћеш бе^{ä}гати* (место: *што ћеш богати*), у изразу лица са развученим уснама, сасвим различно од *бôгоми* (место *бо̏гами*, у Рисну и у Црној Гори) у изразу са заокругљеним уснама, где је о продужено, а у следећем слогу прешло *а* у *о* због процеса заокругљивања усана. У вези са презривим изразом лица и везници *да*, *па* изговарају се као *де^{а}*, *пе^{а}*. У Дубровнику: *кре^{а}гу* (к врагу), у Бањој Луци *онај ге^{ä}д* (гад). У Боки (Лепетане) каже се â у значењу *не*. То *а* често се изговара као *е^{а}*, и то хотимично као што се у том случају хотимично направи и израз лица са развученим и искривљеним устима. У Котарима, у северној Далмацији, место *не* се често каже *де^{ä}* или *д^{е}ä*; искривљеност вокала *а* показује да то *да* не треба узети озбиљно, него да је то подругљиво, иронично *да*. Овакав изговор ове речи у овом значењу постао је сталан.

Овај глас који се приближује гласу *е* у једној врсти речи за омаловажавање, потсмех, изругивање или презир претворен је у право *е*, а тиме је истакнут печат који је на овај глас ударила гримаса; поред тога реч се искривила, па је већ и тим, као лице у искривљеном огледалу, изазвала утисак нечег смешног. Те су речи:

бе́чити, бе̏чим (се), [избе́чити, избечим (се) „Od XVI vijeka... a. objekat je obraz ili koji dio od obraza (u je-

dinom primjeru čeljust), značenje je: iskriviti (kao od tjelesne boli ili za rug)... b. objekat su oči, te je značenje izvaliti... c. sa se refleksivno... iskriviti lice... izbečiti se na koga uz izbečiti oči "Rj. IV, 132; „bočiti se ringi obniti. Postanjem od *bok.* isporedi bečiti" Rj. I, 468 i „izbočiti isporedi ispupčiti" Rj. IV, 139]. Овај глагол постао је од *бочити, бочим* („kriviti, savijati... bočiti se... ringi, obniti... isporedi bočiti, bacati" Rj. I, 468), *избочити, избочим* („isporedi ispupčiti" Rj. IV, 139) преласком *о* у *е*. Он је најпре означавао бечење, испупчивање очи: бечити очи (на Корчули: избочити очи), буљити, а доцније је у вези с рефлекс. *се* почео означавати читав израз лица.

Са сличним значењем постоји и глагол *бућити се, бућим се* за који се у Rj. каже: irasci, nadimat se od srdnje, nadutu biti srdeći se. — Postanjem od buć, koje se po svom postanju uzima kao nešto naduto, napeto" Rj. I, 706, али пошто постоји глагол избућити, избућим са значењем избуљити, и глагол бућити се могао би имати слично значење. За варијанту *избучио* („Mačak čuči na prekladnju, otegao repetinu, izbučio... očetine. Vuk (?) živ. 10 Rj. IV, 145) каже се у Rj. да је „jamačno štamparskom ili pisarskom griješkom mj. izbućio", ib, али овде би се могло налазити и *č* као што поред именице бућ („tal. boccia, lopta, isporedi buća, bući, bućiti se, buča" Rj. I, 706), бућа, постоји и варијанта буча („tal. boccia" Rj. I, 703). Ако је од бућ или бућа постало бућити се, онда је од буча могло постати бучити се; у обадва случаја значи: избуљити очи тако да изгледају као лопта. Ако постоје или ако су постојали глаголи бучити очи, бучити се, онда је и од њих могао постати глагол бечити очи, бечити се.

Бељити се, бељим се („vidi bekeljiti se, govori se u Lici i u Dalmaciji: Što se beljiš na me?" Rj. I, 230). Овим се глаголом такође исказује испупчивање очи; изгледа да је постао од буљити, буљим [„exserere (oculos)... govori se samo: buljiti oči... može biti da je pred *lj* otpalo *h*, te se govori mjesto buhljiti, isporedi buhnuti, nabuhnuti, podbuo" Rj. I, 731 „buljina . . . sova", ib. „buljioka, f. o žabi" . . . isporedi buljoka, buljook" ib.]. И у овом глаголу се исказује испупчивање очи, било да је истог порекла којег бухнут, или да је постао од бу̏ља (zrno kukuruzovo na vatri raskokano, kokica, u Srbiji... vidi bula... od koje je i postala" Rj. I, 730), bula [„pečat... kako se i pečat zove bula zato što je okrugao i pupčast kao mjehur ili klobuk na vodi (lat. bulla tal. bolla)" Rj. I, 728].

Кесити, кесим [„svagda s objektom zube, otvarati usta (uprav same usne) i tako pokazivati zube; kaže se o čeljadetu i o životinji, n. p. o čeljadetu (kao podrugljivo) kad se smije, o psu kad se jedi i prijeti. — isporedi kečiti, keziti. — Nepo na-

ta postanja, mogla bi biti onomatopejska riječ . . . sa se, refleksivno, znači što i kesiti zube. — U Vukovu rječniku: „lachen und die ähne weisen“ Rj. IV, 940; „Fremd: man denkt mit unrecht an ein türk. kesinti spott“ Mikl. Etym. Wört. 116; „nakésiti, nàkêsîm, pf. t. j. zube, nasmijati se poka ujući zube . . . i nakesiti se“ Rj. VII, 389; „okésiti, òkêsîm, pf. iskesiti . . . Ima i okesiti se, t. j. iskesiti se . . . okesiti se na koga“. Rj. VIII, 811]. Овај глагол постао је од кисити, кисим („ponešto kiselu biti“ Iv. Br. I, 527; kîsjeti, kîsîm . . . biti po malo kisela ukusa. — Od XVIII vijeka . . . säuerlich schmecken“ Rj. V, 9; „1. kisati, kisam, i kišem . . . rus. (о)кисать, češ. kysati . . . polj. kisać, . . . 2. kisati, kisam, impf. kriviti i mijenjati licem kao što biva kad čeljade hoće da zaplače. — isporedi 2. kiseo. — U Vukovu rječniku . . . „os ad fletum diduco“ Rj. V, 6. Овде је у циљу изругивања израз лица с показивањем зуба при смејању успоређен с изразом и показивањем зуба када се куша нешто кисело. [Чешки „kyseliti se (na koho) sauer sehen, sauere Mienen machen“, „kisele hleděti sauer sehen“; оваквим поређењем пастао је и израз „kyselá tvář saueres Gesicht, sauere Miene“, руски: „сделать кислое лицо“ „кисловатая улыбка“]. У басни о лисици и грожђу алудира се на овакав израз лица; претстава киселог грожђа повезује се с претставом лисичиног погледа управљеног у грожђе и лица које добива кисели израз [не зато што лисица замишља како је кисело, него зато што замишља како је слатко, а она мора да га се одрече: „trnu zubi od njega. (Kazala lisica kad nije mogla da ga dohvati)“ Rj. III, 469]; и за лисицу се каже да се кеси: „(Lisica se) srdila na nj i kesila zube“, Rj. IV. 940.

Кељити се, кељим се („smijati se, pokazujući zube; kesiti se, keljiti se, u Lici . . . Šta ti vavije na me te tvoe zuberine keljiš?“ Rj IV, 935) = kesiti se + beljiti se

бекељити се, бекељим се „usta kriviti rugajući se, od čega je i postalo, i beljiti se . . . Bekeljiti se na koga“ Rj. I, 227) = *бечити се + кељити се.*

издречити, издречим („Od XVIII vijeka . . . vidi izbečiti . . . Izdrečio oči ka vilen . . . sa se, refleksivno razvikati se“ Rj. IV, 161). Ова реч је постала од издрачити, издрачим („oči sa strogošću izbečiti popreko. — refleksivno: izdračiti se . . . isporedi izdrečiti“ Rj. IV, 160), које ће бити истог порекла којег и стсл. зрачити spectare („asl. I. zrêti glänzen, sehen . . . s. I. nazreti . . . zazdreti erblicken . . . ždraka strahl. ždraknuti“ Miklošić Etym. Wört. 402). Глагол *издречити се*, са значењем: „razvikati se, izdrijeti se“ ib., могао је постати од издречити (очи) + дерати се („vikati sa svom silom“ Rj. II,341), издријети се [„razvikati se (na koga), ispsovati“ Rj. IV, 162]. Могло би се мислити и да је издречити очи постало од издречити се, а ово од издријети се + бечити се (аналогно односу бечити очи, бечити се).

издрељити, издрељим [„(oči), vidi izbečiti ... i izdrečiti ... Stoji prema izdrečiti kako izbeljiti prema izbečiti“ Rj. IV, 161) = издречити + избуљити, избуљим [„objekat je samo oči ili oko), izvaliti“, Rj. IV, 146].

искрљештити, искрљештим („očima, izbuljiti oči ... U naše vrijeme „Rj. III, 901) = *избечити* + *крљушт, краљушт* („f. ljuska od ribe“ Rj. V, 596), „asl. ... skralušta rinde: der zweite theil setzt ein lusk - voraus, woher nsl. luska squama ... kreljušt, krljušt schuppe“, Mikl. Et. W. 302. т. j. тако избуљити очи да површина очних јабучица својим сјајем сличи на љуску од рибе.

кревељити се, кревељим се („plakati kriveći ustima ... U naše vrijeme“, Rj. V, 529). Даничић у Кор. 211 претпоставља да је овај глагол истог порекла којег и кремен. Berneker [Sl. Wört. 611) ставља га поред речи кревељ и мисли да је из нем. kreuel. Маретић у Gram. 342 каже: „biće mjesto kriveljiti se, t. j. kriviti se“; ово изгледа највероватније: оно што ова реч значи исказано је и њеном гласовном формом (њењим кривљењем).

кечити се, кечим се (говори се у Боки Кот. и Дубров- у значењу кочоперити се; у Rj. „kéčiti ... vidi kesiti“, IV, 931). Овај глагол са значењем кочоперити се постао је од кичити се, кичим се („ponositi se, razmetati se ... stslov. kyčiti se, rus. кичиться“ Rj. IV, 943; „kičèljiv ... tašt ... кичливый“ ib.). Каже се и укечити се, са значењем: поносећи се укочено седети или стојати. Овакво значење добио је овај глагол мешањем с глаголом кочити се (што се „kaže o čeljadetu kad stoji ukorijepljeno kao kolac: obično se shvaća da tijem čeljade pokazuje oholost i veličanje“, Rj. V, 144).

Кељати се, укељати се, накељати се, накуљати се, прекуљати се. Ови глаголи употребљавају се у Боки (Лепетане). Они су постали од речи *куља* [„kulja trbuh uopće, pa osobito veliki debeli trbuh, trbušina (u čeljadeta, rjeđe u životinje“, Rj. V, 771; „куље (schimpflich) vide трбух“, Буков Рј. (= В. Рј.)]. У разним словенским језицима ова реч означује врећу, торбу и сл.; дакле куља је трбух који је сличан врећи. По унутрашњости он се могао замислити као врећа која се напуња јелом. Велики спуштен трбух могао је такав изгледати и по својој вањштини [„Спусти куље, а обриви брке“ (Гор. Виј.), „куљава жена (schimpflch) т. ј. трудна“ В. Рј.]. *Накељати се, накуљати се, прекуљати се* значи прејести се (и у Дубровнику постоје глаголи *накуљати се* и *прекуљати се* са истим значењем). То значење одговара значењу које има *куљати* у Rj. V, 722: „slagati na svu silu u što usko (vreću, špag) napunjati, zbijati“. У Боки (Лепетане) каже се *накељати се робе* (У Дубровнику: *накуљати се робе),* са значењем: обући испод горњег одела много рубља, тако да због тога чељаде изгледа као да је куљаво.

У глаголима *кељати се, искељати се, укељати се у друштво*, у значењима извући се, увући се, замишља се као да се човек куљом пробија напред. Овај је глагол направљен слично глаголу *главињати* (тумарати). Као што се види сви ови глаголи имају подругљиво значење, па је због тога у њима прешло *у* у *е*.

раскречити, раскречим постало је од *раз-крак-ити* [кра̀кати = корачати, кра̀кат „u koga su kraci (duge noge)" Rj. Ivek. Broz I, 575], или од *раз-крочити* („krȍčiti ... do-, o-, pre-, za-. vidi koračiti. v. impf. krakati" Iv. Br. I, 587). Да се ова реч употребљава у подругљивом значењу види се из примера: „Razkrečio se kao žaba na močilu (kad ko ružno sjedi, te mnogo mjesta zauzme, n. p. djeca kod vatre)" Iv. Br. II, 303, у којему се положај ногу у човека упоређује са положајем ногу у жабе, и из примера: „raskrečio se kao rak na brzaku" („Kad se ko gradi veći nego što je"), у којем се положај ногу упоређује са положајем ногу у рака (у супротним правцима).

кенкерушити се, накенкерушити се говори у Боки и Дубровнику (у Дубровнику песма: „А што си се накенкерушила"). Овај глагол је истог порекла којег и речи: *кокорав, раскукорен*. Значење му је (подругљиво): китити се, кинђурати се (kokoravъ „crispus", kukurjav „kraus", Berneker, *Sl. Wört*. 540). У овој речи назал је истог порекла којег и у речима *кре́мпо*, (од *крепати*, тал. сrераrе) и *кле́мпо, клемпесало* (стслов. *клепати*). Он је постао на основи назалног изговора наглашеног самогласника који изазива посебна подругљива гримаса са раширеним ноздрвама.

уцме́кати, уцмекам (У значењу: убити; забележено у Бањалуци) постало је од цмо̏к („а он њу цмо̏к = он је цмокну"; „цмо̏кац в. цмок"; „цмо̏кнути, пољубити да цмокне", Сх - нем. реч. Ристића и Кангрге; „гласови узети од цмокнути; као окрњен императив: цмо̏к, цмок, изљубише се као браћа"; цмокати „види цвокати, од чега је и постало промијенивши *в* на *м*, од прошлог вијека ... коњу цмока тко умирујући га ... Сваког љуби, сваког цмока" Rj. I, 818; цво̀кати, цво̏кнути „osculari cum crepitu" „Повуку дијете за ухо и устима цвокну", Rj. I, 874; цвоктати „дршћући ударати зубом о зуб ... Постањем од цвокати, којему се значење раширило и на друге гласове налик на оне који се њим казују", ib. Као што се види из ових примера ономатопеја цмок претставља разне ситније звукове (звук који се чује при пољупцу, и јачи, упућен коњу). У овом случају овај глас за који је иначе везано угодно осећање узет је у саркастичком смислу у значењу убити (у нар. песми „Невјера љубе Груичине" „сабљу целивати" у значењу: „посјечен бити"); овде се употребио звук који прати радњу место радње као у звекнути

(= ударити тако да звекне), пљуснути, пљуска („ћушка, заушница, када ко кога пљусне“, Rj. X, 103).

Океками се, океком се постало је преласком *а* у *е* од ка̀кати („Може бити од тал. cacare, али је већа прилика да је постање као 1. кака; а има и у другијем словенским језицима, као н. п. чеш. kakati, пољ. kakać “Rj. IV, 744; ка́кити ка́ким; ка́ка „stercus“, „има у истом смислу и у тур. кака, и грч. κακά... и тал. cacca, па и у другим језицима; али је свакако дјетињска ријеч што постаје удвајањем слога *ка*, те није потребно мислити да је један језик узео од другога“ Rj. IV, 741).

Бабускера постао је од *бабускара* [„pogrda babi (staroj ženi) samo u Vukovu rječniku. isporedi *babuskera*“ Rj. I, 136]. Јасно је да се овде ради о наставку - ара: - ускара је у овој речи постало мешањем *бабурина, бабуша* [„погрда баби (старој жени), бабетина“ Rj. I, 136] са женскара, као што је и - ескара у људѐскара постало мешањем од речи људѐтина, људѐсина („veliki čovjek, čovječina“, Rj. VI, 308) са *женскара.*

дре́њо. Ова реч постала је од *дрớњо* (одрпаница, одрлија). У *В. Рј. дрењо* има значење: тром, лењ, а не дроњав, али ово се значење могло извести из значења придева *дроњав*, јер ако је неко дроњав, то се може схватити као последица његове лености.

*Пестиш** „in dem Sprichworte: И једем и пијем, *а пестиш* ми је на уму. Ја сам ово слушао још у дјетињству, али не знам ни сад што је *пестиш.* Може бити да је и име какова Турчина коме је ко био дужан, или онако какова зла човјека. Димитрије Поповић, који је сад поп у Сомбору, писао ми је да је он мјесто *пестиш* слушао *постиш* са овом приповетком: Некака жена пође својој удатој кћери у походе и понесе пуну торбу печења и колача. Кад дође близу

---

*) Ова реч не може се изводити из лат. *pestis* [Наш јез. I, 7-8 (1950) 327-8], јер се у српскохрв. лат. наст.-*is* на крају речи губи (ова иста реч, добивена из тал. венец. peste, од лат. pestis, налази се у Б. Кот. и Дубр. и гласи пешта: „смрди као пешта“); ни глас *ш* у суфиксу не одговара лат. *s*, као што не одговара ни акценатско место ни род; кад би ова реч била примљена преко мађарског, у основи не би било *с* него *ш.* — Како су завршеци речи могли добити друго значење показује реч „очѐнаш, оченáша“, од оче наш, где је заменички завршетак-аш добио значење именичког наставка-âш. Овако је и глаголски наставак за 2 л. през.-иш у *постиш* могао добити (од шале) значење именичког наставка-иш. Како су се завршеци речи слободно мењали, показује међу осталим и пословица: „Нашишу по пунишу а туђишу по *поњишу*, т. ј. нашему пуну, н. п. чашу вина, а туђину *по ње*“ В. Рј. — Изрека о пестишу коју је Вук слушао добива свој смисао кад пестиш значи постиш (постити); у таквој реченици везане су по супротности две мисли о истој ствари: жена и једе и пије, а мисли о томе како „пости“, т. ј. не једе са својима печење и колаче које им је на дар носила.

села, где јој је кћи била удата, стигне је некакав човјек на колима, којега она запита: је ли из тога села и познаје ли јој кћер. Кад јој он одговови да јест и да јој кћер познаје, она га замоли, да би јој понио торбу која јој је била дотежала и да би је предао њезиној кћери и да би јој казао да ће и она скоро доћи. Пошто човјек торбу узме, жена га запита како му је име, а он јој одговори: „*Постиш*“ мислећи у себи да ће она постити по томе што јој је у торби. По том човјек отиде својој кући. Кад жена приспије својој кћери и дозна да човјек торбе није донио, она се врло сневесели. Кад потом стану вечерати, зет видећи пуницу забринуту, стане је нуткати да једе и пије, а она му одговори: „И једем и пијем а *Постиш* ми је на уму“ (*В. Рј.*).

Као што се види ова прича је читава испричана у шаљивом тону, па је тако од шале и глагол *постиш* узет у изврнутом значењу као властито име; преласком *о* у *е* реч се искривила и у фонетском погледу, па је тако постала још смешнија.

кéњац („scherzhaft für магарац“ В. Рј.; „Nepoznata postanja... ipak isporedi s kenjati ... γῖνος ... ἴννος“ Rj. IV, 936) постало је од *кòњац* (Rj. V, 283). Магарац нас потсећа на коња, али је у сваком погледу несавршенији од њега; изгледа његова несавршена слика; он зато и изгледа смешан, исто као што и мајмун изгледа смешан зато што нас потсећа на човека. Стављени један поред другога магарац и коњ праве комичан утисак (Дон Кихотов коњ и Санчов магарац). Народна машта увећала је разлику између ових копитара и док је коњу дала одлике којих он нема (видовити шарац Марка Краљевића, крилати коњ војводе Момчила, Пегаз у грчкој митологији), магарца је претставила као оличену глупост (магарац у значењу будала; намагарчити, насамарити некога; магарац почне пливати, кад му вода дође до ушију, и. т. д.). Због поменуте сличности коња и магарца често се праве поређења између њих (није за магарца седло, прећи с коња на магарца). Довођење у везу магарца са коњем види се и из тога што се магарац зове од шале и „овчиј коњ“ (В. Рј.); ту је на првом месту истакнута разлика између магарца и коња по величини, па је магарац приказан као неки коњ који по величини, а и по другим особинама пре личи на овцу него на коња. Овако се у речи кењац замишља магарац као коњац (мали коњ), а да ту реч треба узети у ироничном смислу казује нам искривљеност речи која је постала преласком *о* у *е*.

Промене вокала о којима се говори у горњем чланку (који је пре десетак година, у марту 1941, био послан за штампање) извршене су у вези са значењем појединих речи.

Међу примерима промена које се наводе у научној литератури промене сличне овима налазе се у примерима где се при смеху губи заокругљеност вокала, па се на пр. добива „*пau* место *пo* у лондонском вулгарном језику“, што је проузроковала „навика да се говори кроз непрестано смешење или кежење (O. Jespersen, Die Sprache, 263; прев. с. енгл. на нем.), у андалузиском „quia! место ca!“ где су усне под утицајем извесног узбуђења подругљиво развучене“ (ib.); поред ових наводе се и примери где вокале „напротив заокругљује чуђење“, ib., па се добива *Josu!* од *Jesu* (у андалузиском), ib., jøsəs! од Jesus (у данском) и jössəs na! место nein Jesus! у јужнонемачком (op. cit. 264). У примере чуђења спада и „заокругљивање у данском и немачком [nø] место [ne·, nɛ·] *nej, nein*)“ где се заокругљивањем исказује чуђење, као да се каже: „Не! Чудим се како се може мислити да би то могло бити!“.

Заокругљавање усана при чуђењу у вези је с изразом лица при чуђењу. Када се ко „преплаши или ненадно зачуди“, онда јако раствори уста и дубоко и брзо удахне зрак, а затим, после следећег издисаја „уста се лако растворе и... усне испруже“ (Darwin „Ausdruck der gemüthsbewegungen bei den Menschen und den Thieren“ § 92); при таквом изразу, према Хелмхолцу, уста добивају облик при којему се добива вокал *o* (ib.). Због тога је узвику *o!* у разним језицима основно сначење чуђење. У српскохрватском као узвик са значењем чуђења стоји „ pred rečenicama, koje su same sobom uzvične... O ne spavaj kod vode jezera“. Rj. VIII, 291. С чуђењем је у вези и жеља да се ствар сазна (радозналост, љубопытство), па се из значења чуђења развија значање питања и жеље (најпрво: жеља да се сазна непознато); тако *o!* стоји „pred rečenicama, koje su upravo upitne, a značenjem su i rične: O koliko blude...!“ Rj. VIII, 291, и „pred željnim rečenicama s veznikom da, katkad s veznikom kad... O da hoće... O kad bi nas poslušali“ Rj. VIII, 291; у лат. у истој служби: o si, у нем. o wen doch; o daß. С чуђењем је у првом почетку афекта у вези неугодно осећање, али одмах затим упознавањем с предметом чуђења може се развити и угодно осећање, ако је предмет чуђења такав да у нама изазива угодно осећање. Због тога што се осећање које је везано за овај узвик колеба између угодног и неугодног у разним се језицима значење узвика *o!* колеба између означивања угодног и неугодног осећања; у српскохрватском: „O mi srećni, ako bi nami dao! O hude naše sreće!“ Rj. VIII, 291. И споменути примери: Bürne, söhr, којима се казује да је нешто необично лепо, постали су у вези с изразом чуђења (ово исто значење да је нешто чудно, да нас нешто угодно зачуђава, на пр. својом лепотом, налазимо изражено посебним речима: нем. wunderbar, wunderschen, wundervoll, wun-

derwerk, wunderwelt; тал. mirabile, руски: чу́дный, чудо; српскохрв. диван). И велика количина нечега може да изазове чуђење, па место да се каже да нечега има толико да у нама изазива чуђење, или да се то изрази посебним акцентом или бојом гласа (као у споменутом примеру söhr) место *много* рече се *чудо* („multitudo... čudo koje biva s množine čega Koje čudo mogu na godinu kokošaka oni pozobati", Rj. II. 94). Према томе да ли предмет којему се чудимо изазива угодно или неугодно осећање, стенички или астенички афекат, на лицу се поред црта које показују чуђење јављају црте које показују задовољство, напрегнутост мишића лица постаје већа или мања, и т. д., усна дупља добива облик и напрегнутост при којима се добива отвореније или затвореније *о*, различито по боји, тону и напрегнутости; у српскохрв. разлика у акценту: ó, ȍ (J. Ф. XIV, 98), ô („kad se zove" „kad se čudi" (Rj. VIII, 291), охȍ („u čudu" Rj. VIII, 792), о („verwundernd", Rj. IX, 11), хȍ („najčešće u čudu ili u radosti", Rj. III, 636), у грчком ὦ и ὤ, ὦ τί λέγεις. Због великог броја разних осећања која се смењују и мешају усна дупља добива многобројне, разноврсне облике у којима се мешају црте једних и других, па тако и гласови који се добивају при таквим облицима усне дупље претстављају узвике разноврсне по гласовној форми и значењу; различитом бојом или интонацијом једног истог вокала могу се изразити не само различите нијансе осећања него и сасвим различита осећања. Зато и узвици који кад су забележени словима изгледају исти, могу имати различите гласовне форме и различита значења. Настављајући опис израза лица при чуђењу када се добива дуго „Oh!" Дарвин каже, када се у вези с изненађењем осети бол, да се онда стисну сви мишићи тела, па и мишићи лица, а усне се повуку; он мисли да се тиме може објаснити чињеница да у таквом случају тон постаје виши и да се добива „Ah" или „Ach" (op. cit. § 92); такво а! ах! је јако напрегнуто, тврдо, и јако се разликује од а! ах! за које се везује угодно осећање („u radosti dozivanje... pokazivanjem radosti pokazuje se i odobravanje, pohvaljivanje potvrđivanje" Rj. I, 1). Изгледа да добивање вокала *а* у овим узвицима може да одговара и оном првом моменту при изненађењу, при којему се, према наведеном Дарвиновом опису, јако растворе уста да би се дубоко удахнуо зрак; и овоме је извику основно значење чуђење (у Дубровнику и Боки кажу *зинути* наместо *зачудити се*, нпр. „Ја сам зинула кад сам то виђела").

Осим заокругљивања усана у вези с изразом чуђења постоји и друго заоквугљивање у вези с астеничким афектима страха, туге, помешаним са пасивним облицима срџбе. „Код мале деце показује се пућење испружањем или опуштањем уста. Опуштање уста је обично попраћено набирањем

чела, понекад издавањем једног гласа као „buh“ или „wuh“ op. cit. § 236. Код овог заокругљивања мишићи усана, језика и других делова усне дупље су олабављени више или мање, према томе да ли до израза више долази једно или друго осећање; према томе које осећање више превлађује усне су више испружене или опуштене; због олабављивања мишића опуштају се уста, а опуштање уста је знак потиштености (op. cit. § 195). Пошто се разним нијансама овако заокругљених усана, у вези с мешањем различитих осећања, добивају нијансе гласа *у*, за овај се вокал стално везало значење неугодног осећања, па се он често налази у речима које означују нешто неугодно. Уз речи које се наводе за друге језике (Jespersen, Die Sprache, 389) могу се навести из српскохратског речи за значења луд, рђав и т. д.: *глуп, глупак, туп, тупан, тупоња, лудура, будала* („tur. budala“), *ћулум* („topuz, tur. külünk“ Rj. II, 135), *буздо* (у Боки Кот., биће од „buzdohan“ Rj. I, 750; исто поређење као и ћулум), *ћук, букван* („Od bukva“ Rj. I, 727), *тунто* (сметењак, у Дубр.), *муњен* („munjom ošinut, smeten, zbunjen ... budalast, lud“ Rj. VII, 155), *лунцупа* („pogrda ženskomu čeljadetu“ Rj. VI, 218), *угурсуз, харсуз* („tur 'arsyz, bezobraznik“ Rj. III, 577), *хунцут* („njem. hundsfott“ Rj. III, 735) и т. д., *фукати, профукати* (јести прождрљиво); речи *фукара* („tur. fuquara siromah“), *фурда* (sirotinja ... isporedi fukara . . pogrdna riječ“ Rj. III, 79) добиле су горе значење него што су га имале у турском. Било да су се бирале домаће или стране речи за овакво значење најрађије су се примале и одржавале оне које су и својим звуком нешто исказивале, у наведеним речима вокалом *у*, који је исказивао неугодно осећање које је везано за ове појмове.

Израз пућења који се налази код деце налази се и код одраслих у разним нијансана. О сличном положају уста говори се у Ak. Rj. при дефинирању значења глагола напућити се, напрћити се, дурити се: „naduti se srdeći i ćuteći“, „isto što naprćiti: Da ne bi napućila na me svoja slatka mala ustanca“ „prćiti usne, kao isticati ih“, напрћити „ispružiti usne (kada tko plače ili se srdi)“ „napućiti se ... labiis protentis flere aut irasci“.

Пример из шведског језика *lylla vön* („libkosendes“; слично у данском, Jespersen, Die Spr. 264) који се добива од *lilla vän*, ib., биће постао као *nö* од *ne* и као jøses од *jesses* („Jesus“; Jespersen „Lehrbuch der Phonetik“ 24) у вези с изразом жаљења при миловању („in eiener gewissen liebkosenden, besonders, einschmeichelnd-klagenden Stimmung“ ib.).

И мимички покрети који се јављају у вези с радом чулних органа утичу на изговор гласова. Особито је важан утицај очних мишића на мишиће уста, а преко њих и на гласове који се при таквом изразу изговарају. „Сваки онај који

хоће да стегне мишиће око својих очи, у оној мери у којој појачава снагу осетиће, да му се горња усна и ноздрве скоро увек повлаче увис. Ако чврсто затвори уста, док стеже мишиће око ока, а онда одједном олабави усне, осетиће да се притисак на око одмах појачава. Ако даље нека особа на светлом и заслепљујућем дану посматра неки удаљени предмет, а присиљена је да очне капке делимично затвори, увек ће се опазити, да она нешто уздиже горњу усну. Усне неких врло кратковидих особа које су непрестано присиљене, да отвор очи нешто умањују, добивају због овог истог узрока неки израз кесења“ (Darwin, op. cit. § 151). Покрети мишића органа вида који се праве при запажању предмета у природи праве се и када се нешто замишља. Запажено је „да се код посматрања статичких слика сећања често појављују лаки несвесни очни покрети; мислим на пр. на какву дугачку улицу, а моје очи несвесно чине лаке покрете у страну, као да би пратиле редове кућа“ (Т. Цијен „Основи физиолошке психологије,“ с нем. на српскохрв., стр. 201). Код исказивања да је нешто врло мало (мȃло, мȃло) напрегнуте су и очи и уста и прави се израз као кад се фиксира нешто мало. При таквом изразу глас је висок и слаб (фалсет); при таквом положају уста од свих вокала најлакше се изговара вокал *и*, па се због овога као и због тога што се глас *и* по његовој природи (највиши по тону) перципира као нешто ситно, у речима које означују нешто мало, често налази тај глас. Уз познате примере оваквих речи може се навести и реч *ситан;* у њој се заборавила веза са *сијати*, *сито*, али појам нечег врло маленог музички исказује високи, ситни глас *и*, као и високи, ситни глас *с* који му је сличан („чисто *и*“ Jespersen, Lehrb. der Phon. 51); зато је овај придев развио, учврстио и сачувао своје значење „minutus“ према мали „parvus“ (В. Pj.); изразом лица при исказивању нечега врло малог као и тежњом за музичким изразом речи су модифицирале своју гласовну форму. И у речи *цицкав* у вези са њеном гласовном формом која добро исказује појам ситног учврстило се значење „minutissimus, sićušan“ („o pismu: cickavo pismo“ Rj. I, 777), иако њено прво значење неће бити било баш такво („cickati, cickam, impf. vidi strickati . . . isporedi cicija Rj. I, 777). У вези с изразом лица при замишљању нечег малог изгубио се вокал *о* у прва два слога речи *оволишно* („ovolišan . . . ovojišno“ „ovojišan“ Rj. IX, 497; „oišni, adj. mali . . . adv. oišno, t. j. malo“ Rj. VIII, 800), па се добила реч ишно у значењу мало (у Боки: ишњи, вишњи). При измишљању загонетке: „Čiči miči, a ne umiči, čiči vari, a ne ukvari, ako kvariš, opet da pokvariš. (odgonetljaj: mjerenje“ Rj. II, 21) изгледа да је састављач пословице осећао као најзгоднији вокал *и* у овим речима које се упућују ономе који мери на кантару и при

помицању металне кугле мора да гледа у ситне зарезе који означују меру (чичи је могло постати од чича + мичи, или од читај + мичи; чисти = читати, бројати). Запажено је и да се вокал *и* налази често у речима којима се исказује да је нешто близу или да траје врло кратко време (Jespersen, Die Spr. 390). То може бити због тога што се врло мален размак у простору (тик до, мимо) или времену (тили, тињи час) замишља такође као нешто врло мало.

И промене динамичког карактера у вези су с изразом лица. При замишљању нечега што је јако, тврдо, мишићи се стежу јер ми стварамо појам о тврдоћи или мекоћи на тај начин што замишљамо колики би отпор дао неки предмет напору наших мишића када бисмо покушали да га смечимо или смрвимо. Када се нешто што дава јаки отпор стиска, мечи, или мрви, онда се стежу мишићи оних делова тела који врше тај напор, а та напрегнутост преноси се и на друге мишиће. Кад мимички исказујемо да је нешто тврдо, јако, ми опонашајући овакав израз напрежемо мишиће чељусти и друге мишиће лица; исто тако и када дававамо некоме знак да нешто јаче ради. Кад некоме изразом лица и гестима казујемо да је нешто мекано, онда ослабљујемо напрегнутост мишића; када казујемо да неко нешто млитаво ради, онда правимо млитаве, лагане покрете рукама. Гласови који се изговарају при таквом изразу изговарају се млитавом артикулацијом. Када се говори при таквом изразу лица гласови се изговарају са већом напрегнутошћу оних делова усне дупље при којима се стварају, јачом артикулацијом. Експлозивне гласове *п*, *т*, *к*, ми осећамо као јаке, а њихове парове *б*, *д*, *г* као слабе, што показују и њихови називи, било да се називају јаки (fortes), тврди или напрегнути, односно слаби (lenes) меки или ненапрегнути. Тако и остале безвучне гласове осећамо као меке, а непалаталне као тврде; ми их тако осећамо, јер их тако изговарамо: „И онај који говори већ због такве артикулације има осећање да артикулира управо „палаталан“ или „меки“ консонант, јер он „мекано артикулира“ Vondrák Vergl. sl. Gr. I, 335. Осећање гласова као јаких, тврдих, односно слабих, меких, у језику је искоришћено да се помоћу њих искаже нешто јако, тврдо, или слабо, меко (Wundt, Die Sprache, 350; „Када језик хоће да опише једну „јачу“ или једну „слабију“ појаву, он бира у овом циљу гласове, који један другоме одговарају, али су по снази различити“ J. Geißler, Sprachaufbau und Lautbedeutung, 3); прво су речи могле добити овакве гласове нехотично, у вези с изразом лица, а после, кад се за њих везало овакво значење, могле су се и хотимично употребљавати и правити.

Према речи *блѐска* („blesasto čeljade ... u Boci. isporedi blezga, s kojim može biti istoga postanja promijenivši zg na

sk“ Rj. I, 436; блѐсан „stupidus... isporedi blesast... isporedi zablehnuti se, zablešiti se, blezga“ Rj I, 436) постоји реч *бле-зга* („insulus, fatuus, stultulus. u naše vrijeme... u Stul.“ Rj. I, 436; блѐзгати „blaterare, b'ebetati, govoriti koješta. . u naše vrijeme“ ib.); иако ова реч на првом месту значи човека о-граничене памети, она значи да је тај човек у исто доба и млитав („Govori se i u Hercegovini i u Crnoj Gori o mlitavu čeljadetu“ ib.; овакво значење није забележено код блеска, јер у тој варијанти није толико изражена млитавост колико у блезга) што се исказује слабим *з* према *с*.

Према *намрскати, намрскам* („nabrati... corrugo“ Rj. VII, 464) постоји *намрзгати, намрзгам* („isto što namrskati. Ne-jasno je - zg - mjėsto- sk -“ ib.). У примеру „Kožo nomorzgama, sivi su ti vlasi! nemoj tužni mislit, da ti veće mlad si. Nar. pjes. istr.“ ib. налази се претстава коже која се намрскала због олабављеног мишићног ткива.

Према *нанòсити се, наносим се* („isto što nanoziti se... u Lici... Tamno“ Rj. VII, 467) налази се *нанòзити се* („na-tmuriti se, namrgoditi se ... u Lici... Tamno“ ib.). Глагол нанòсити се постао је од именице нос („nositi nos na koga, namrgoditi se“ Rj. VIII, 231); да се овим глаголом означује пасивни облик гњева који прелази у тугу може се закључи-ти из дефиниције значења овог глагола: „accigliarsi, come suole chi si adira o sta mesto“ ib.

Према глаголу *бàсати* („ići ne gledajući kuda, temere in-cedere“ Rj. I, 192; набàсати „slučajno ili iznenada naići na što“ Rj. VII, 205; каже се и забасати у значењу залутатати) налази се глагол *бáзати* („ambulare ići bez posla švrljati is-poredi šalabazati, u Lici i Srbiji... Postanjem će biti u svezi sa slov. bzikati, češ. bziti se“, Rj. I, 213); кад се шета (иде без посла), онда је кретање млитаво; енергичнијим, живљим кораком се иде, кад се иде послом.

Према *кршљав* [„adj. o drvetu što slabo raste, te ispušta malene grane. - Miklošić isporeduje češ. krsati „deficire“, polj. kraślak, kršljavo drvo... misli se obično na kršiti. - Od XVIII vijeka“ Rj. V, 654; кршљати („kršljaviti vix crescere“ ib.), кр-шљив („fragilis“ ib.)] постоји *кржљав* („vidi kršljav. — U naše vrijeme... Čokoće je na takoj zemlji kržljavo... U prenesenom smislu, o čeljadetu, mršav, slab, vidi kržljavac i kržljavica“ Rj. V, 713). Као што показују примери облик са *ж* особито се употребљава кад се односи на људе, јер се мисли на њихо-ву слабост која је у вези с њиховим слабим телесним раз-војем. У Rj. нема примера где би се варијанта кршљав од-носила на људе.

Према речи *мрлина* („cadaver, animal moribundum... a. mrtvo tijelo ljudsko ... b... živinsko, mrcina, s'rvina... Vi-di mrljina“ Rj. VII, 70) налази се реч *мрљина* („isto što mrli-

na pod b. mrcina, strvina“ Rj. VII, 71); са наставком *-етина* и ослабљеним *т* у *д* налази се и реч *мрлѐдина* („a. isto što crkanica ... koža od živinčeta, koje lipše ... b. Staro mršavo goveče zovu u Lici mrlèdina ... i za mršavu, žilavu govedinu, na pr. ja ne bi te mrledine ijo ... c. ... u Lici za živinče, koje lipsa“ Rj. VII, 70; каже се „i za mršavu, žilavu govedinu, na pr. ja ne bi te mrledine ijo ...“ ib., али се не мисли на тврдо месо, него на слабу животињу од које је месо; ако би се претпоставило да је ова реч довођена у везу с говедина, онда би се очекивао акценат мр̀ледина.

Поред *ба̏лити* („bacati ili puštati iz sebe bale ... b. govoreći: Kad govorila, tamo ona prskala i balila“ Rj. I, 165) налази се *баљѐзгати* („govoriti koješta ... isporedi balakati, balijekati, baljuzgati“ Rj. I, 168).

Поред *пљуснути*, („hinschütten, effundo ... n. p. vodu iz suda ... otpljusnuti ... pljùskati“ Iv. Br. II, 50) налази се и глагол *бљузнути* („effundi. Od prošloga vijeka. Od bljuzgati. isporedi briznuti i pljusnuti ... bljuznu krv ... bujica“ Rj. I, 460). Овде се ради о текућини која не дава отпора.

Тако се и поред глагола *прснути* („spritzen, emico ... prs(k)nuti koga n. p. vodom ... prskati“ Iv. Br. II, 273) налази се *бризнути* („effundi ... od prošloga vijeka ... Od brizgati“ Rj. I, 656). Ова је разлика постојала још у прасловенском: „prysk— asl. prysnąti (prysknąti) spritzen. nsl. prskati ... č prýskati ... Damit ist bryzgatь, bryznutь zusammenzustellen: statt der tonlosen consonanten sind tönende eingetreten“ Mikl. Et. Wört. 266.

Умекшани палатални гласови који се употребљавају када се тепа малом детету постали су такође у вези с изразом лица. Тепањем се старији обраћају малој деци у првим месецима, а и доцније док она не науче говорити особито при изразивању нежних осећања. Такав говор претставља имитацију дечјег говора, али палатални мекани изговор гласова добива се под утицајем положаја уста при изразу нежности У говору детета нема неког нарочитог умекшавања, штавише гласова *ћ, ђ, љ, њ* замењују се тврдим гласовима који им одговарају („песе“ место неће, М. Павловић: „Le langage enfantin“ 70; „viluxka“ место виљушка, 104, и т. д.; „agäne“ место јагње, 105, и т. д.) Од меких гласова у говору детета (према примерима из цитираног дела) једино се често добива глас *ћ* (мечто *ч, ш, ћ, ц, с)*, али је и глас *с* „врло чест“ (op. cit. 68), а добива се и место других гласова (у примерима из цит. дела место *ш*; у говору мог сина, 4 1/2 год., место *ч, ш, ћ, ц*, а тако и *з* место *ђ*). У Б. Кот. у Дубровнику забележио сам ове примере оваквих умекшавања: о̏д'и овамо (оди = дођи), диз'и ћикалу (држи ћикару = шољу), з'ато моје (злато моје), з'атни маљи (златни мали; и ђатни), з'або-

га и д′абога (забога), ти с′и (и т′и с′и), маљи (мали; и маји), с′атки (слатки; и ћа̏тко, ћа̏ко; и ша̑ко), с′и́ка (сиса; и ки́ка), папи ћила (једи сира), ћам (сам), ћомак (стомак), с′унће моје (сунце моје), с′о с′и ми леко (што си ми реко; и ћо ћи ми леко), да ми даш′ ш′аку (да ми даш руку), ку́с′о (куцо = кучак; и кусо); ња́њки [нанки; императив од глагола на́нкит (спавати) који је постао од нанати („spavati. Djetinjska riječ, kao u tal. nanna, t. j. san... djeci uspavjujući ih. – Ispor. naniti, nīma" Rj. VII, 464) + санкит (спавати; од са́нко, демин. од сан; у Дубр.)], а́јћи (ајки; императив од ајкит = па́јкит, постало од „pájiti, pȁjīm impf. djetinja riječ mjesto spavati" Rj. IX, 562 + санкит); у Ц. Гори и: ок′е моје (очи моје), ћико (и ћи́ћо, од стри́ко, стриц).

Из ових примера види се да се испред било којих вокала консонанти *з, т̄* изговарају умекшано као *д′ т̄′*, глас *з* као *з* или као *д′*, или као ђ; *с′* као *с*, али и као *ш*, где је *с′* (= ṡ) сасвим отврднуло; *ш* као *с′* или као *ћ* (али и као *с*: сто место што); глас *ц* као *ћ*; *к* као *к′* или *ћ*; *л* као *љ* или као ј; *н* као *њ*.

Положај уста при којему се ове речи овако изговарају спада у „слатки" израв уста о којему говори Вунт (израз којим се исказује „било које угодно или радосно душевно расположење" Die Sprache I, 114). При таквом изразу и положај језика и његови покрети слични су положају и покретима који се праве када се куша нешто слатко: врх језика се покреће напред и прави покрете према тврдоме непцу, па је разумљиво да се у таквом случају праве умекшани, палатализирани гласови (и повлачење језика при лабијализацији одговара положају језика при кушању горког, као што су уопште изрази са заокругљеним уснама при изразу незадовољства слични изразу при кушању горког, о коме говори Вунт, op. cit. I, 115). Умекшавање гласова при оваквом говору врши се слободно у мањој или већој мери, према томе у којој се мери добива овакав положај уста и у коликој мери утиче на изговор речи претстава о гласовној форми речи која се изговара; али изговор неких речи се учврстио; од ових речи неке су забележене и у речницима као детиње речи, а неке су изгубиле значење детињих речи и постале обичне:

ћећа („sestra, soror, u Posavini... Postanjem biće od istoga djetinjeg glasa od kojeg i ćaća" Rj. II. 127) где се реч сестра упростила отпадањем *-т̄р-* према детињем говору, а глас *с* је изговорен као ћ (као у речи ћатко = слатко), а могла се добивати, док се није утврдила у говору, и преко ћека(= сека) редупликацијом првог слога.

ћа̏ћа („ i ćȁća, m. otac, pater. od XVI vijeka... udvojen djetinji glas *ta* s jotovanim suglasnim" Rj. II, 123) има глас *ћ* према *т̄* у речи *т̄ат̄а;* у руском тятя поред тата.

Ћешо („ ime muško od Ćetozar, Svetozar“ Rj. II, 135) има *ћ* према *св* у *Свéшо* (Светозар). Умекшањем је постало и *Ћéво* место *Сшеван* (Смоковић, сев. Далм.); тако је постала и варијанта *Ћȅва*, а не јотовањем „od Stjepko“, Rj. II, 135, јер би у том случају у овој речи било *й* место *в*.

ћéно („m. päs, canis. u Srbiji ... u Lici ... ime psu“ Rj. II, 131; тепа се и младим животињама); према *ћ* у овој речи налази се *шш* у *шшѐне*, *шшѐнеша* („mlado pseto, muško ili žensko“. Iv. Br. II, 539) од које је речи постала као реч од мила.

Милића („žensko ime od mila kao i Milica“ Rj. VI, 671; у Црној Гори и *Никȍлића* (= Николица, Никола) и *Никића* (= Никица); у овим случајевима добивено је у суфиксу *ћ* место *ц*. У женском имену *Киће* (и Крсте, Крстиња; у Црној Гори; *Крсшина* у Б. Кот.; Christina) изговара се *и* место вок. *р*, као у дечјем говору („*pⁱsⁱ tᵊ* < *prst*“ Павловић, op. cit. 102), *с* се губи, а *ш* умекшава као при тепању. Овако се могао добити глас *ћ* и у *Мићо* („ime od mila mjesto Mitar ... u istočnom je govoru Mića“ Rj. VI, 644; *Мишо* „Mitar“ Rj. VI, 778; *Мића, Миша* „Mjesto Mito“ Rj. VI, 775); *Пећо* („hyp. od Petar ... u Lici“ Rj. IX, 749). У руском Митя од Димитрий; Петя од Петр; Катя од Екатерина, Настя од Настасья

мȁљи („hyp. mali ... u Lici. Terajući reče se djetetu: Ti si moj malji“ Rj. VI, 429); *маљешан* („vidi malešan. — isporedi maljahan“ Sj. VI, 429); *маљахан* (Rj. VI, 427), *маљацан, маљацаш* (ib.); у овим речима налази се мекше *љ* према тврђем *л* у мали, малешан, малацан; тако и у *Јељена* [„vidi Jelena“ Rj. VI, 242), *Љељена* [„(u Hercegovini) vide Jelena“ Rj. VI, 242] према *Љéла* („Od Jelena. u Bačkoj“ Rj. VI, 1; „u Lici“ Jeja Rj. IV, 569; у руском Леля према Елена, и према Алексей, Р. Кошутић, Руска грам. 49); тако и *Миља* („žensko ime od mila kao i Milica“ Rj. VI, 703), *Миљка* („žensko ime od mila kao i Milja ... Milka“Rj. VI, 706), *Миљ* [„muško ime od mila kao i Milan, Miloš ... Milь (s potvrdom iz XV vijeka) ... adj. Miljev“ Rj. VI, 703], *Миљко* („muško ime od mila kao i Milj. U rječniku Vukovu ... „Miglcho“ u tal. ispravi XVI vijeka“ Rj. VI, 706), *Миља* („muško ime od mila kao i Milan“ Rj. VI, 703), *Миљадин* („Ime. od mila kao i Miladin“ Rj. VI, 704); *Иљо* („hyp. Ilija“ Rj. III, 795; „Ilja, m. vidi Ilo. — prije našega vremena“ Rj. III, 795). У руском језику Коля (Николай), Поля (Пелагея) и т. д.

Крсшиња („ime žensko ... Krstina“ Rj. V, 640; „Krìstîna ... Christina“ Rj. V, 552); *Кашалиња* („vidi Katalina“ Rj. IV, 893; „vidi Katarina“ Ib., мађ. Katalin „„Katalena“, žena kralja Dragutina ... kći „kralja ugrьskago““ ib); *Миња* („muško ime isto koje i Mina“ Rj. VI, 721; *Мина* „muško ime, osobito u Crnoj Gori“ „iz XVI i XVII vijeka ... Μηνᾶς“ Rj. VI, 715); *Пиња* („muško ime tamna postanja“ Rj. IX, 855; биће од Пина „tursko ime“ Rj. IX, 854); *мања* („hyp. majka“ Rj. IX, 448) =

мама+нана (мати) с прелазом *н>њ;* овако стоји *њ* према *н* и у „р. nańka... klr. ńańo... r. njanja“, Mikl. Et. W. 211, према „s. nana ... kaš. nana... klr ... nanaška ... rm. nane“ ib.; у рус. Аня према Анна, Саня према Александра, Ваня према Иван. Умекшавају се и други гласови, рус. Өедя од Өедор; пољ. Tadzio од Tadeusz, Jozio од Jozef.

Глас *ш* који се налази у крајњем слогу неких хипокористика често одговара гласу *с* у речима од којих су они направљени: сестра: сеша, Нестор: Нешо; Танасије: Ташо; Јевросима: Јеша, Радосав: Рашо, Радисава: Раша; Стојисава: Стојша (рус. Алексей: Алёша; Прасковья: Параша); Мирослав: Мирош; Милослав: Милош; Његослав: Његош; у пољском: Jaroslav: Jarosz; у ст. чешком Bohuslav: Bohuš, Buš, Bóše, Buše (Vondrak, Vgl. sl. Gr. II, 633); изгледа да је у овим случајевима *ш* добивено од *с* преко меког *ć* (у тепању се налази понекад *ш* место *с*; историским променама гласова тврдо *ш* је добивено преко ранијег меког). И у речима: Гојслав: Гојша; Милиша (Милисав), Мојиша (Мојисав), Будиша (Будисав), Дабиша (Дабислав), Станиша (Станислав) биће ш оваквог порекла; у пољском: Stanislaw: Stanisz (ib.), Stas (op. cit. 632); и *ж* у речи *Њеж* („ime od mila mjesto Njegomir ili Njegoslav... Nêžь s potvrdom iz XIII vijeka“ Rj. VIII, 281) могло се добити од *г* у *Њег* („ime pokraćeno od Njegomir ili Njegoslav... Nêgь s potvrdama iz VIII i XIV vijeka“ Rj. VIII 274) путем умекшавања исте врсте.

Брикнерово мишљење да Вондрак у својој упор. грам. претерава са суфиксима и да је на пример име Stas (Stanislaw) као хипокористички облик „без суфикса“ (Afsl. Phil. 29, 118) изгледа да је тачно.

њ у *њињати* („isto što ninati ... čedo ti plače ... eno mu tete, neka ga ljulja, neka ga njinja“ Rj. VIII, 283) стоји према *н* у *нинати* („ljuljati, ljuljajući uspavljivati“ Rj. VIII, 186). Поред глагола *њихати* „nalazi se i nihati“ Rj. VIII, 282. Глагол *љуљати* („lit. luleti ... ai. lul“ Mikl. Et. Wört. 172; „lelijati ... lelovati“ Rj. VI, 3) могао је добити *љ* од *л*, јер се као и њињати и њихати односио на колевку („ljuljaška ... b. kolijevka“ Rj. VI, 518; „ljuljka, f. kolijevka, zipka“, „ljû ljû, pjeva se ovako djetetu kad se ljulja“ Rj. VI, 319).

Придев *мићи* [„mali (u umanjenom smislu). Riječ neobično promijenjena (kao tepajući) od mali, t. j. m-i-ć i, gdje je -ći nastavak, -i-je promijenjeno od -a-“ Rj. VI, 643] постао је од *маличак+мали* с умекшеним *ч* у *ћ*. Ова реч, као и *мичак*, постала је изгледа како тежњом да се изрази нежно осећање тако и тежњом да се изрази нешто мало, због чега се све више форсирао вокал *и*, а други гласови занемаривали: маличак (од мали+оволичак), мичак, мићи. Друго *и* из мићи, пошто је имало своје музичко значење, продрло је и

у варијанту мићихан (место мићахан) до које се дошло мешањем мићи + малахан.

Покрети који се врше на човечјем лицу у вези с афектима или с радом чулних органа, а тако и гласови који се на тај начин добивају искоришћују се хотимично да се помоћу њих изрази неко осећање или неки појам као што су се и акценатске промене које су у вези с радом срца и плућа искористиле за хотимичан језички израз (угодно и неугодно осећање, актив и пасив, мало и велико, и т. д., Wundt, Die Sprache, I, 359-366; повишавање тона при чуђењу и питању; „Акц. у гов. Леп.“ Ј. Ф. XIV 102). Одраз мимике у говору је сталан, он дава боју говору и у вези с радом срца и органа за дисање оживљује шаблонизирану гласовну слику; у томе постоји веза између гласа и значења; значење речи утиче на осећање, а физиолошка компонента осећања утиче на изговор гласова. Ова веза је увек нова, она се ствара у току говора и нестаје, али у неким случајевима она се учврсти, као у наведеним примерима. За исказивање појмова искоришћује се и боја којом се разликују поједини артикулирани гласови: пошто нам се они показују као светли или као тамни, као тањи или као дебљи, ситнији или крупнији, они се употребљавају да се покаже да је нешто светло или тамно, танко и витко или дебело и здепасто, и т. д.. При прављењу гласовних слика из природе, како је познато, не искоришћује се само звук који поједини предмети производе, него и њихова боја и облик и ритам њихова покрета. Што се у речима често налазе гласови који не одговарају значењу речи узрок је у томе што речи из различитих разлога мењају своје значење, па због промене значења изгубе везу коју су имале са својим гласовним обликом, који постаје само конвенционални знак за значење. Осим тога мења се и гласовни облик речи и то не само у посебним случајевима путем асимилације, дисимилације, контракције, губљења гласова који се у њима налазе, него и у вези с променама фонетског система језика; постоји један фактор који преко положаја уста при говору утиче да се фонетски систем јазика непрестано, консеквентно мења, па према томе и гласовна слика појединих речи (нпр. *i* у речи дим развило се преко ы, из некадашњег ŭ; тако је у лат. porculus <*porcelos *u* у средњем слогу добивен од ранијег е, а у задњем од *o;* Brugmann, K. V. Gr. 253): док се у изразу лица с једне стране налази једна компонента која утиче да се ствара веза између гласовне форме речи и значења, с друге стране постоји једна компонента која утиче да се гласовне форме које је та веза створила губе

Стања напрегнутости мишића која се често понављају пригодом прављења покрета постају стална, тонична. По-

знато је да као последица те тоничне напрегнутости на површини лица остају стални облици, да тако остаје и сталан положај усана (испружене ван, скупљене или развучене, усни углови окренути на ниже или на више, доња усна обешена). Овако и у унутрашњим деловима усне дупље остане стална јача или слабија тонична напрегнутост међу осталим и непрегнутост језичних мишића; ова тонична напрегнутост је узрок да покрети језика и других делова говорног органа које хоћемо да извршимо у извесном правцу потребном ради изговора појединих гласова под утицајем мање или веће напрегнутости извесних мишића скрећу у другу страну на коју их наводи та тонична напрегнутост. Пошто изговор појединих гласова овиси о положају говорних органа при изговору тих гласова, а тај је положај под сталним утицајем сталне тоничне напрегнутости појединих мишића усне дупље, то значи да и фонетски систем говора под утицајем те напрегнутости добива неке сталне црте.

Положај уста овиси о напрегнутости других мишића са којима су мишићи уста у вези. При једним радовима мишићи чула, особито вида, праве једне покрете, стежу се на један начин, при другим праве друге, стежу се на други начин, и то се одразује на устима на разне начине према томе какав се рад врши. При самопосматрању ћемо опазити да језик у усној дупљи заузима различите положаје при разним радовима и да је према томе какав се рад врши, доња чељуст више или мање растворена и више или мање укрућени мишићи доње вилице. При повлачењу црта оловком или пером код неких особа се види како су при напрегнутом изразу лица мало исплазиле језик у страну. Када жена убада иглу пригодом шивења мора да концентрира поглед, па према томе и рад очних мишића на једну ситну тачку, и то вршење ситних мишићних покрета, где је пажња концентрирана на једно ситно место рефлектира се и на оближњем мишићу уста које се на исти начин скупља; зато она, када се пригодом шивења убоде иглом у прст направи кроз усне један оштри, танки инспираторни шум: због неугодног осета убода у вези с којим се такође пажња концентрира на једно место, на убодено место у прсту, организам реагира наглом инспирацијом ваздуха, а пошто су уста у том моменту тако намештена да између језика и непца остаје мали простор, теснац, добива се одговарајућа танка ваздушна струја, па према томе и одговарајући ситни инспираторни глас сличан гласу *с*, који дава и слику убода, јер је танак исто као и убодени део меса у којему се осети бол. Овом изразу лица сличан је и израз са „испитивачким устима“ која се често налазе код сликара“ (Fritz Lange „Die sprache des menschlichen Antlit es“ 123); при таквом изразу усни углови су приближени, а усне извучене ван. У цитираном се

делу каже да су при оваквом положају усана „само периферна влакна тврдо напрегнута“ и да су централни делови лабави“, ib., али се не говори о унутрашњости усне дупље. При сликању гледа се оштро у поједине тачке прелазећи погледом, као и руком, с једног места на друго; при оваквом раду, осим тога, сликар баца поглед на предмет који слика, што све захтева велику напрегнутост пажње. Даље се у књизи Ф. Лангеа каже да се јака уста налазе чешће код жена које се баве физичким него код оних које се баве умним радом, али да разлика између једне и друге групе није тако велика као код мушких, па да се и код жена које се баве физичким радом налазе „фино изрезане, лепе усне“; писац мисли да је то због тога што су и оне жене које се баве физичким као и оне које се баве умним радом обузете истом „жељом да буду лепе“ (op. cit. 159). Таква уста међутим добивена су због тога што жене раде финије послове у којима се праве ситнији покрети и очима и рукама: шивење, плетење, рад у кухињи (сецкање, љуштење, пресипање, и т.д.) и т.д. Код „занимања код којих се рад врши у отвореном простору као код тежака и помораца“ „очи се морају често затварати ради обране од светла и ветра, па се зато од тога може добити навика да се очни капци држе напола затворени. Обратно већи део занимања која се врше у полутами собе наводе чиновника, трговца, свештеника, учитеља, лекара итд. да широко раствори очне капке. Ова навика доводи врло често до тога да очни капци остају трајно широко растворени“ (op. cit. 154). Контракције мишића које се врше код разних радова врло су различите; код неких радова се гледа у близину као код шивења и разних заната. Друкчији је поглед ловца, рибара, ратника, који често морају да гледају у даљину и да напрегнуто слушају, друкчији код ратара, који не мора да тако пажљиво гледа и слуша; ако код човека и нема неких мимичких покрета уха, познато је да читав изглед лица пригодом ослушкивања добива посебан израз; за изговор гласова је важна чињеница да се пригодом ослушкивања уста држе отворена; ако се ово чешће понавља може такав израз остати сталан и уста тако стално у извесној мери растворена.

У вези с различитим занимањима нису од утицаја само мишићи који се налазе на лицу него и мишићи у другим деловима тела, јер на положај уста не делују само покрети чулних органа него и промене у напрегнутости мишића у телу: ако јако напрегнемо руке, опазићемо да нам се та напрегнутост шири поред осталог и на доњу чељуст и на језик и усне. Познат је рефлекс напора на лицу. „Мишић за набирање обрва изразити је мишић напрезања, а понајвише такође и незадовољства (op. cit. 119). Ако се обрве често

скупљају, направе се вертикалне боре изнад корена носа; „оне не настају само због напорног мишљења, него се образују у најмању руку исто тако често и због тешког телесног рада. Већ је Piderit опазио, да оне настају, кад се ко узалуд труди, да обуче уску ципелу или кад се напреже, да раствори чврсто затворена врата“ ib. Овим контракцијама мишића одговарају и друге око уста и у усној дупљи; према врсти рада могу бити напрегнути једни или други мишићи у разним деловима тела, а све се то на различит начин одразује на мимици лица и на врло покретном органу: језику. И споменути облик уста код сликара, жене која шије, и др. није резултат само деловања органа вида него и напрезања мишића у другим деловима тела. Напрегнутост једних мишића утиче на друге, било да се повећа напрегнутост других мишића, било да због напрегнутости једних други попусте у напрегнутости („Повећању тонуса једне дате групе мишића обично одговара смањивање код њима супротних“ Wundt, Die Sprache I, 74). Ово се види и из запажања J. Rutz-а и E. Sievers-а о утицају напрегнутости мишића у телу на глас (E. Sievers: „Ziele und Wege der Schallanalyse“, стр. 92 и д.). Они говоре о напрегнутости мишића у разним деловима тела (трбуха, желуца, прсног коша) која се јавља паралелно са разним врстама гласа (крупним, ситним; топлим, хладним; изразитим, простим; лирским, драматским и т. д.) као саставним делом напрегнутости која се јавља у читавом телу када се „почне мислити речима“ op. cit. 95). Они мисле да се разне врсте гласа могу постигнути „ако се поред правог гласног апарата и апарата за дисање у исто доба узму у обзир и други делови човечјег мишићног система“ op. cit. 93. Sievers иде и даље па тврди и да сами положаји руку утичу на глас, „да један положај пристаје добро једном тексту, али не неком другом“ (ib.) код којега изазива спречавања; и то је разумљиво: да бисмо пригодом читања добили одговарајућу боју гласа, морамо направити одговарајући израз лица, а да бисмо то постигли, пошто су мишићи у вези, потребно је да извршимо одговарајућу мишићну промену у другом делу тела, која одговара том изразу лица. Ако направимо гест који не одговара том изразу лица, он ће на тај израз деловати спречавајући, те према томе и на глас.

Контракције које се врше при професионалном раду постајуتонични, јер се такав рад понавља консеквентно из дана у дан. У радове који се често понављају спада и говорење; пошто се тај рад врши помоћу уста, разумљиво је (како је већ запажено, Wundt, Die Spr. I, 305) да он на њима оставља траг. Пошто је језик колективна творевина, у изговору његових гласова се налази сачуван рефлекс израза оних који су га стварали и носили; у ко-

лико се тај израз разликује од израза индивидуе која тим језиком говори, у толико он долази у сукоб с индивидуалним изразом, с цртама које су у то лице утиснули индивидуални доживљаји и осећања која су ти доживљаји изазвали, мења га и моделира код свих индивидуа по истом шаблону. И тако личност путем конвенционалног језика поред израза који су јој у лице утиснули лични догађаји добива и црте једног општег друштвеног израза. Ф. Ланге тврди да је могао по облику уста познати из којег је немачког дијалекатског подручја нека особа коју је први пут видео (op. cit. 168). Унутрашња конфигурација усне дупље која одговара овом општем друштвеном изразу у изразу човечјег лица претставља артикулациону базу језика. То је положај уста који је у језицима постао сталан, конвенционалан. Према језичкој традицији, у вези с тежњом да се језик прими онакав какав јест, непромењен, тежи се да се база сачува непромењена, али под утицајем других фактора (међу којима је најважнији професионални рад) она се мења. Та промена се у толико постојаније врши у колико они који је врше нису тога свесни. Они теже да изговоре глас према претстави коју имају у својој свести, али у колико им стање тоничне напетости управља покрете у неком другом правцу или у колико се глас под утицајем акцента мења, они тај глас изговоре са минималним отступањем. Под утицајем ових фактора брзо би се променио глас у правцу у којем га они упућују, али ранија претстава о овом гласу, која остаје иста и кроз коју се запажа глас који се изговара као да је исти, иако он већ нешто отступа од ранијег изговора, кочи ову промену, тако да се она даље не врши и глас се у изговору једне генерације не мења него остаје при тој минималној разлици, коју припадници те генерације и не запажају. Међутим нова генерација прима тачно глас који чује, а претставу ствара нову према ономе гласу који чује; у колико код те нове генерације под утицајем споменутих фактора постоји управљање промене гласова у истом правцу као и код раније генерације, у толико се и код ње појављује исто отступање у истом правцу, али претстава о том гласу из истих разлога се учврсти и кочи даљу промену гласа у том правцу. Код следеће генерације понавља се исти процес као и код ове, и тако код следећих генерација; код сваке генерације помакне се процес мењања гласа за једну минималну разлику у оном правцу у којем га управља положај уста, а онда због конзервативног деловања старе претставе глас се стабилизира. Зато се промене гласова не врше у току једне него у току више генерација (гледање кроз претставе које су се укочиле у човечјој свести узрок је уопште да људи не виде нову стварност, да виде ствари не онакве какве су него онакве какве су биле; измењивањем

генерација омогућују се промене и отварају нови хоризонти у свести људи). С оваквим тумачењем добивамо одговор на питања „зашто се минимална отступања у раду говорних органа сабиру управо у једном одређеном правцу; зашто је даље свако ново преношење језика са родитеља на децу праћено потпуно одређеним а не друкчијим променама, ма како оне биле незнатне“. (V. Porzeziński, Einleitung in die Sprachwissenschaft 157, прев. с руског).

Положаји уста који се добивају при истим радовима углавном су исти, јер исти радови траже рад истих органа, исте покрете; ови покрети који су код свих лица исте професије једнаки изазивају једнаку тоничну напрегнутост мишића говорног органа. Ова тонична напрегнутост као и сталан начин дисања који такође овиси (међу осталим) и о свакодневном, професионалном раду, утичу на изговор гласова и отступање од артикулационе базе врши се у одређеном правцу, код свих лица исте професије једнако. Врсте радова мењају се непрестано у току времена са променама историског развоја друштва. С развојем цивилизације и поделом рада постаје све већи број различитих професија; различите нијансе артикулационих база мешају се и то ствара у гласовним променама још јачу динамику; из тих разних нијанса добивају се нове комбинације.

Ове промене које се врше несвесно, под утицајем тоничне напрегнутости претстављају споменуту компоненту у изразу лица која је узрок да се врше промене у фонетским системима језика, да се због тога мења и гласовна слика речи и губи везу са значењем. Али пошто живи, променљиви израз лица, који непрестано прати говор, непрестано утиче на изговор речи, стварају се нове везе, које се искоришћују за нов језички музички израз.

Vaso Tomanović

L'EXPRESSION DU VISAGE ET LA PRONONCIATION DES SONS

(Résumé)

Dans cette étude on traite des différents changements des sons sous l'influence de l'expression du visage; les mots *bečiti, beljiti, kesiti* etc. sont formés de *bočiti, buljiti, kisiti* etc. par le passage de certaines voyelles à la voyelle *e* sous l'influence de la forme que la cavité buccale prend dans la prononciation de ces mots. Le son *e* dans ces cas s'est obtenu au moyen de la voyelle *ae* ou *ea* qui se forme dans le courant du discours avec un sourire moqueur; dans ces mots une telle prononciation s'est affirmée et est devenue constante. L'expression est tout-à-fait différente avec des lèvres arrondies. Cette expression est venue sous l'influence de l'expression d'étonnement. Puisque pendant le cri d'une telle expression s'obtient un son ressemblant à la voyelle *o* (d'après Helmholtz) le cri *o* a dans différentes langues la signification de l'étonnement, d'où s'est développé le signe de l'interrogation et du désír (surtout le désir de connaître l'inconnu). — En plus de l'arrondissement des lèvres, en rapport avec l'expression d'étonnement, il existe un autre arrondissement en rapport avec les émotions asthéniques de peur, de chagrin, mêlées d'une forme passive de courroux. C'est le relâchement de la bouche en rapport avec une détente des muscles du corps entier pendant lequel, d'après Darwin, s'obtient les sons „wuh" „buh". Etant donné que par les nuances différentes des lèvres ainsi arrondies, en rapport avec le mélange des sentiments différents, on obtient des nuances du son *u* (= *ou*), avec ce son s'est lié constamment le sens d'un sentiment de gêne et c'est la raison pour laquelle, dans les mots qui expriment quelque gêne, se trouve souvent cette voyelle; c'est pour cela aussi que l'exclamation *u* (= ou) possède une telle signification dans différentes langues.

La mimique qui apparaît en rapport avec le fonctionnement des organes des sens exerce une influence sur la pronociation des sons. Ce sont les muscles des yeux qui exercent une influence importante sur les muscles de la bouche, et, par eux, sur les sons qui se prononcent par une telle expression. Quand on veut exprimer l'idée de quelque chose de très petit, on rétrécit les yeux et la bouche et on a l'expression comme lorsqu'on fixe quelque chose de petit. C'est la prononciation de la voyelle *i* qui est la plus facile parmi toutes les voyelles dans une telle forme de la bouche; d'où la cause du fait connu que la voyelle *i* existe souvent dans les mots qui désignent quelque chose de petit. A cause de cela (aussi bien qu'à cause du fait que le son *i* suivant sa nature est perçu par nous comme quelque chose de petit), cette voyelle commença par signifier quelque chose de très petit; dans le mot *sitan* on a oublié le rapport avec *sijati, sito,* mais l'idée de quelque chose de très petit est exprimée par la voyelle *i* qui est aigüe, mince, fine, comme la consonne *s* (= ss) qui lui ressemble; c'est pour cela que cet adjectif a fixé et conservé son sens „minutus" d'après *malen* „parvus"; les mots ont modifié leur forme vocale par l'expression du visage quand on exprimait quelque chose de très petit, aussi bien qu'à cause de la tendance pour l'expression musicale. Quand on exprime quelque chose de grand, alors l'expression du visage prend la même forme que lorsqu'on embrasse avec les yeux écarquillés un grand espace: la langue se rentre, les lèvres aussi bien que les mâchoires se séparent, la tension diminue, le son est gras; c'est la cause du fait que le son est bas lorsqu'on exprime quelque chose de grand et que les voyelles: *a, o, u* (= ou) se trouvent souvent dans les mots qui expriment quelque chose d'éloigné. C'est le son *a* qui répond à cette expression, par lequel on exprime souvent quelque chose de moyennement éloigné; la cause pour laquelle le grand éloignement s'ex-

prime par le son *u* (=ou) peut se retrouver dans l'expression du visage quand on fixe les objets à une grande distance.

Les changements de caractère dynamique sont aussi en rapport avec l'expression du visage. Quand on conçoit et qu'on exprime quelque chose de fort, de dur, les muscles se contractent, parce que nous représentons l'idée de la dureté et de la mollesse de la manière dont nous imaginons quelle aurait été la résistance qu'un objet aurait fait à nos muscles si nous avions essayé de l'écraser. Quand on serre ou écrase quelque chose qui oppose une grande résistance, alors les muscles des parties du corps qui fournissent cet effort se rétrécissent et cette tension des muscles se transmet aux autres muscles. Quand nous exprimons par la mimique quelque chose de dur, de fort, en exprimant ceci, nous tendons les muscles des mâchoires et les autres muscles du visage; les sons se prononcent avec un effort plus grand de ces parties de la cavité buccale. C'est l'inverse quand nous exprimons quelque chose de mou, de faible. C'est pourquoi les sons du langage se sentent comme forts, durs, ou comme faibles, mous et pourquoi aussi par les uns on exprime quelque chose de fort, de dur tandis que par les autres on exprime quelque chose de faible, mou (en serbocroate les mots *blezga*, *bazati*, *kržljav* etc. à côté de *bleska*, *basati*, *kršljav* etc.).

Les sons mouillés *d'*, *t'*, *z'*, *s'*, *ć*, *k'*, *l'*, *n'* qui viennent de *d*, *t*, *z*, *s*, *k*, *l*, *n*, dans le langage caressant imitant les petits enfants, sont formés en partie en rapport avec l'expression du visage que l'on obtient par un tel langage. La position de la bouche au moment d'une telle prononciation de ces mots appartient à l'expression „douce“ de la bouche de laquelle parle Wundt. Dans une telle expression la position de la langue et ses mouvements ressemblent à la position et aux mouvements que l'on fait quand on goûte quelque chose de doux: le bout de la langue s'avance et se meut vers le palais, d'où il est facile de comprendre que dans un cas pareil on donne des sons mouillés, palatalisés (le retrait de la langue aussi pendant la labialisation répond à la position de la langue quand on goûte quelque chose d'amer). La mouillure des sons dans un tel langage se fait librement dans une plus petite ou plus grande mesure d'après une telle articulation et d'après l'influence qu'on exerce sur la prononciation du mot. Une telle prononciation de certains mots s'est confirmée et est devenue habituelle: tels sont les mots ћећа (сестра), маљи (мали), Милића (Милица), Крстиња (Крстина) etc. de cette manière se sont formés différents suffixes hypocoristiques dans les langues slaves: en serbocroate: Mitar, Mićo, Mića; Nestor, Nešo; Radoslav, Radoš, Rašo; Stanislav, Stanša; Njegomir, Njež; etc.; en russe Митя, Димитрий; etc.; en polonais: Jozio, Jozéf; Staś, Stanisz, Stanistaw, etc.

Les états de tension qui se répètent souvent quand on fait des mouvements deviennent constants toniques. Il est bien connu qu'à la surface du visage restent des formes constantes aussi bien qu'une position constante des lèvres comme conséquence d'une telle tension tonique. C'est ainsi que dans les parties intérieures de la cavité buccale reste une tension tonique plus ou moins forte des muscles linguaux et des autres de la bouche. Cette tension tonique est la cause pour laquelle les mouvements de la langue et des autres organes vocaux que nous voulons faire dans une direction pour la prononciation de quelques sons sous l'influence d'une tension plus ou moins grande de certains muscles se dirigent vers le côté où les force cette tension tonique; étant donné que la prononciation de ces sons dépend de la position des organes vocaux pendant la prononciation de ces sons et que cette position est sous l'influence d'une tension tonique constante de certains muscles de la cavité buccale, il s'ensuit que le système phonétique de la langue, sous l'influence de cette tension, reçoit un certain caractère constant. La position de la bouche dépend de la tension des autres muscles avec lesquels les muscles de la bouche sont en rapport. Pendant le travail les muscles des sens, surtout celui de la vue, font certains mouvements,

se contractent d'une manière, tandis qu'au cours d'un autre travail ils se contractent d'une autre manière; c'est ce qui se reflète sur la bouche de différentes manières suivant le travail que l'on fait.

En rapport avec les différentes professions, non seulement les muscles du visage ont de l'influence, mais aussi ceux des autres parties du corps, puisque sur la position de la bouche agissent non seulement les mouvements des organes des sens, mais aussi les changements dans la tension des muscles du corps. (On le voit aussi des remarques de J. Rutz et de E. Sievers concernant l'influence de la tension des muscles du corps sur le son. L'opinion de Sievers d'après laquelle les positions des mains aussi exercent une influence sur le son et qu' „une position s'accorde bien avec un certain texte, sans que ce soit le même cas pour un autre" dans lequel il produit des empêchements est compréhensible: pour pouvoir obtenir un timbre correspondant du son pendant une certaine lecture, on est obligé de faire une expression correspondante du visage, et pour pouvoir y réussir, étant donné que les muscles sont en rapport mutuels, il est nécessaire d'opérer un changement musculaire correspondant dans une autre partie du corps, qui répond à une telle expression du visage. Si l'on fait un mouvement qui ne correspond pas à cette expression du visage, il agira sur cette expression en tendant à l'empêcher, par conséquent il agira ainsi sur le son). Le mouvement que fait la langue représente une résultante de mouvements différents associés, qui lui viennent de différents côtés: des contractions que font les muscles des sens et les muscles des différentes parties du corps qui font l'effort. La tension des muscles que l'on obtient pendant un travail professionnel devient tonique puisqu'un tel travail se répète constamment de jour en jour.

Parmi les travaux souvent cités appartient aussi le parler; étant donné que ce travail se fait par la bouche, il est compréhensible, comme il a déjà été remarqué, qu'il laisse sur elle de fortes empreintes. Puisque la langue est une production collective, dans la prononciation de ses sons se trouve conservé le reflet de l'expression de ceux qui l'ont formée et portée. Dans la mesure où cette expression est différente de l'expression de l'individu qui emploie cette langue, elle vient en conflit avec l'expression individuelle, avec les traits que les événements vécus individuellement ont imprimé sur ce visage, ils la changent et la modifient chez tous les individus suivant le même chablon. C'est ainsi que l'individu, par la voie du langage conventionnel, en plus de l'expression qu'ont imprimé sur le visage les événements vécus personnellement, obtient aussi les traits d'une expression sociale commune. La configuration intérieure de la cavité buccale qui correspond à cette expression sociale commune sur le visage humain représente la base d'articulation du langage. C'est la position de la bouche, qui, dans les langues, est devenue constante, conventionnelle.

D'après la tradition de la langue, en rapport avec la tendance à recevoir la langue telle qu'elle est, inchangée, on tend à conserver cette base sans changement, mais sous l'influence d'autres facteurs (parmi lesquels le plus important est le travail professionnel) elle change. Ce changement se fait constamment d'autant plus que ceux qui le font n'en sont pas conscients. Ils ont tendance à prononcer le son d'après la représentation qu'ils ont dans l'esprit, mais dans la mesure où l'état de la tension tonique dirige les mouvements de la langue et des autres organes vocaux dans une autre direction ou dans la mesure où le son change sous l'influence de l'accent, ils prononcent ce son avec de minimes modifications. Sous l'influence de ces facteurs, le son aurait changé vite dans la direction vers laquelle le dirigent ces facteurs, mais la représentation de ce son qui reste le même et à travers laquelle on perçoit le son qu'on prononce comme s'il n'a pas changé (quoique dans sa prononciation il y ait certaines modifications), empêche ce changement, de sorte qu'elle ne continue pas et le son ne change pas dans une génération, mais reste avec cette différence minime que les individus de cette génération

ne remarquent pas. Cependant, la nouvelle génération reçoit exactement le son qu'elle entend et conçoit une représentation nouvelle d'après le son qu'elle entend; dans la mesure où chez cette nouvelle génération, sous l'influence des facteurs déjà mentionnés, il y a une tendance à diriger les changements des sons dans la même direction que chez la génération précédente, chez elle apparaît la même modification dans la même direction, mais l'idée de ce son s'affermit et, pour les mêmes raisons, empêche le changement de continuer dans cette direction. Le même processus se répète chez la génération suivante et ainsi de suite; le processus de changement de son continue dans chaque génération avec une différence minime dans la direction vers laquelle le dirige la position de la bouche et alors, à cause d'une action conservatrice de l'ancienne représentation, le son se stabilise. C'est pour cela que les changements des sons se font non seulement au cours d'une génération, mais au cours de plusieurs générations.

Les positions de la bouche qui s'obtiennent pendant les mêmes efforts sont en général les mêmes, puisque les mêmes efforts dans les mêmes organes demandent les mêmes mouvements; ces mouvements, qui sont identiques chez toutes les personnes d'une même profession, provoquent une même tension des muscles des organes vocaux. Cette tension tonique ainsi que la même manière de respirer, qui, entre autre, dépend aussi du travail professionnel, exerce une influence sur la prononciation des sons et la déviation de la base d'articulation se fait dans un sens déterminé, chez tous les individus à la même manière.

Les différentes nuances d'articulation obtenues en rapport avec le travail professionnel (qui au cours du développement historique de la société devient de plus en plus multiforme) se mêlent, s'égalent, reçoivent de nouvelles combinaisons et ceci forme dans les changements phonétiques de la langue une dynamique encore plus grande. C'est à cause de ces changements vocaux que change aussi la forme vocale des mots, qui perdent le rapport avec la signification. Mais, puisque l'expression vivante et changeante du visage, qui accompagne le langage, exerce une influence constante sur la prononciation des mots, se forment des nouveaux rapports entre le son et la signification.

Correction

Dans le résumé de l'article „Acc. pl. des pron. pers. de la 1e et de la 2e pers.“, publié dans cet *Annuaire* № 2, p. 15, l. 14, au lieu de: ses, lire: ces; l. 15-17, lire: aujourd'hui en telle position dans les parlers où on emploie les formes *ne*, *ve*, ou, *ni*, *vi* les pronoms sont accentués; l. 20, après *na nj*, supprimer le point et virgule.

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 4
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 4

Љубен Лапе

РАЗЛОВЕЧКОТО ВОСТАНИЕ ВО 1876 ГОДИНА

Ljuben Lape

L'INSURECTION DE RAZLOVCI EN 1876

Скопје — Skopje
1951

ЉУБЕН ЛАПЕ

РАЗЛОВЕЧКОТО ВОСТАНИЕ ОД 1876 ГОДИНА

Големото револуционерно движење од 70-те години на 19 век во турската империја што негде прерасна и се изрази во востанија на народите на Балканскиот полуостров го зафати и македонскиот народ. По своите размери и по својата ударна сила како и по својата популарност, востанието на македонскиот народ далеку заостанува зад познатото Босанско - херцеговско востание од 1875 година и бугарското Панаѓурско востание од 1876 година. Тоа не само што е малку познато во историската литература, туку им е малку познато и на нашите луѓе. Овие редови имаат за цел да фрлат малку повеќе светлина на ова, макар и по размери и ударна сила, помало востание од гореспоменатите.

Тукуречи засега не се објавени архивските материјали што би дале материјал за ова востание. Турските архиви на Кустендилската каза, во чиј состав влегуваше Разловци, местото каде избувна востанието, не се објавени. Не се објавени ни записките од современиците на тоа востание за кои разбираме дека постојат.[1]) Познатиот македонски револуционер Никола Петров Русински, чии ракописни работи чекаат исто така на публикување, во една своја кратка белешка споменува дека Малешевското добротворно друштво во Ќустендил и во Софија ги прибрало забелешките на покојниот револуционер и апостол Дим. П. Георгиев и работело на нив за да го запознаело општеството со недалечното историско минато на Малешевско. Тој тврди дека малата историја на Малешевијата ќе содржи материјал за еден период од околу 60 години. До овој момент нам не ни е познато дека се публикувани тие драгоцени материјали. Исто така и Јор. Иванов, зборувајќи патем за Разловечкото востание во својата книга за Северна Македонија, споменува дека повеќе појаснувања би можеле за Разловечкото востание да дадат

---

[1]) Д-р Ефремъ Бѣлдѣдовъ, Разловското въстание въ Македония Отецъ Паисий. Год XV, Кн. 2-3, стр. 70.

мнозина останати живи борци, а нарочно би се осветлило востанието повеќе ако се напечатат записките на војводата Димитар Беровски.[1])

Единствен извор претставува малечката брошурка на К. П. Стојановъ, „Тридесетъ години назадъ. Исторически записки по първото македонско възстание презъ 1876 год. Кюстендилъ 1903". Од самиот наслов се гледа дека писателот, инаку учесник во самото востание, ја напишал брошурката 30 години по разловечкото востание, веројатно подбуден од големото Илинденско востание на македонскиот народ од 1903 година, зашто и самата брошурка е печатена 1903 година. Од 71 страница колку содржи брошурката, 40 му се посветени на Разловечкото востание. Без подлабока анализа за причините на востанието писателот не воведува во самите настани, истакнувајќи ја нарочно улогата на својот татко поп Стојан од Разловци. Инаку, за подготовките и самиот тек на востанието, брошурката на К. П. Стојанов си останува незаменлива. Но и малкуте сведенија што ги содржи оваа брошурка во недостаток на други од прва рака пишувани документи, претставуваат за нас драгоцен материјал.

Сите други што спомнувале за Разловечкото востание или пак се опитувале да дадат поопширно нешто за него, како што е Белдедов Ефрем[2]) и Караманов А. Владимир[3]), ги базираат своите тврдења на споменатата брошурка на К. П. Стојанов и обилно се ползуваат од неа.

Сосем бледо и хронолошки неточно го претстави востанието во неполна страница Јеремија М. Павловиќ во својата етнографска работа „Малешево и Малешевци" на стр. 432-433, тврдејќи дека востанието го објавил стогодишниот поп Стојан при крајот на 1875 или во почетокот на 1876 год.

Многу жива и разноврсна е народната традиција за самото востание и за главните личности во него: Димитар Беровски и поп Стојан Разловечки. Народот и ден денеска ја пее песната посветена на овој настан: „Запали се, Маре мори, планината Митрашинско и полето Пијанечко". Народната традиција го сведува кревањето на востанието на насилбите од пољаците, нарочно на обесчестувањето на невестите и момите и како водач го истакнува повеќе Разловечкиот поп Стојан отколку Димитар Беровски. Тоа иде оттаму што Димитар Беровски работеше повеќето скришно во Солун а повеќето попот се гледаше на терен.

---

1) Йор. Ивановъ, Северна Македония. София 1906, стр. 354.

2) Ефремъ Бѣлдѣдовъ, спомнатото дело, стр. 68-74.

3) А. Карамановъ Владимиръ. Единъ забравенъ родолюбецъ. Илюстрация Илинденъ, Год. XIV, Кн. 132, стр. 6-9.

Длабоки беа причините за незадоволството на народните маси во турската империја што се изрази во 60-те а нарочно во 70-те години од 19 век, во познатите востанија на Балканскиот полуостров. Тоа незадоволство почиваше на оние економско-општествени промени што стануваа сѐ повидливи од втората половина на 19 век во турската империја.

Започнатиот процес на распаѓање на турскиот феудализам нарочно се забрза по Кримската војна. Западноевропските капиталистички држави не само што однесоа победа над рускиот царизам и неговото навлегување на Балканскиот полуостров, туку ги подгазија и своите сојузници од борбата, турските феудалци, приморавајќи ги да им ги отворат широко вратите на нивната империја за да ги пласираат своите индустриски стоки, капитали и пари. Сѐ до 1854 година турската влада не можеше да земе никаков заем од капиталистичките држави на Европа и покрај нејзините упорни настојувања. Но од оваа година натаму турската влада почна секоја година да добива заем, да се задолжува кај западноевропските капиталисти и да паѓа во сѐ поголема економска и политичка зависност од нив дури Турција не се преврте во нивна полуколонија.

Бидејќи експанзивен и продорен, европскиот капитал бараше што полесно да се добере до пазарите во турската империја, не задоволувајќи се само со водните патишта по Дунав, Средоземно море и Вардар од Велес низводно до Солун, туку барајќи и нови патишта на копното за да ги скрши сите оние прегради на самозадоволувачките области својствени на секој феудализам и да стаса до најскриените природни богатства и најдалечните потрошувачи. Затоа и се осети нуждата од отворање на нови патишта и поправање на стари, воведување телефонски и телеграфски линии, создавање на помодерни пошти со нови превозни средства, и воопшто сѐ што е потребно да го олесни навлегувањето на западноевропскиот капитал и изнесувањето на домашните суровини.

Нарочно под удар на европскиот капитализам попадна „спахиството како одживеана форма на заостанатиот турски поредок. Засилената трговска размена на стоките императивно бараше промена на социјалните односи и дефинитивно превртување на натуралното стопанство во стоково-парично стопанство. Стариот феудален режим во Турција веќе претставуваше огромна кочница за правилниот развиток на производните сили која што по секоја цена во интерес на прогресот требаше да се измести. Владеачката феудална класа на Турција, пред можноста за реализирање на големи печалби од земјоделското стопанство чие производство го бараа иностраните капиталисти, почна да појавува сѐ поголем интерес кон земјоделското стопанство. Тие (спахиите б.м.)

веќе не се задоволуваа само со добивањето на определените уште од старо време давачки на селаните што им ја обработуваа земјата, туку се стремеа и самите тие да станат стопани и сопственици на крупни поседи. Тоа ги тераше турските феудални господари, чиј што инструмен беше државата, со разни законски мерки и по друг начин да го преврнуваат спахиството во чифлигарство“[1]) како нова форма на експлоатација потешка и поостра од првата.

Паралелно со овие стопански промени турската влада правеше обид за воведување и на ред други административно-управни реформи: централистички и модерен административен апарат, граѓанско правосудство покрај старото шеријатско, редовна регрутирана армија, финансиски реформи и др. Макар колку да претставуваа овие напори на турската господаречка класа да се подобри управата на државниот апарат, сепак тие не носеа никакво добро на народните маси. Барем не за поробените народи на Балканскиот полуостров иако буржоаскиот либерален печат во Англија го бранеше со сите сили овој ред на работите, само за да го запази статус квото во Турција, кое ѝ дозволуваше на буржоазијата да може на мир да го врши пљачкањето на народите во Турција. Така на пример Англичанецот Давид Уркарт пишуваше: „Сите зборуваат дека Турција е во упадок. Но во што се гледа тој упадок? Зар не се распространува цивилизацијата во Турција, зар не се шири брзо трговијата во неа? Таму каде што вие гледате упадок статистиките покажуваат прогрес“[2]). Сето ова формалистичко поставување на работите Карл Маркс го разголити во статијата „Турското прашање“. Во неа помеѓу другото пишува: „Кој е трговец во Турција? Во секој случај не Турчинот. Уште кога Турците беа во првобитната состојба на номади нивниот метод во водењето на трговијата се состоеше во пљачкањето на караваните; сега, кога станале малку поцивилизовани, тој метод се состои во севозможни произволни и сосипувачки даноци. Грците, Ерменците, Словените и Французите, сместени во големите морски пристаништа ја држат во свои раце сета трговија и немаат никакви разлози да им благодарат за тоа на турските паши и бегови. Можат да си одат сите Турци од Европа, трговијата од тоа нема да пострада. А развитокот на општата цивилизација? Кој ја шири неа во сите делови на Европска Турција? Не Турците, бидејќи нивниот број е мал и тие се растурени по сета земја. Може да се рече дека тие се масово населени само во Цариград и во два-три мали селски округа. Словенската и

1) Д. Зографски. За работничкото движење во Македонија до Балканската војна. Скопје, 1950 год. стр. 42-43.

2) Марк—Енгелс, Съчинения. Том. IV, стр. 391.

и грчката буржоазија од градиштата и трговските места е вистинска потпора на секаков вид цивилизација фактички воведена во земјата".[1]) Напаѓајќи ја остро англиската либерална буржоазија што се стремеше да го запази статус кво-то на Балканот а со тоа и ропството на народите, Карл Маркс уште појасно на едно друго место се искажа дека „присуството на Турците во Европа претставува сериозна пречка за развитокот на природните богатства на Трако-Илирскиот (Балканскиот б. н.) полуостров[2])" и вака или инаку тоа присуство требаше да се ликвидира. Уште подрастичен во тој поглед е големиот поет револуционер Хр. Ботев во статијата „Индустријата во Турција": „Турската влада прави железници а поданиците ѝ одат пеш; владата ги поправа патиштата а поданиците нејзини бегаат од неа како попарени; владата го воведе во државата Наполеоновиот кодекс а поданиците уште се судат по големата книга на пророкот; владата го смали ѓумрукот на шампањецот а нејзините поданици сѐ уште пијат боза; владата ѝ даде полна слобода на рајата ѝ дозволи да биде рамна со Османлиите, а таа раја гине по затворите без нарочни причини; најпосле, владата облече европски алишта и ги наружа анките со капели и кокови. Странските патници пишуваат за Турците: „Тие посакаа да станат европејци, а станаа пијаници; тие посакаа да ја раководат државата по сите примени закони во Европа а станаа анархисти; тие побараа да го развијат европскиот живот во секој еден поглед а станаа бескарактерни и расипани; најодзади, тие се решија да ја развиваат индустријата, да и' дадат правилен ток на трговијата и да ги наголемат производствата на државата, а ги увеличија даноците, населија множество провинции со разбојници (Черкези и Татари — б. н.) и пропадија неколку стотини илјади работници. Со еден збор речено, од триесетгодишни турски реформи, хатихумајуни, хатишерифи и Ѓилханиња излегоа само овие последици: 1) Турците се научија да пијат вино, да носат европски алишта и да ги велат зборовите; „пардон" и „бонжур", 2) Турчинките ги зголемија своите луксузи до неверојатен степен, ја смешаа Азија со Европа, ги содраа јашмаците; владините чиновници се научија да крадат систематски и да се кријат зад законот и зад наредбите кои, право да си кажеме, постоеле само за форма"[3])

Опитите за воведување модерен чиновнички апарат и армија вооружена со американски пушки и машини и топови од фабриките на Есен[4]), правењето на нови патишта, же-

---

1) Маркс—Енгелс, Цитираното дело, стр. 392.

2) Маркс—Енгелс, Съчинения, Том IX, стр. 374.

3) М. Димитровъ, Пълни съчинения на Хр. Ботевъ, София 1940, III, 45-46.

4) М. Димитровъ, Цитираното дело, III, 386-387.

лезнички и телефонски линии; ѕидањето на нови монументални џамии и поправањето на старите војнички тврдини; раширувањето раскошот на дворот и бесконтролното расипање подароци на високото чиновништво од страна на султанот, вршено од Кримската војна наваму, бараше огромни суми и наголемување на државните расходи.

Една кратка статистика ќе ни го потврди ова:[1])

Во 1853 г.	расходите	беа	7.510.000	турски лири	а приходите	7.510.000
Во 1860 г.	„	„	19.456.000	„	„ „	12.094.000
Во 1874-75 г.	„	„	22.930.000	„	„ „	22.523.000

Како што се гледа од 1853 до 1874-75 година расходите беа трајно увеличени во државниот буџет. Тројно беа увеличени и приходите на државата. За ова увеличување на расходите спомогнаа секако и заемите од европските капиталистички држави. Како што спомнавме, од 1854-1874 година Турција беше направила 13 заеми во Еропа чија сума изнесуваше 1.624.000 фјорини[2]). Но сето ова беше капка во море. Основните суми што доаѓаа во државната каса беа од неверојатното наголемување на даноците и воведување на сосем нови даноци и такси во турската империја, поспецијално на нетурските националности, чиј најголем број се наоѓаше на Балканскиот полуостров. Еве неколку податоци за тоа:

Во 1856 год. десетокот се земаше само на некои земјоделски продукти но во 60-те и 70-те години десетокот не само што се рашири на сите земјоделски производи туку им се поткачи.

Во 1870 се увеличи таксирањето на секакви документи;

Во 1872 се удвои данокот на виното;

Во 1873 се воведе данокот теметју со кој се облагаа трговците, занаетчиите и надничарите;

Во 1874 се воведе монопол на тутунот и солта и истовремено се поткачи цената на овие секојдневни артикли[3]). Во ова исто време турската влада ги прогласи сите тапиии на неподвижните имоти невалидни и наложи издавање на нови само за да дојде до нови приходи преку новите такси.

Колку тежок им беше овој зголемен даночен товар на поданиците, неколку пати уште потежок им стануваше поради начинот на неговото собирање, поради шиканирањето и рушветчилакот на турските чиновници, поради насилбите и незаконските притисоци на подолните извршни органи, турските собирачи на десетокот, илтизамџиите и бегликчиите,

[1]) Клисуровъ, Очерки върху историята на Македонското освободително движение. Македонско дело бр. 130, стр. 6-7.
дително движение. Македонско дело бр. 130, стр. 6-7.
[3]) Клисуровъ, цит. дело бр. 130, стр. 7.

турските полјаци и сл. органи на владата што непосредно општеа со народот. Така на пр. данокот десеток се продавал во Цариград на големи чорбации што го препродавале на други прекупци и додека овие да стигнат да го приберат десетокот се случувало житото да изгиние а илтизамџијата не сакајќи изгниено жито барал да му се плаќа во пари. Бегликчиите земале наместо на десет едно, на седум едно па дури и на пет едно. Негде и на пцоисаниот добиток наплатувале дури.

Видно место во насилијата на селаните земале полјаците. Регрутирани од најдекласираните градски турски или арнаутски елементи, отпрвин полјаците беа само пазачи на селските ниви и ливади за да не влегува добитокот во нив или да не стануваат кражби во полето. Но од пазачи и зависни луѓе од селаните, тие постепено се преврtија во господари на селата и најголема напаст за селаните. Заграбувајќи дел по дел од селските општински мери, потоа и од самите селани, тие почнаа да ги тераат селаните да им ги работат со ангарија заграбените ниви и дури да им прават кули во селото, за да си ја запазат сигурноста на својот живот. На овој начин тие пополека станаа вистински мали феудалци на селата мешајќи се дури во приватниот живот на селаните и одземајќи му извесни права на селскиот коџобашија. Ни една мома не можеше да се омажи без полјачка интервенција, без да му се дадат подароци. Носејќи в село често пати тајфи од декласирани исто како нив елементи, се опиваа по селските куќи, грабеа моми и се нафрлаа на честа на жените.

Ако кон ова ги прибавиме уште и природните несреќи, поморот во добитокот и живината поради болеста и поскапувањето на крмата за добитокот и др., што беа чести појави во 60-те и 70-те години од 19 век, тогаш ќе ни биде претставата уште појасна за тешката положба во турската империја.

Нема збор да станува дека огромниот товар од сето ова бреме му тежеше на најбројното население во турската држава: селаните и занаетчиите. Нарочно на селаните. Тие се заборчуваа и уште на зелено ги продаваа своите ниви за да ги исплатат своите даноци. Тие почнува да одат на печалба за да си ги вратат своите ниви. Но поради сѐ посилната експлоатација тие паѓаа од ден на ден во сѐ потешка положба. И колку поголема беда и сиромаштија ги давеше, толку поголемо беше незадоволството против турските спахии и чифликсајбии, против турските собирачи на даноци и неправдите што ги трпеа од нив. Со еден збор речено, против турското ропство олицетворено за нив во спахии, собирачи на даноци, полјаци и др. органи што беа

одред се́ Турци. На оваа база се родија и национално-револуционерните движења во 70-те години во Босна и Херцеговина, во Бугарија и во помала мерка и во Македонија.

Се́ до 70-те години од 19 век и во Македонија како и во Бугарија се водеше главно борба за истерување на грчките владици што беа сотрудници на турската државна власт во експлоатирањето на македонскиот народ, борба за воспоствувањето на автокефалната Охридска архиепископија и воведување словенско писмо во црквите и училиштата место грчкото. Но борбите за наши владици и јазик во црквите и училиштата не ја решаваа тешката положба на нашиот селанец и занаетчија. Со сменувањето на грчките фанариотски владици и доведувањето на бугарски егзархиски и наши македонски не се сменија даноците, насилбите, обеспокојувањата, убиствата и изгладнувањето на народните маси. Ова разбирање почна да зема превес токму кога на сцената се јавија новите сили: селаните, занаетчииите и народната интелигенција. Уште во 60-те години од 19 век, пред да стане официјалното признавање на Егзархијата, селанецот дедо Мицо од Робово му даде израз на тоа разбирање кога еден од предните борци за истерување фанариотските владици ,К. Шулев од Велес, му се пофалил дека бргу ќе добијат владици и Егзархија—со зборовите:" Друго, друго нешто да ми кажеш. Пак тие црнокапци ние ќе треба да ги раниме и облекуваме. Јас сакам таква (слобода или слободна држава, б. н.) каква што си имаат Грците, Србите, Власите и другите".[1])

Од друга страна во Македонија никогаш не престанувала ни вооружената борба против турското ропство. Само што таа борба имала во разни времиња и разни форми: отпрвин како борба на хајдучките дружини, потоа стихијни буни и востанија, најодзади организирана борба со јасно определување средствата и целта. Седумдесеттите години од 19 век се годините кога се јавуваат првите никулци на таа организирана борба. Тие почетоци се доста невешти и несигурни, ограничени на помали територии и често пати неповрзани помеѓу себеси, така како што се сите почетоци на секоја една од ваков карактер работа.

Како што горе спомнавме коренот на незадоволството и борбите на народите на Балканскиот полуостров се криеја во економско-општествените промени што станувaа се́ повидливи во втората половина на 19 век. Зборувајќи во општи црти за тие промени во турската империја нам ќе ни биде нужно да ги проследиме тие промени поконкретно и во Македонија.

---

[1]) Арс. Костенцевъ. Спомени,Сборникъ на БАН, кн. VI, стр. 16-17.

Поради својата централна положба на Балканскиот полуостров, Македонија ја играеше долго време улогата на првокласна војничка база за Турците од каде нивните армии најлесно се префрлаа за да ги бранат турските граници на Балканот од надворешните напади или да ги задушуваат внатрешните буни на албанските и босанските феудалци така чести во средината на 19 век и понатаму. Освен што се наоѓаа многу гарнизони војска во Македонија, таа беше од втората половина на 19 век и колонизирана со 10.000 Черкези и Татари од Крим. По Кримската војна, европскиот капитал почна нарочно да пробива во дотогаш слабо засегнатите краишта на Македонија. Реката Вардар стана пловна и по неа се разви жив сообраќај на сплавови од Велес до Солун. Од 1863 година почнаа позасилено да се поправаат патиштата што водат кон Битола, другиот по важност стопанско-политички центар на Македонија по Солун. Во 1866 почнува засилено поправање на патиштата меѓу Солун и Крива Паланка. Кон 1869 почнува трасирањето и на првата железничка линија во Македонија од Солун кон Скопје која проработи во 1873 год. Со тоа Солун доби уште поголемо значење како првокласен стопанско-политички центар на Македонија и нејзина природна врата за најевтино и најлесно поврзување и со надворешниот трговски свет.

Наголемувањето на даноците и грубиот начин на нивното собирање и во Македонија најдоа силен одраз. Ќе ги пуштиме самите извори да зборуваат за тоа. Ресенското село Јанковец сè до 1874 година било државно добро и се ползувало со релативна благосостојба додека не го купил дебранецот Иљас Ага. До 1874 покрај плаќањето на сите налози јанковчаните и' плаќале на државата по 15 гроша годишно од куќа за ползување на земјата од државното стопанство. Новиот стопанин на селото почнал да бара од Битолскиот административен совет да му дозволи овој да го наголеми налогот од 15 на 50 гроша не годишно туку месечно за секоја куќа. По решение на советот во Битола му било дозволено да зема годишно од секоја куќа од 120—420 гроша, што значи дека новиот стопанин ги зголемил налозите од 8 — 28 пати повеќе.[1])

Селаните од прилепското село Бучин му се жалеле на прилепскиот кајмакам Раиф ефенди на 8-I-1876 со овие зборови: „Ве молиме со солзи да нè спасите од оваа напаст. Ние не смееме дома да седиме, нити од куќа да излегуваме. Не смееме да одиме на пазар, нити на дрва. Не сме стопани ни на жените, ни на ќерките, ни на овците, ни на коњите, ни на воловите, ни на нивјето, ни на бавчите, ни на ло-

[1]) А. М., Селищевъ. Славянское население въ Албании. София 1931. Стр. 25.

зјата, ни на црквите, ни на воденициите итн. Ние сме принудени сето тоа да го продаваме за да им дадеме на зулумџиите пари. Најлошото е од сето тоа, што кога некој од нас сака да се жени треба да плати кому 2.000, кому 1500, кому 1000 или 500 гроша. Ние ве молиме најпонизно да нé спасите од тие зулумџии или да пратите царска војска за да нé исколе сите или да ни наредите да го продадеме селово и да се преселиме на друго место, Зашто не се трпат зулумите што ни ги прават некои жители од селата Трновци и Пресил".[1])

Поправањето на патиштата во Македонија се вршело со ангарија. Во една дописка од Солун, покрај другото, читаме и тоа дека „на таа ангарија се наоѓале и жени дури. Многу луѓе биле донесени од многу далечни места. По пат тие ја досвршувале храната, а штом стасувале на местото не наоѓале ниту храна, ниту покрив за спиење. Мнозина од нив изумреле од глад и студ. Освен тоа на оние пак што работеле плантаторите не им давале никаква потврда и после пак се јавувале повторно во селото и земале по 2 и по 3 турски лири за правење на патишта. Каде се видело и чуло вакво ропство и ваква нечовечност?" завршува дописката.[2])

Почнал да царува и гладот во Македонија помасовно, за кое зборуваат пак неколку дописки во весниците. Ќе цитираме само една поради нејзините карактеристични заклучоци, која има заглавие: „Во Македонија владее голем глад", и продолжува понатаму: „Во грчкиот весник „Епоха" соопштуваат дека една сиромашка жена што имала 4 деца, кога не можела да ги прехрани, тргнала да бара помош од околните села; насекаде срекавала страшна беда и откажување. Кога обиколила неколку села заедно со децата што примирале од глад, таа снеможела и паднала на сред пат. Кога се разбудила од летаргијата во која ја фатил гладот си ги видела четирите деца до неа мртви. Очаена таа се обесила на едно дрво. Ние стоиме и мислиме над оваа плачевна состојба на рајата, мислиме и го споредуваме нашиов живот со животот на другите народи што се наоѓале некогаш во подобра положба и гледаме по сé дека наближува веќе денот на револуцијата! Кај нас постоеја до сега тукуречи сите услови за бунт, не достасуваше само гладот. Ќе го видиме неговото страшно дејство".[3]

Собирањето на даноци врвело со страшни насилби и притисоци што често пати се завршувале со убиства. Во едеи извештај на битолскиот руски консул В. Максимов од

[1]) Селищевъ, цитираното дело, стр. 29.
[2]) М. Димитров, цитираното дело, Том. III, стр. 446-447.
[3]) М. Димитровъ, цит. дело, том III стр. 451.

29.XI.1875 год. се цитира 21 убиство со имињата на луѓето и местата извршени во тек само на два месеца од 1875 година во реонот на повереното му конзулство. На крајот консулот забележува дека „со приведените случаи не се исцрпувале сите убиства во текот на тие 8 недели“.[1]) Подоцна истиот консул дава еден долг извештај на 108 страници за бедите па христијаните што се наоѓаат во реонот на битолскиот консулат“.[2])

Не останале незабележени овој страшен гнет и ѕверства надвор од Македонија. Поетот и револуционерот Хр. Ботев, емигрант во Букурешт, дава жив одѕив за сите неволи на Македонците низ статиите на своите весници што ги издава во Букурешт. Така во една дописка под заглавие „Турските ѕверства во Македонија“ — тој пишува дословно вака: „За жалење е положбата на нашите браќа во Македонија; тие таму страдаат и од Турци и Грци и од Цигани и од Евреи. Навистина секој притисок од страна на нашите тирани е во наша полза, за наше свестување; но кога си гонет и притискан од секаде, кога сите што те обиколуваат се насаскани како кучиња и гледаат на секоја стапка да те сопнат и да те продадат, врви тогаш и работи и за Турчинот, и за себе и за народот. Чудно е навистина дека нашите браќа Македонци уште не паднале во апатична состојба при таков мизерен живот, туку сепак работат јавно и тајно за своето ослободување од турското ропство“.[3])

Навистина овој притисок и насилби предизвикуваа и реакција кај народот. Во една друга статија под заглавие „Во Македонија разбојништвото стигнало до својот апогеј“ пак Ботев пишува: „Од Солун ни јавуваат дека освен малобројните малечки ајдучки чети што систематски ги обираат патниците на патиштата, друга една чета од 40-50 души ги пљачка местата околу Лерин, Костур и Писодери.... Ние не знаеме дали таа чета е ајдучка или разбојничка и кои се причините за нејзината појава: пљачката или одмаздата. Но како и да е, ние не ги осудуваме тие јунаци, зашто, да бидеш разбојник во државата на разбојниците, е еден од најлогичните и праведните заклучоци. Напротив, ние им сакаме дури и добри успеси зашто ајдутството е пријател на револуцијата.

Од Битола јавуваат дека Горни Дебар се побунил. На тамошниот мутесариф грмнале за да го убијат и тој побегнал. Војските се испратени за да ги смират недоволните. Каква е таа работа? Ајдути насекаде, Дебар се буни, началник на чета дебранец, војски крстосуваат насекаде — тука

[1]) Селищевъ, цит. дело, стр. 25-29.

[2]) Селищевъ, цит. дело, стр. 30.

[3]) М. Димитровъ, цит. дело, том. III, стр. 408.

треба да има нешто. Гладот, сиромаштијата и турското варварство го донесе населението во очајание. Дали почетокот на нашата револуција е во Македонија? А, браќа емигранти?“ — ја заврши статијата Хр. Ботев.[1])

Востанието во Македонија против турската власт не стана во западниот дел кој, како што се гледа од веќе досега цитираните документи, вриеше, туку во источниот дел во полите на Плачковица, во Пијанец и Малешевијата (денеска Делчевска и Беровска околија).

Во овој планински, богат со букови, дабови и борови шуми и убави пасишта крај, населението одамна се беше посветило на сточарството. Покрај добитокот од самите малешевци и пијанчани на овие пасишта го чуваа добитокот и сите села од околиите Горно-Џумајска, Мелничка, Струмичка, Радовишка, Штипска и Кочанска. Дури од Тетовско ги носеа Албанците своите овци на гоење и ги продаваа подоцна на солунските и цариградските пазари како малешевски овци. Покрај сточарството населението се занимаваше и со овоштарство, нарочно со производството на суви сливи што се бараа и ценеа на солунскиот пазар повеќе и од босанските. Но од сточарството и овоштарството не можеше да се прехрани населението од овој крај та затоа и голем дел од мажите одеа како кираџии и ѕидари по Балканот или слегуваа како општи работници во Св. Гора каде мнозина и си ги оставаа коските од напорната работа, поради кое и во народот често се слушаше поговорката: „Света Гора, слепа гора. Грбо да ти го изеде, коските да ти ги искрши“[2]) Одовде и женскиот дел од населението го напушташе привремено својот дом слегувајќи често пати во Струмичкото поле и др. околни полиња на работа по турските чифлици каде беше изложено на чести насилби на беговите, на полјаците и други турски органи. Често се случувале да ги напаѓаат тие исти полјаци невестите и момите и во нивните куќи, да ги оставаат во друго положение и да им наредуваат децата од нив родени да ги задавуваат. Не ретки беа случаите и на насилно потурчување на многу жени и моми. Како резултат на сето тоа беа селата во Пијанечко и Малешевијата мешани со муслиманско население. Така на пример во селата Црвеник, Панчарево, Иственик, Трабoтивиште, Вирче, Град, Стамер, Звегор, Турско Габрово, Калиманци, Делчево, Берово, Пехчево и др. живееше заедно и муслиманско и наше население.

Овој наш крај беше одамна познат со својата слободољубност и бунтовност. По неговите планини и села се движеа четите на дедо Иљо Малешевски, Румена војвода

[1]) М. Димитровъ, цит. дело, Том. III, стр. 447.

[2]) J. Павловиќ. Малешево и Малешевци, Београд 1928, Стр. 437

и др. во 50-те и 60-те години од 19 век. Немаше малешевска куќа што не пратила свој домаќин, брат или син да ајдуттва по малешевските планини, Голак, Пирин, Плачковица, Осогово и Рила. Не случајно во 70-те години од 19 век, кога се засили општото вриење на Балканот, овде тоа прерасна во востание. Главен иницијатор и организатор на ова востание е учителот Димитар Поп Георгиев од Берово со прекар Беровски или Малешевски.

Роден во Берово и свршил основно образование во него, Димитар Беровски замина кон крајот на 50-те години од 19 век во Одеса за да го продолжи своето образование. Тој е меѓу првите наши интелектуалци што заминаа на учење во Русија. Поради својата бујност и смелост тој беше истеран од Одеса и во 1861 година се префрли во Белград.

Од 60-те години на 19 век Белград стана уточиште на многу револуцинерни бунтовни сили од соседните народи што стенкаа под турскиот јарем. Таму работеа бугарските револуционери со Раковски на чело, таму имаше и доста бунтовни елементи од Босна и Херцеговина, таму беше се склониле и доста македонски ајдути и бунтовници како Хр. Н Македонски, Спирко Геров, дедо Иљо Малешевски, согражанин на Димитрија Беровски од истото место и други. Помеѓу овие немирни и слободољубиви елементи се кроеја стално планови за заедничко истапување против турската власт. В. Чубриловиќ тврди дека во Белград бунтовникот Миќо Љубибратиќ се договорува да се крене востание и во Македонија штом тоа ќе стане во Херцеговина.[1])

Димитар Беровски попадна токму во оваа средина и под нејзино силно влијание. Тој стапи во војничкото училиште во Белград, се оспособи за ракување со оружје и борба, зеде учество во акцијата против Турците 1862 година, во познатото бомбардување на Белград и потоа, преку Цариград, се врати во своето родно место Берово за да работи исто така за ослободувањето на својот народ од турското ропство. Беровски стана учител во Берово и разви отпрвин силна културно-просветна активност земајќи живо учество и во црковните борби и внесувајќи во нив доста револуционерен тон. Во1874 година тој организира акција против грчкиот Струмички митрополит која се сврши со истерување на митрополитот од Берово. Обвинет како бунтовник против Турската власт, тој и неговите двајца браќа биле затворени во Струмица од каде биле ослободени со големи гаранции. Одовде, заедно со своите браќа, Димитар Беровски заминал во Солун и таму почнал да го крои планот за кревање на востанието.

[1]) В. Чубриловић, Босански устанак, Београд, 1931, стр. 38.

Димитар Поп Георгиев Беровски

Од 70-те години на 19 век Солун е веќе голем стопански и административен центар што ги привлече мнозина македонски трговци и занаетчии да се преселат во него и да отворат свои трговски куќи и дуќани. Во него постои веќе и македонска црквеноучилишна општина, македонски училишта и книжарници. Се создаде и македонска интелигенција макар и мала по број но доста активна и борбена. Од оваа интелигенција, трговци и занаетчии Димитар Беровски по-

степено организира еден кружок од негови сомисленици и кон 1875 година веќе во тој кружок ги наоѓаме, покрај него, уште и неговите три брата: Костандија, поп Ивана и Алекса, потоа Стојана Цоцов, Гогета Ширтов, поп Петрета Солунски, двајцата браќа Еврови и солунските учители, мајка и ќерка, баба Недела и Станислава Караиванова.

„Кога ги разгледуваме револуционерните движења во Турција не можеме да не одбележиме дека интелигенцијата игра првостепена улога, нарочно во почетокот на организирањето; известен контингент од организирани сили бил секогаш неопходен за да се започне организирањето на масовното незадоволство. Но ова не се појавува едновремено во сите области на Турција. Тоа зависеше во чии раце се наоѓа трговијата во дадена област, зашто појавата на интелигенцијата е тесно сврзана баш со развитокот на трговијата. Оваа (трговијата — б. н.) од една страна дејствува за кршењето на старите економски основи и увеличувањето незадоволството на масите, од друга страна, пак, таа ги создава елементите што се неопходни за организирање на најпотиснатиот дел од народните маси". [1]) Ние немаме поопширни податоци за овој кружок и за сета негова активност. Во една белешка од поново време овој кружок е окарактеризиран како „таен револуционерен комитет што бил во врска со водачите на Малешевското револуционерно движење" [2]). Останува предмет за понатамошно испитување неговиот состав, неговата идеолошка база, влијанија и др.

Димитар Беровски имал живи врски и со теренот во Пијанец и Малешево. Пред се́ и се́ само Малешево гравитираше кон Солун и многу Малешевци со сливи, ракија, борина и добиток слегуваа на пазар во Солун. Одејќи на работа во Св. Гора мнозина од Малешевците се враќале во Солун. Димитар Беровски најнапред го придобил за идејата да се крева востание во Пијанечко и Малешевско својот дедо од Пијанечкото село Разловци, поп Стојана кој ќе стане најактивниот борец по него а селото Разловци центар на востаничките договори и акции на теренот. Користејќи ја неговата имотна состојба и неговиот авторитет, Димитар Беровски го вовлекол во приготвувањето на востанието кога го повикал во Солун 1875 година.[3])

Бидејќи сведок на многу насилби што ги правеа полјаците и спахиите над селските моми и невести не само во неговото село туку насекаде, самиот поп Стојан како човек

[1]) А. Себастияновъ, Революционната проблема въ Турция, Македоно-Одрински прегледъ, год. II бр. 26-27.

[2]) Албумъ Македония, София, 1931, текст под сликата на Станислава Караиванова стр. 5.

[3]) К. П. Стояновъ, цитираното дело, стр. 10.

близок и одѕивчив на народните неволи долго време ги пречекорувал праговите на турските судилишта во Ќустендил и одел дури во Софија да бара правда за својата паства, но таа правда ретко доаѓала од турските судилишта. Полн со омраза кон сите неморални постапки на турските полјаци и спахии тој се убедил дека со молби и судење на турски судови не може да се спаси народот и ја прими како нешто сосем логично спасоносната идеја за кревање востание и ликвидирање на омрзениот режим. При срекавањето во Солун 1875 година со поп Стојана, Димитар Беровски конкретно пристапил кон прашањето за кревање на востанието и донесол решение и материјално сам прв да го поднесе товарот. Тој го ополномоштил деда си да може да продаде еден дел од неговиот имот во Берово а земените пари да му ги испрати за купување оружје, неопходно за востанието. Враќајќи се во Берово, поп Стојан ја исполнил порачката и ја испратил првата пратка од пари за купување оружје во Солун. Од овој момент поп Стојан станува главен спроводник на сите директиви што му идат од Беровски и истовремено собирач на нови сили за готвеното востание. Барем таков ни се претставува од сина му К.П. Стојанов во споменатата негова книга, која за понатаму, тукуречи ни е единствен извор на кој се опираме.

За да го отклонат вниманието на турските власти од готвеното востание и за да го сведат на минимум нивното одење во село Разловци, каде, како што рековме, отсега натаму ќе стануваат сите советувања и организациони подготовки, поп Стојан, заедно со други истомисленици, решиле да го прекупат десетокот од турската држава за општа сметка на селаните. За таа цел ги испратиле неговиот син Костадин, Цоне Спасов и коџобашијата Нико во Ќустендил. По долги интервенции и поткупи успеја да ја свршат таа работа. Потоа поп Стојан го свика првото собрание на истомислениците во планинското место Калаџерџево, над село Разловци, во кое учествувале десетина души од Разловци, Хаџи Атанас од село Драгобрашта, Цоне Дончов од Кочанско и др.[1]) Како што се гледа од ова прво советување кругот на заверениците се шири и на селани од други околии. Инаку селото Разловци претставуваше природен центар за трите најсоседни околии Пијанец, Кочанското и Малешевијата и тукуречи беше подеднакво оддалечено од овие околии а со своето местоположение доста заклонето од големите патишта и административни центри на турските власти. На ова прво советување се постави на дневен ред прашањето за набавка на оружје. Учесниците на советувањето решиле куршуми и барут да најде поп Стојан во Ќустендил

---

[1]) К. П. Стояновъ, цитирано дело стр. 11.

кај некој си Друмарски и во Виница кај Стевана Стојанова, а празни чаури да се земат од еден Турчин во Пехчево преку некој селанец. За да го овозможи посигурното вооружување како и да им олесни на присутните разловчани, попот како поимашлив ветил на состанокот дека тој зема на себеси да го плати сиот десеток на Разловци а селаните да гледаат што повеќе да се вооружат.

Набавувањето на оружје, барут и др. потреби за востанието претставуваше огромни тешкотии не само од материјален карактер, туку тоа беше врзано и со големи опасности дане се открие востанието предвреме. Затоа и во декември 1875 год. поп Стојан реши да го испрати и сина си Костадина и Котета Карчев во Солун со 8 крави, 2 вола, два товара масло и неколку кожи за да ги продадат и со парите да купат оружје како и да ги изменат мислите со главниот заверенички круг во Солун. Цели три месеци се вршело купувањето на револвери, ловциски пушки и други предмети за востанието. Во ова време било дадено и знаме од црвена коприна да се извезе за готвеното востание. Знамето го извезле и украсиле учителките во Солун, мајка и ќерка, баба Недела и Станислава Караиванова. По кажувањето на А. М. Селишчев [1]) што во 1914 година лично го видел при синот на Дим. Беровски преселен во село Долна Грацтица (Бугарија) тоа било „многу убаво црвено копринено знаме“. Врз жолтото поле имало извезен темноцрвен лав. На знамето имало натпис: „На 8 мај 1876“. Пред ликот на лавот натпис: „Македонија“. На две други ленти повик: 1) Станете, 2) Да ви освобода“. Станислава напишала и една песна со која ги викала Малешевците на востание. И стиховите на оваа песна ги нашол Селишчев кај синот на Дим. Беровски и ги напечатил во својот „Отчет“. [2])

Во моментот на овие приготвувања, во месец март 1876 година, пристигнал во Солун некој поп Генадија од Софиско и од збор на збор разбрал од завереничкиот круг за готвеното востание. Дотогаш никој човек надвор од Македонија не знаел за овие подготовки за востанието, нити пак нашите завереници знаеле за сличните подготовки во Бугарија. Со еден од заверениците, како понеопасен, поп Петре Солунски, Генадија заминал во Велес за да ги видат тамошните подготовки, но поради следењето на власта ништо не можеле да сторат и се вратиле назад. Генадија си заминал од Македонија а заверениците ги забрзале своите подготовки зашто ближела пролетта на 1876 година. Силно влија-

---

[1]) А. М. Селищевъ, Изъ биографии Станиславы Балкановой, Македонски прегледъ год. VIII, кн. 4, стр. 26.

[2]) А. М. Селищевъ, Изъ биографии Станиславы Балкановой, Македонски прегледъ год. VIII, кн. 4, стр. 26.

ние и подбуда за кревањето на востанието укажале на завереницитe и херојските подвизи на херцеговските востаници за кои не само читале и слушале од други, туку катаден го гледале во Солун носењето на ранети Турци од бојните полиња во Херцеговина и Босна.

Меѓутоа, долгото отсуство на Костадина од Разловци во Солун, кој и инаку беше јамец за плаќање на десетокот, како да било забележено од ќустендилските власти и место него го повикале татко му поп Стојан во Ќустендил, наложувајќи му веднаш да се исплати десетокот инаку јамецот ќе одговара по административен пат. Поп Стојан зеде на заем од Ќустендил 8.000 гроша колку изнесуваше општата сума и десетокот, наеднаш го плати и се врати во Разловци да ја продолжи работата. Од купеното оружје и други потреби за востанието еден дел веќе се пренесуваше од малешевските кирации во село Разловци, та поп Стојан мораше таму да се најде. Сепак главната количина на оружјето, револверите и куршумите што тежеа околу сто ока, поради нивната важност решија да ги пренесат самите завереници од Солун, Дим. Беровски и Коте Карчев, по скришни патишта на коњи натоварени. По долги перипетии завереницитe стигнаа со оружјето во Разловци во месец април 1876 година. Со нивното идење веќе се пристапи кон поконкретните подготовки. На старото место за советување, Калаџерџево, се одржа второ важно советување на завереницитe на кое се расправаше за планот на востанието, местата кои ќе бидат опфатени од него и начинот на борбата. На советувањето се реши:

1) Димитар Беровски, главната личност на завереницитe, да ги обиколи со една мала чета околиите Пијанец, Малешевско, Радовишко, Струмичко, Петричко и Мелничко; да им каже на луѓето дека штом чујат за востанието да го грабнат сами оружјето и да станат а жените, старците, децата и стоката да ги префрлат во планина;

2) Востанието да почне најпрво од пијанечките македонски села. Овие да навлезат во околните села населени со Турци, нарочно во Царево Село како средиште и административен центар на Пијанец за да го очистат од турскиот елемент, потоа да се префрлат во Малешевско и да им се соопшти на селаните дека кој не ќе биде со востанието ќе го сметаат за противник и ќе го гонат исто така како и Турците. Во Малешевско требаше да се изврши регрутирање на нови сили за пополнување на востаничкиот кадар, со засилените сили да се нападне Пехчево, тогаш административен центар по цело Малешевско и да се исчистат и отаде Турците со оглед на тоа дека 700 куќи во

Пехчево биле тогаш турски а само околo 100 македонски, [1])

Заверениците, како што излегува од К.П. Стојанов, ги имале предвид само селата од Струмичко, Радовишко, Штипско, Кочанско, Малешевијата, Петричко и Мелничко до реката Струма, без да се спомнува за проширувањето на акциите во западниот дел на Македонија каде, како што видовме, постоеше вриење и дури една буна во Дебар. Ова ограничување опсегот на востанието зборува од друга страна и за неразвиеноста на завереничкиот круг и неговата теснота ограничена на луѓе само од источниот дел на денешна НР Македонија и Пиринска Македонија каде што повеќе се движел и организаторот на востанието Димитар Беровски а кое во дадениот момент беше сосем логично и разбирливо. Ние видовме дека обидот на заверениците да се поврзат со Велес не успеа и дека заверениците се ограничија само на спомнатите краишта.

Според направениот план Димитар Беровски пристапи кон обиколување најпрво во Малешевско. Со својата агитационо-организаторска чета тој успеал веќе до околу 13 мај да ги обиколи Малешевските планини но резултатите не го радуваа многу зашто некаде успеал да ги убеди луѓето да се кренат и зел нивна согласност, а негде не успеал. Враќајќи се во Разловци тој се готвеше да се префрли во Осоговските планини за агитација во пијанечките села. На 20 мај (7 по стар стил) кога се држело третото по ред советување на кое присуствувале околу 30 души завереници, ненадејно дошле неколцина селани од Разловци да соопштат дека во селото стасале Турци спахии и тапиџии викајќи ги селаните да си ги земат тапиите. По се́ изгледало дека Турците разбрале за подготовките на востанието зашто во лутината викале дека ќе го запалат селото, ќе ги сринат куќите и колибите превртувајќи ги местата каде тие сега живеат во ниви што ќе ги сеат со јачмен. Ова викање на селаните под изговор дека ќе им ги даваат тапиите, што во 60-те и 70-те години се вршело во турската империја на неколку пати со цел преку таксите на тапиите да се дојде до повеќе пари а што беше нов начин за исцедување на населението, ова викање секако требаше да послужи како маска за полесното фаќање на селаните и уште во коренот да се задави востанието. Турците веќе беа успеале овој пат да фатат околу десетина души селани и се готвеле да ги пренесат во Царево Село (денеска Делчево) како административен центар. Истовремено тие беа решиле да потурчат две моми во Разловци. Овој ненадеен настан го забрза решението на заверениците и ја пресече тукуречи наполу започнатата работа околу неговото пошироко организирање. По планот Беров-

[1]) К. П. Стояновъ, цитираното дело стр. 20.

ски требаше уште неколку околии да ги подготви за кревање на востанието, но моменталната акција на Турците ги натера завереницитe на брзо решение. Тие решија уште истата ноќ да го објават востанието и ги дадоа во таа смисла и заповедите. Веќе до полноќ се собрале 60 души во Калаџерџево. На брза рака направија план за објавување на востанието во Разловци, фаќање на турските спахии и тапиџии, ослободување на своите другари од турски раце како и испраќање курири во Берово и другите села во Малешевијата да им соопштат да се готови за востанието. Според К.П. Стојанов, 12 души од востаниците требало да влезат во Разловци и да се разделат на две групи по 6 души; едната група од шесте души да влезе во поп Стојановиот ан што се наоѓал спроти коџобашиската куќа во која се сместиле тројцата од Турците а другите шест во една сенарница близу до станот на останатите Турци. Другите востаници пак да ги фатат двата главни пата на селото и мостот на реката Брегалница. Ненадејно почнал да врне ноќта силен дожд помешан со лапавица и не престанал до ручекта на 21 мај. Ова повеќе го отежнало организираното подготвување и раширување на востанието. Но и покрај сето тоа според набрзо скроениот план за акции сите востаници вооружени кој со оружје, кој со секири, мотики и вили, поради недостаточното оружје, си биле на определените места. Утринта на 21 мај 1876 година (8 мај по старо, како што стои оваа дата и на знамето) првиот плотун ја пресече штамата на селото, со кое и започна првото колку толку организирано востание на македонскиот народ во источниот крај на денешна НР Македонија.

Во моментот кога Турците од една куќа заедно со врзаниот селанец од село Истевник што беше тргнал со брата му да присуствува на советувањето во Калаџерџево, се беа упатиле во куќата на селскиот коџобашија и предавник Нико каде беа кондисале другите Турци, силен грмеж од поп Стојановиот ан го кутна на земјата Турчинот Алимана а наместо го остави по погрешка селанецот од Истевник. Деталите на почетокот на востанието се предадени од К.П. Стојанов со овие зборови: „Во тоа време пред куќата на коџобашијата еден од Турците излегувал а еден од селаните му поднесувал јагне за колење. Во истата минута изгрмеа две пушки од поп Стојановиот ан и Турчинот, кога го испушти јагнето од раце да му избега, моментално падна на земја. Дури тој лежеше и преташе со нозете, коџобашицата Злата излегуваше да му донесе вода за да се измие од крвта на јагнето. Таа беше се научила за ранувањето на Алимана, и како негова пријателка, го тажеше на висок глас. Но штом виде јаг-

нето да избегало и Турчинот искрвавен, таа се сети за двата пукота од поп Стојановиот ан и разбра дека тука има нешто подготвено. Го викна мажа си, му објасни за опасноста на останатите живи Турци кај нив дојдени и брзо се врати дома за да ги скрие. Тие (коџобашијата и коџобашиницата — б.н.) им помогнале да избегаат низ таванот на нивната куќа и ги упатиле кон река Брегалница. Но штом виделе Турците дека е мостот земен (од востаниците — б.н.) а реката голема, не знаеле долго време што да прават и најодзади, до подмишка во вода влезени и ранети, успеале да побегнат“[1].)

Ранетиот Турчин Алиман, инаку полјак во Разловци и голем пакосција на кого што и ден денеска потсетува кулата до Разловци што се вика Алиманова кула, се скрил во визбата на една куќа каде коџобашијата Нико го префрлил и уште другиот неранет Турчин, тапиџијата Јусреф. Потоа

[1]) К. П. Стояновъ, цитираното дело стр. 23.

коџобашијата Нико заминал незабележен во с. Истевник да им соопшти на Турците таму за станатото во Разловци. Штом разбрале востаниците каде се скриени последните Турци ја запалиле куќата во која изгореле сосе неа и Турците. При видот на оваа сцена селаните од Разловци ги собраа тапиите, спахиските тевтери, коџобашиските рабуши, чатали и др. и додека горела куќата во која што биле Турците ги фрлиле сите овие во пламенот да изгорат.

Горењето на спахиските тефтери, коџобашиските рабуши и чатали значеше за разловчаните прекинување со својата потчинетост и зависност од турската власт. Горејќи ги спахиските тефтери разловчаните без да знаат за тоа, постапија онака како што многу порано на Запад тоа истото го правеа западните кметови горејќи ги градските урбари и други документи во кои се наоѓаа запишани нивните задолженија и долгови. Истовремено со ова горење на тефтерите поп Стојан му нареди на својот син Костадин што се наоѓаше во редот на востаниците да го запали нивниот ан за да им даде пример на другите дека го поднесува на жртва својот имот сметајќи дека слободата е поскапа од сé.

Попладне уште истиот слободен ден на село Разловци востаниците решија да заминат во Малешевско до главното село Берово каде што ги чекаа 300 души собрани Беровчани и Владимирци во планињето а Цоне Спасов да остане со една чета во Разловци со цел да ја изврши евакуацијата на старците, жените и децата и стоката според утврдениот план и потоа и тој со востаниците да замине по трагата на првите кон Берово.

Со развеано знаме на чело под раководството на Димитар Беровски тргнаа 30-40 души востаници кон Берово. На пат за Берово востаниците имаа прво сражение во село Митрашинци со десетина Турци водени од еден чауш. Фаќајќи згодни позиции без да бидат забележани од востаниците, овие Турци од зад тил се нафрлиле на востаниците. Со започна борба што траеше цели 5 часа. Во борбата беше тешко ранет во главата самиот водач на востанието Дим. Беровски а Турците биле натерани во бег. Сите жени, деца и старци сосе стока заедно како во Разловци се кренале и од Митрашинци в планина. Ранувањето на Дим. Беровски се одрази многу лошо на понатамошниот тек на востанието зашто таман што беше тоа почнало. Од друга страна пак, забавањето на другата чета под раководство на Цоне Спасов ги натера востаниците да се вратат назад во Разловци на место да продолжат напред кон Берово како што беа првин кинисале. Доцна ноќта на 21 тие стасаа во Разловци каде ги затекнаа избеганите разловчани во многу лоша состојба. Од студот и снегот што беше напаѓал ноќта, непривикнатите жени и деца беа се скочаниле. Од друга страна

додека нашите востаници на чело со Дим. Беровски беа заминале кон Берово, уште истиот ден попладне башибозукот од соседните пијанечки села, разбрал за востанието на разловчаните, се нафрлил со сета сила на селото. По слаб отпор на селаните и останатите востанички чети, Разловци станало плен и пљачка на башибозуците. Во самиот отпор загинале 10 разловчани и 2 разловчанки а од Турците тројца. Тие ја опљачкале црквата во селото, ја запалиле куќата на поп Стојана и три други куќи како и неколку сенарници и, откако ги забрале селските стада, се оддалечиле од Разловци.

Турските административни власти во Царево село се послужија со нарочно средство во смирувањето на станатите разловчани. Разбрале дека меѓу првите во востаниците се наоѓа поп Стојан а знаејќи за авторитетот на пониското свештенство сред народните маси, тие најдоа меѓу пониското свештенсво од соседното село Вирче двајца попови да ги употребат како свои орудија во разбивањето на востаничките сили. И двата попа од Вирче заминаа во Разловци да ги наговоруваат селаните да се вратат в село, да им го предадат оружјето на Турците и да се покајат, а за сето тоа ќе им биде простено. Поп Стојан мораше да истапи остро против предавничките попови и турските слуги, докажувајќи им на разловчаните дека и да им се предадат на Турците пак ќе бидат убиени како што тоа се случи со неколку души разловчани. Тој ги покани селаните да ја продолжат започнатата борба укажувајки им дека без жртви не се добива слобода.

Ослободителната идеја кај нашиот народ не беше толку плитка, да би можеле да го вратат овие двајца предавнички попови од патот по кој беше тргнал. Разловчаните заминаа кон Кочанско и Малешевско пак и на 23 мај стасаа во планината Плачковица на местото каде што беа избегале селаните од село Лаки од кои 40 души беа вооружени и раководени од Цоне Дончев. Како и во Разловци така и во испразнетото село Лаки, беа влегле 60 души Турци да го пљачкаат, но штом дочуле дека се приближуват разловчаните за да се поврзат со останатите во Лаки веднаш беа го испразниле селото.• По споразум со Дим. Беровски, Цоне Дончев и понатаму остана да го брани Лаки и Беровски со разловчаните продолжи кон Радовишко. Сопирајќи се во село Смиљанци, тој ги повика селаните од Радовишко да му се придружат. Но поради турскиот притисок направен пред идењето на Беровски, радовишаните не им се придружиле на разловчаните а своето оружје беа го скриле од аскерот што дошол во Радовиш. Овој неуспех го повлече по себеси и другиот неуспех.

Приготвените 300 души беровчани и владимирци под оружје што беа цели четири дена чекале на Дим. Беровски, поради неговите забавања и поради извршениот турски притисок се вратија од планина назад по куќи. Со тоа и втората надеж на Дим. Беровски пропадна. Останаа само две востанички чети во планините малешевски, четата на Дим. Беровски и на Цоне Дончев, точно во моментот кога о сите страни се стегаше турскиот обрач од аскер и башибозук околу востанатите.

За да ги скрши востаниците турската власт издаде заповед до сите села од Кочанско, Штипско, Радовишко, Струмичко, Мелничко и Горно-Џумајско, што ја гонеа својата стока во малешевските планини на пасење, каде сега се беше кренало востанието наеднаш да ја сметнат стоката во полските села од планините, да престанат да одат со леб овчарите в планина, целејќи со тоа да ги изгладнат востаниците. Потоа турската власт на 28 мај го засили кордонот од турски аскер околу востаничките села. Така на 28 мај стасаа во Струмица и Радовиш 500 души редовни аскер; во Мелник и Петрич 1000, во Горна Џумаја исто така 1000 души. Кон Малешевско се упати Ќел Хасан, задавувачот на Панаѓурското востание од Тракија, со еден цел табур војска. Кон сите редовни војски се беа придружиле башибозуците од кои најмногу страдаа избеганите жени, деца, нивните куќи и стока. Главна цел беше станатото село Разловци и востаничката чета на Дим. Беровски. По вторпат само во неколку дена растојание Разловци беше пак подложено на сеч и нож, оган и куршуми. Се дограба тоа што остана недоземено во првото пљачкање и се допали она што небеше во првото. Започна фаќање и врзување на останатите фамилии во селото. Десет фамилии заедно со фамилијата на поп Стојана биле испратени во К'устендил на суд. По селото Разловци дојдоа на ред и другите села во Малешевијата, каде што се дигнаа луѓето или имаа некакви врски со востаниците. Востанието беше задавено во крв и оган. Збеснати што не можат да ги дофатат востаниците што под вештото раководство на Дим. Беровски беа успеале да им се скријат, Турците апсеа и пљачка безразборно по селата. Затворите во Пехчево, Струмница, Ќустендил, Скопје, Софија, Серес и Солун беа преполнети со врзани селани во синџири. Се пристапи кон судење на затворените Главниот суд се наоѓаше во Софија. Низ него поминаа 57 души од Малешевско, 7 души од Струмица. Во скопскиот затвор беа страшно мачени 18 души од Кочанско и 11 од град Радовиш. Повеќето од нив беа ослободени а познатиот водач на четата од село Лаки, Цоне Дончев, беше отруен. Во Солунскиот суд исто така затворените од село Ми-

трашинци беа подложени на страшни маки и мнозина осудени на по 15 годишен затвор. На разловчаните им се судеше во Софија. Некои од нив беа осудени, некои со тешки откупи успеаја да се извлечат од затворите а некој подоцна беа и од осудените амнестирани.

Куси спомнувања за овие затвори и мачења во нив наоѓаме овде-онде во тогашниот протестантски весник „Зорница“ што имаше релативно поголема можност да пишува за тоа. Така во бр. 25 од 18-VI-1876 год. ја читаме следнава белешка: „Во едно писмо од 7 ов. м. до весникот „Ла Турки“ се кажува дека во внатрешноста на Македонија немало ред и мир“. Безбројни злочинства станувале. Струмичкиот кајмакам запрел 6 души од христијанските првенци замешани во буните во Малешевско. Тие биле испратени во последното место (Пехчево — б. н.) да се испитаат и отаде ќе ги пратат во Солун.“ Не можевме да дојдеме до целата годишнина на весникот „Зорница“ за 1876 година во која според кажувањето на Константин П. Стојанов бил напечатен протестот на жената од поп Стојана поради пљачкањето на турскиот башибузук во село Разловци.[1])

Од друга страна спомен за овие затвори и мачења наоѓаме во едно подолго писмо од 22.IX.1876 година на софиската учителка Јорданка Филипова, пишано на руския консул во Пловдив Најден Геров: „Во Малешево, пишува учителката, во Македонија, село Разловча поради тоа дека 18 души од селото излегле прости ајдути без никаква цел за востание а заради (направено — б. н.) приватно обесчестување и насилување на жени, сестри и роднини, Осман Јузбашија од Софија го изгоре и го расипа сето село (Разловци — б. н.) И околу 80 души од околните села се доведоа во Софија и сите се пуштија како невини. Меѓутоа ги раскажаа маките што ги беа претргале во Струмица, биење, триење по писките на нозете и стапови, врзување главата меѓу нозе, бесење на синџири и др. Четири души беа умреле во мачењето, другите што ги донесоа во Софија го искажаа сето тоа во испитувањето но и досега не се земени под внимание да ги накажат нивните мачители според законот. Мнозина од донесените имаат на грбот и целата снага рани од тепањето“.[2])

Најодзади еден кус спомен наоѓаме во едно писмо на Кустендилскиот митрополит Иларион до Стојан Чомаков од 4-IX-1876 во кое, меѓу другото, му соопштува дека „И денеска уште има затворено во Скопските темници неколку Кочански првенци без да им се фатило нешто в раце''.[3])

---

[1]) К. П. Стояновъ, цитираното дело стр. 1.

[2]) Изъ архивата на Н. Геровъ, издава Т. Панчевъ, София 1914 том. II стр. 647.

[3]) А. Шоповъ, Др. Ст. Чомаковъ, Сб. БАН, кн. XIII, стр. 232.

И покрај сите ѕверски постапки на турската власт и башибозукот при задавување на Разловечкото востание, четата на Дим. Беровски, како јадро на Разловечкото востание, составена од 30 души, успеа сред силен глад и умор да се запази и понатаму макар и доста проредена. Војводата Димитар Беровски, ранет во главата, за сето време стоеше на чело на востаничката чета водејќи ја вешто и смело низ густиот обрач од турски аскери и пливнал башибозук по селата. Префрлајќи се од Малешевско во Мелничко, од Мелничко во Петричко, со настапувањето на зимските месеци оваа чета презимува во село Сажданик. Во текот на овие лутања таа го загуби и едниот од своите најгорешти борци, поп Стојана, кој беше се опитал да се склони во Рилскиот манастир. Забележен од турските заптии што тогаш квартирувале во Рилскиот манастир поради востаничкото вриење, поп Стојан бил фатен, затворен во Хрељовата манастирска кула каде изврши самоубиство за да не биде мачен од Турците.

Пролетта 1877 година четата повторно се формира под раководството на Дим. Беровски и се префрли да дејствува во полите на Осоговската планина и Пијанец, во тилот на турските војски што беа во војна со Србија.

Идната година 1878 во октомври го гледаме Дим. Беровски како началник на штабот на македонските востаници во новоподигнатото така наречено Кресненско востание во Пиринска Македонија кое и по јачина и по размери го натфрли Разловечкото востание од 1876 година,

Но сите овие акции на четата во 1877 год. по задавувањето на Разловечкото востание и активноста и улогата на Дим. Беровски во Кресненското востание од 1878 година ги надминуваат рамките на оваа наша тема и заслужуваат да бидат разгледани поодделно и на друго место.

Во склопот на револуционерното вриење и подигнатите востанија од 70-те години на 19 век, Разловечкото востание претставува само една алка во синџирот на народните движења преку која се поврза македонскиот народ со другите народи на Балканот во борбата за нивното ослободување од турското ропство. Преку него македонскиот народ ги направи и своите први чекори за помасовно вооружено расплатување со својот вековен потисник и експлоататор. Оттука во историјата на македонскиот народ тоа може и треба да се смета како почеток, макар колку слаб бил тој, на нашите револуционерни национално - ослободителни борби.

Како позитивно наследство од нашето револуционерно минато, Разловечкото востание треба да биде поопширно проучувано. Меѓу другото, овие редови немаат за цел само да фрлат повеќе светлина на него туку и да предизвикаат поголем интерес и да дадат подбуда за неговото проучување.

Lj. Lape

L' INSURRECTION DE RAZLOVCI EN 1876
(résumé)

Les conditions de la vie très difficiles des peuples subjugués dans l'empire ottoman ont été aggravées vers le milieu du XIXe siècle alors qu'on commença, à la suite des changements sociaux et économiques, d'augmenter les impôts et les taxes, en imposant même des nouveaux, alors que les violences, les corvées, les pillages et les meurtres devenaient journaliers. Cet état de choses provoqua un revirement révolutionnaire parmi les masses des villes et des villages qui en étaient atteintes. Les insurrections de 1875 et de 1876 des peuples en Bosnie et Herzégovine, en Bulgarie et en Macédoine en sont la conséquence.

Le village Razlovci, qui se trouve dans la contrée montagneuse de Maleševo, devint le centre de l'insurrection macédonienne. L'organisateur et le chef de l'insurrection fut Dimitar Pop Gueorguiev Berovski, de Berovo, en Macédoine orientale.

Dimitar Berovski, encore élève au Séminaire d'Odessa (Russie), montra ses inclinations révolutionnaires, à la suite de quoi il fut renvoyé de l'école et vint à Belgrade (Serbie) en 1861. Là, il fut constamment en relation avec les émigrés révolutionnaires. S'étant inscrit à l' Ecole militaire de Belgrade, Berovski put s'instruire du maniement des armes. Après avoir pris part aux combats du côté des Serbes lors du bombardement de Belgrade en 1862, Berovski rentra en Macédoine pour continuer la lutte contre la tyrannie turque. Comme maître d'école à Berovo, il s'est acquit d'une autorité sur le peuple et réussit d'organiser une action publique ayant pour but l'expulsion de l'évêque grec de Strumica venu à Berovo en visite officielle. A la suite de cette action, Berovski fut emprisonné avec ses trois frères. Délivré de la prison, il partit à Salonique où il organisa un cercle révolutionnaire des Macédoniens qui préparaient un soulèvement sous l'influence de celui qui était en cours en Bosnie et Herzégovine. S'étant lié d'amitié avec certains personnages de la Macédoine orientale, Berovski et ses camarades ont fini par l'achat des armes, par la prépration du drapeau de l'insurrection, par le transfert des armes et des insurgés de Salonique à Razlovci, etc. A cause de sa situation géographique favorable comme centre convergent des arrondissements de Maleš, Kočani et Pijanec, par l'activité révolutionnaire de ses habitants surtout, Razlovci est devenu le centre de l'insurrection. Au cours de quelques réunions éffectuées dans la forêt au-dessus du village, les paysans rassemblés se déclarèrent prêt à s'insurger. Après avoir transporté à cheval les armes de Salonique à Razlovci, Berovski, à la tête de sa compagnie, partit à travers la région pour propager l'insurrection. Les autorités turques en furent informées et commencèrent des représailles. C'est pour cela que les révoltés furent obligés de commencer le soulèvement avant la date prévue: le 20 mai 1876 ils attaquèrent les Turcs de Razlovci et tuèrent quelques-uns de ceux qui avaient été chargés d'emprisonner les paysans inculpés. Après avoir brûlé les registres des spahis et les archives des codžobašis, drapeau en tête, les insurgés se dirigèrent vers le village Mitrašinci où ils combattirent pendant cinq heures contre les soldats turcs. Au cours des combats le chef du soulèvement fut blessé grièvement, se qui eut des conséquences décisives pour le développement de l'insurrection.

L'insurrection en Macédoine orientale, à côté des celles en Bosnie et Herzégovine et en Bulgarie, força les Turcs à prendre des mesures sévères: ils bloquèrent la région de l'insurrection et procédèrent aux emprisonnements, aux destructions des villages, aux meurtres. A cette fin y fut envoyé Khel Hassan, connu par les horreurs commises pendant la suppression du soulèvement en Bulgarie. Deux fois le village Razlovci fut mis en feu, grand nombre d'hommes et de femmes furent emprisonnés et horriblement tortures. Bientôt l'insurrection fut anéantie.

Malgré toutes les horreurs et les crimes commis par les soldats turcs, la compagnie de Dimitar Berovski, après tant de fatigues et de famine éprouvées, réussit à rester presque intacte, passant de Maleš à Melnik, de Melnik à Petrič.. En 1876, elle passa l'hiver au village Saždanik. En 1878, Dimitar Berovski, cette fois avec plus d'expérience, réussit de soulever une nouvelle insurrection, plus importante et mieux organisée, connue sous le nom de l'Insurrection de Kresna.

Dans le cadre des revirements révolutionnaires, des révoltes populaires, et des insurrections de la deuxième moitié du XIXe siecle, l'insurrection de Razlovci n'est qu'une maille dans la chaîne des mouvements populaires par laquelle le peuple macédonien se lia aux autres peuples du Balkan dans la lutte pour la délivrance nationale. Par l'insurrection de Razlovci, le peuple macédonien fit ses premiers pas vers la lutte finale contre son oppresseur et exploiteur. Pour cela, l'insurrection de Razlovci doit être considerée comme le début des luttes révolutionnaires de délivrance nationale qui, sous la direction de l' Organisation révolutionnaire macédonienne, aboutirent à l' Insurrection d' Ilinden en 1903 et à la proclamation de la République de Kruševo, l' achèvement des luttes révolutionnaires de délivrance nationale de cette période jusqu,à la Guerre balkanique.

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 5
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 5

Богдан В. Шешић

АНТИХУМАНИЗАМ КАНТОВЕ ЕТИКЕ ЧИСТЕ МОРАЛНОСТИ

Bogdan V. Šešić

L'ANTIHUMANISME DE L'ETIQUE DE KANT

Скопје — Skopje
1950

БОГДАН В. ШЕШИЋ

АНТИХУМАНИЗАМ КАНТОВЕ ЕТИКЕ ЧИСТЕ МОРАЛНОСТИ

Има напредних теоретичара који сматрају да је довољно једно учење, теорију — чак и целу идеологију — жигосати као реакционарне и ненаучне па ће самим тим бити свршено са њиховим реакционарним дејством.

Такав је случај и са Кантовим етичким учењем: почев од Плеханова многи су теоретичари просто осудили и одбацили Кантов морал „категоричког императива" као идеалистички, ненаучан и штетан, не улазећи дубље у гносеог лошке и друштвено историске основе Кантоваг етичко учења.

Али оваквом „простом негацијом" Кантово етичко учење није могло бити превазиђено. Да је Кантова етика жива и делујућа и данас довољно је потсетити се да је последњих година изишао низ расправа и књига о Кантовом етичком учењу, нарочито у Енглеској и САД: Jones, John Laid, R. Jackson, нарочито професор H. J. Paton објавили су низ чланака и расправа у којима су излагали и заступали Кантова етичка схватања. H. J. Paton је недавно издао и опширан коментар Кантових етичких списа. Професор Колумбија универзитета у Њујорку H. W. Schneider пишући о филозофији морала последњих година, каже: „Овај период је показао упадљиво оживљавање интереса и симпатије за Кантове етичке списе"[1] и даље: „Развила су се два типа опозиције према натурализму: први, везан за вековни идеализам и Кантову етику, а други за теистичку и хришћанску етику"[2].

Кантово етичко учење, дакле, живи и делотворно је на Западу и данас — разуме се не из неких чисто идеолошких и теоретских — већ из дубоких друштвеноисториских разлога: буржоаска класа, или бар одређене њене групе, враћа се Имануелу Канту као једном од главних својих идеолога и његовом учењу о моралу да би оправдала своју даљу владавину. Буржоаски теоретичари „неокантовци" тврде да Кантов морал категоричког императива претставља највиши људски морал и идеал хуманости.

Задатак научне етике је да утврди класну, друштвено — историску основу и да процени већ давно чувену „племенитост", „узвишеност" и „човечност" Кантове чисте моралности.

1. Друштвеноисториска основа Кантове етике

Кантова научна и филозофска делатност пада у време оштре пруске феудалне, јункерске реакције на — макар и слабе одјеке европских буржоаских револуција, нарочито француске, — у Пруској. То је доба „просвећеног апсолутизма", доба владавине Фридриха II „Великог" (1740—1786). И владавину његовог претходника карактерише сурови милитаризам, сурова дисциплина, обавезно батињање у војсци, 25-тогодишњи рок или доживотан, марширање, муштрање и слепа покорност и извршење наредби без предомишљања и тд. Али свој пуни развитак „достигло је ово муштрање и батинашка дисциплина за владе... Фридриха II". Иако образован човек — одржавао везе и водио преписку са француским енциклопедистима и Волтером осуђујући религију као сујеверје, али нужно за народ — овај „просвећени апсолутист" је „ипак био сурови деспот, који је са висине свога величанства презирао људе, захтевао покорност и није трпео противљење; он је био прави вођа окорелих пруских спахија — јункера, беспоштедни експлоататор кметова сељака"[3].

Док је у Француској снажна француска буржоазија триумфовала, слаба немачка буржоазија морала је да се приклони пред надмоћним пруским племством. Њена „револуционарност" била је, као што оправдано тврди Енгелс, више мање теоретска па и ова је све више опадала уколико је опасност од јачања буржоазије све оштрије сузбијана од реакционарног јункерства.

Кантова научна и филозофска дела, управо Кантов „развој" од „некритичног" природњака — научника и филозофа до „критичког филозофа" трансценденталног идеализма, јасан су одраз овог опадања напредности не само Кантове лично већ и немачке буржоазије уопште под све већом стегом пруске јункерске реакције. Од 1748—1768 г. Кант заступа Волфову инхеренциону теорију простора и времена схватајући простор и време као својства материје. У том периоду он објављује расправе из природних наука, од којих је најважнија „Општа историја природе и теорија неба" (1755 г.) у којој је Кант, у основи, материјалист и где се налазе његове чувене архимедовске речи: „Дајте ми материју па ћу из ње саградити зграду света, т.ј. дајте ми материју па ћу вам показати како је из ње могао постати свет"[4]: Од 1768 — 1770 г. Кант заступа Њутнову супстанцијалну теорију простора и времена схватајући простор и време као од материје независна празна бића, али објективно реална, тј. постојећа ван свести. Ово је већ корак дубље у идеализам. 1770 г. Кант проглашава простор и време за субјективне форме опажања a priori, тј. за „чисте форме" независне и од чулне,

емпириске „материје феноменом“ — осета. 1772 г. он схвата и категорије — квалитет, квантитет, каузалитет итд. — као „чисте форме“ мишљења. 1781 г. завршава се Кантов потпун пад у гносеолошки формалистички идеализам, али не и његов пад у идеализам и реакционарност буржоаске идеологије уопште. Јер у „Критици чистог ума“, која се појавила те године, Кант још верује у буржоаски разум, он Француску револуцију схвата као „победу разума“, он је још увек буржоаски рационалист који у име рационализма одбацује лажно рационалну теологију и рационалну психологију као научно немогуће: постојање бога, бесмртности душе и слободе воље — та основна начела хришћанско — феудалне идеологије — не само што сада није могуће доказати, него се „никада неће моћи доказати“ — тврди Кант доказујући детаљно неоснованост и немогућност свих врста доказа постојања бога („онтолошког“, „космолошког“ и „физико — теолошког“ доказа). Тако „Критика чистог ума“ — упркос крајњем формалистичком идеализму — још увек претставља победу буржоаског разума над вером. Али већ 1785 г. Кант објављује „Основу метафизике морала“, а 1788 г. своје главно етичко дело „Критику практичног ума“, у којима, ако не теоретски рационално оно „практично“, успоставља веру у бога тврдећи да је „морално нужно прихватити постојање Бога“[5]. У предговору другом издању „Критике чистог ума“ Кант отворено признаје: „морао сам да уништим знање да бих начинио места вери“[6]: Слобода, бесмртност и бог се поново устоличавају у пуном достојанству и вредности, — чак Кант сада тврди „примат практичног ума над теориским“ и заснива „религију у границама самог ума“.

Овим је процес Кантовог пада у идеализам и теизам завршен. Додуше код Канта налазимо и „критику“ религије, али је та критика „типично буржоаска критика религије“ по Лењиновој дефиницији. Тако Кант вели да је захтев хришћанске религије „да људи треба да заснују царство божје, заиста бесмислен“ јер „Бог треба сам да буде заснивач свог царства“[7]. Даље Кант проглашава молитву и све радње култа за „чисто религиозно лудило и изметнуто богослужење“ тврдећи да је „морални закон супротан религиозном лудилу“[8].

Али одбацујући „религиозно лудило“ и “критикујући“ религију Кант, стварно, само буржоаски рационализује религију доводећи у склад начела хришћанске религије као феудалистичке идеологије са начелима свог буржоаског морала. Ово и јесте смисао његовог тврђења да је „религија (субјективно посматрајући) сазнање свих наших дужности као божанских заповести“[9].

Друштвено — историски посматрајући овакво Кантово схватање односа хришћанске религије и буржоаског морала

несумњиво је један од облика спајања феуд. хришћанске и буржоаске идеологије као одраза стапања реакционарне буржоазије са феудално — црквеним племством.

2. *Кантова теорија чисте моралности*

Основни циљ и смисао целокупне Кантове филозофије јесте доказивање „објективитета“ тј. „нужности и општости важења“ од сваке материје независних, априорних, чистих закона. Друштвено — историска основа овог Кантовог уздизања закона није ништа друго до логичко и морално правдање реакционарног друштваног поретка његова доба и одговарајућег друштвеног законодавства. Метанисање стварног, живог човека, његовог разума, његове воље и осећања, пред реакционарним законодавством деспотске пруске државе и правдање и уздизање тог метанисања као рационалног и моралног — то је основни смисао целокупне Кантове идеалистичко формалистичке филозофије па и његовог етичког учења.

Већ сам назив главног Кантовог етичког дела — „критика ума“ — указује на буржоаски историски идеализам, сходно коме су идеје, ум, као и критика ових основни фактори људске делатности и историског развитка.

Полазна тачка Кантове етике јесте разликовање и одвајање сазнајног мишљења као „теоретског ума“ од нарочите врсте мишљења као деловања на вољу, а преко ове и на делатност људску — „практичког ума“. Овај други — „практички ум“ — даје по Канту принципе не само људске већ и сваке разумне воље и делатности уопште. То је смисао Кантовог појма „практичан“.

Ово идеалистичко разликовање „чисте“ теорије и „чисте“ „праксе“ није ништа оригинално Кантово. Још је Аристотел разликовао теориске и практичне науке, а Лајбниц и теориски и практични ум.

Али већ ова полазна тачка Кантова, ово разликовање чисто теоретског ума, метафизичка је и погрешна — јер: 1. мишљење је психичка функција мозга којом се одржавају везе и односи предмета стварности: „свест је увек свесно биће“ по дефиницији Марксовој: мишљење је увек јединствено — и теориско и практично; према томе „чисто теориско мишљење“ или „теориски ум“ као и чисто „практични ум“ су идеалистичке, метафизичке конструкције; 2. принципи морала не могу се извести само на основу ума, независно од воље, од човекових потреба и стварног друштвеног живота и делатности људске, тј. од људске праксе. Извођење морала из самог ума a priori је скроз идеалистичко. Ово

извођење закона **a priori**, не само моралних него и сазнајних, претставља одраз октроисања и наметања закона владајуће експлоататорске класе потчињенима, у датом случају бедним поданицима пруске апсолутистичке монархије.

Према томе већ сама Кантова полазна тачка претставља схематску метафизичку конструкцију.

Кант даље разликује два мотива људске делатности: 1. мотив задовољства и 2. мотив поштовања моралног закона **„die Achtung vor dem Gesetze“**. Овај други мотив чини суштину Кантове чисте моралности. Стварни његов смисао јесте захтев и оправдање апсолутне поданичке покорности владајућој класи — пруским јункерима спахијама. Кант ту поданичку покорност законима апсолутистичке монархије уздиже на ступањ највише, „идеалне“, „чисте“ моралности.

У „природном стању“, вели Кант, људи су делали само на основу мотива задовољства те није могло бити никаквог морала: морал се јавио тек на основу „ауторитета моралног закона“.

Откуд овај „ауторитет“, на чему он стварно почива, то Кант не објашњава.

Насупрот Русоовом и напредно буржоаском оптимистичком схватању „људске природе“ Кант заступа реакционарно буржоаско, песимистичко, схватање моралне природе човекове. По Русоу „човек је од природе добар“, а друштво га је искварило. По Канту „човек је од природе рђав“: човек је „одувек знао за морални закон ума“, али је давао предност чулном задовољству над умним — у томе се састоји „радикално зло у човеку“. Али човек се одједном окренуо „од зла добру“. Како? — то Кант објашњава чисто идеалистички, утопистички: „Пошто наредба већ једном гласи да треба да будемо бољи људи, то ми то и морамо да будемо...“[9].

Међутим овај утопистички став има сасвим реалну основу у друштвеном и државном поретку пруске монархије у којој се све радило „по наредби“. Јасно је да и мистички „ауторитет моралног закона“ не почива ни на чему другом до на оваквој реакционарној законитости и њеној пракси.

Различит став Канта и Русоа према човеку и друштву — по Русоу „друштво је зло“ и оно квари „по природи доброг човека“ — разумљив је када се узме у обзир чињеница да су овде у питању два различита идеолога буржоазије и два различита друштва: Русо је био револуционарни идеолог буржоазаје у њеном успону и, разуме се, он је одбацивао реакционарни феудални поредак, а Кант је био идеолог реакционарне буржоазије здружене са феудалним племством и, разумљиво, он је бранио реакционарно феудално-буржоаско друштво.

Основно начело буржоаске идеологије — начело слободе — појављују се и у Кантовој филозофији, али не чисто буржоаски, већ помешано са типично феудално — хришћанским идеолошким принципима: „Појам слободе, пише Кант,... чини *камен темељац* целе зграде система чистог, чак и спекулативног ума, а сви остали појмови (као појмови Бога и бесмртности), који као просте идеје остају у овом (тј. спекулативном уму)* — без ослонца, прикључују се сада њему (тј. појму слободе)* и кроз њега се успостављају и добивају *реалност* тј. *могућност* истих се тиме доказује што је слобода стварна; јер ова идеја се испољава кроз природни закон“[10].

Разуме се да је слобода коју Кант овако доказује и заснива на законима практичног ума a priori чиста химера и скроз лажна. Но то и није битно овде: битно је то да је Кант, који је одрицао могућност доказа постојања бога, слободе и бесмртности на основу теориског ума, сада морао, по сопственом признању, да ове „потражи у моралној употреби ума и да их на истој заснује“[11]. Тако је Кант својим учењем о моралу спасао основна начела реакционарне феудално — хришћанске идеологије — вѐру у бога, у бесмртност душе и слободу воље. Истичући „примат практичног ума (морала) над теоретским (науком) Кант је отишао још даље, управо до краја, у својој одбрани реакционарног пруског друштвеног поретка и пруске државе које је прихватио одричући се револуционарних тежњи буржоазије. Друштвено историска основа ове његове теорије јесте капитулација слабе немачке буржоазије пред моћним феудалцима јункерима.

Да би засновао свој априорни морал категоричког императива Кант разликује две врсте практичног ума: 1. чист практични ум који садржи априорне принципе одређивања људске воље и 2. „емпириски условљен“ практични ум који одређује вољу на основу осећања задовољства и незадовољства. Априорне принципе практичног ума или морала дели Кант на: 1. субјективне принципе или *максиме* „ако субјекат сматра да услов важи само за његову вољу“ и 2. „објективне или практичне законе, ако се овај (тј. услов) — сазнаје као објективан, дакле као такав да важи за вољу сваког разумног бића“[12]. Овакав објективни, морални закон, који по Канту важи нужно и опште за сва разумна бића, назива Кант „категорички императив“. „Императивом“ га назива зато што се он јавља као принцип „објективне принуде“ за делатност сваког оног бића чију вољу не одређује

---

* Наша примедба

само ум већ и чулност, а „категоричким“ зато што он безусловно важи за моралну делатност.

„Категорички императиви“ су по Канту једини прави морални закони за разлику од максима и епириских закона који су „хипотетички императиви“ те не могу претстављати праве моралне законе већ само „прописе умешности“.

Основни циљ целокупне Кантове етике јесте постављање таквих „категоричких императива“ тј. идеалних апсолутно важећих моралних принципа.

Да се у основи таквог етичког учења крије тенденција овековечења реакционарног друштвеног поретка као и процес отуђења моралне свести владајуће класе у некаков идеални етос чиме се владајућој класној илузији приписује највиша вредност и према којој се захтева апсолутна покорност — то је јасно на први поглед.

Да би поставио такве, апсолутне, метафизичке моралне законе Кант је морао потпуно да апстрахује од стварног човека, од његовог реалног, природног и друштвеног бића, од људских потреба и осећања, од људског добра, тј. од човека у целини.

3. *Антихуманизам Кантове етике*

Да би засновао своје учење о чистој моралности, свој морал категоричког императива, Кант је морао да апстрахује, да одбаци сваку реалну и емпириску основу и сваки садржај моралног закона.

Сва четири основна става његове „Критике практичног ума“ носе крајње идеалистички, формалистички и антихуманистички карактер.

Први став гласи :„Сви практични принципи који претпостављају неки објекат (материју) моћи хтења као основу одредбе воље не могу дати никакве практичне законе“ [13].

На основу емпириских мотива-задовољста и бола, потреба интереса — могуће су по Канту само максиме, тј. „прописи умешности“, а не морални закони. Овим ставом Кант одриче и одбацује сваки морал заснован на стварним потребама и интересима човека. На основу овог става може се сваки захтев кметова, радника одн. поданика класне државе за побољшање животних услова огласити за неморалан у смислу праве, „чисте моралности“, јер потиче из емпириских мотива.

Формализам, реакционарност и нечовечност првог основног става Кантове етике су очигледни.

Други основни став његов само објашњава и допуњује први. Тај став гласи: „Сви материјални принципи укупно су, као такви, једноврсни и спадају у принцип љубави према себи или сопственом блаженству“. [14]

На основу материјалних принципа могућа је по Канту само „нижа моћ хтења“, а права, „виша“, морална, „моћ хтења“ могућа је само ако постоје „чисто формални закони“[15] воље.

Овим ставом Кант захтева, у име правих моралних „чисто формалних закона“ воље одн. „више моћи хтења,“ одрицање „верних поданика“ пруске монархије од свих поступака из материјалних интереса, као неморалних, одрицање од „љубави према себи“ и „сопственом блаженству“. Разуме се таквог поданика који се одрекне свих поступака и радњи у личном интересу тј. који се потпуно подао својим господарима и угњетачима, признаје идеолог владајуће класе — такође „верни поданик његовог величанства“ — за моралног у правом смислу. Поставља се питање: зар горњи став Кантове етике није раван по реакционарности и нечовечности познатом принципу Томе Аквинског — принципу „потпуне и неограничене преданости Богу“? Несумњиво да јесте.

Трећим ставом своје „Критике практичног ума“ Кант најзад, пошто је моралност ослободио сваке материјалне, садржајне и чулне условљености, долази до своје „чисте моралности“ ...„категоричког императива“, и до слободе „у најсторжијем смислу“. Тај став гласи: „Ако једно разумно биће треба да замисли своју максиму као практични општи закон, онда оно може да замисли исте само као такве принципе чија се основа одредбе воље не садржи у материји већ једино у форми“[16].

Овим својим ставом Кант је дошао не само до крајњег етичког идеализма већ и до крајњег етичког формализма. Тек на начин, пошто је моралне принципе лишио сваке материјалне, реалне основе — кроз чисту форму моралне законитости — заснива Кант „категорички императив“ и :то на основу „слободе воље“. Када се морални принцип ослободи целокупне материјалне емпириске условљености, онда „не преостаје ништа друго до чиста форма опште законодавности“ [17], која по Канту и јесте основ објективне моралне законитости. Воља пак, „слободна у најстрожијем смислу“ јесте воља слободна од сваке материјалне условљености, „воља потпуно независна од природног закона појава, наиме од закона узрочности ... Таква независност пак зове се *слобода* у најстрожијем тј. трансцедонталном смислу. Дакле она воља којој може да служи као закон само чиста законодавна максима јесте слободна воља“[18].

Пошто је овако извео „слободу воље у најстрожијем смислу“ Кант, из „чистог практичног ума“, независно од сваке материјалне, емпириске условљености, — чисто a priori изводи свој чувени „категориски императив“ као основни морални закон: „Поступај тако да максима твоје воље увек може да важи истовремено као принцип неког општог законодавства“.[19].

Да овај закон нема никакве реалне основе у човековим природним и друштвеним потребама, у „материји хтења", то и сам Кант признаје истичући како се сам чуди томе, јер вели, „заиста је неоспорно да би свако хтење морало да има неки предмет, дакле неку материју" [20] као своју основу и циљ. Ствар је, признаје Кант, доста чудновата и нема јој сличне у целокупном осталом практичном сазнању!"[21].

Али, иако је и самом Канту „ствар доста чудновата", иако се и он, крајњи формалистички идеалист, морао зачудити апсурду своје етичке теорије — том постављању закона праксе независно од сваке праксе — и том извођењу моралних закона човекове делатности и понашања потпуно независно од самог човека — ипак ствар стоји тако и никако друкчије: „Чист ум је за себе једино практичан и он даје општи закон који ми зовемо морални закон"; [22] „чисти ум је овде једино законодаван . . . Воља се замишља као независна од емпириских услова, дакле као чиста воља, одређена само на основу *чисте форме закона* и ова основа одредбе се сматра за највиши услов свих максима". [23].

Овакав „чист", „априоран", чистом формом одређени морални закон Кант апсолутизира тврдећи да се његово важење не ограничава само на људе „већ прелази на сва коначна бића, која имају вољу и ум, чак укључује и бесконачно биће као врховну интелигенцију" [24]. Тако чиста, формалистичка моралност достиже степен универзалне, апсолутне моралности.

Четвртим основним ставом своје етике Кант само утврђује апсолутно важење закона чисте моралности тврдећи да је „аутономија воље једини принцип свих моралних закона" док је свака „хетерономија воље" основ „произвољности", она „не само што не поставља никакву обавезност него шта више супротна принципу истих (тј. моралних закона)* и моралности"[25].

Овај Кантов став нам јасно открива прави, реални, класно — историски смисао целокупног његовог формалистичког учења о моралу. Тај смисао се састоји у следећем:

1. Сви поступци на основу стварних, материјалних, и друштвених потреба човека оглашавају се за проистекле из „ниже моћи хтења", за акте „хетерономне воље", за неморалне. Овим се жигоше као неморална свака радња која не проистиче из „више моћи хтења", из „чистог практичног ума", из „аутономне воље".

2. Моралност „више моћи хтења", аутономне воље", „чистог ума", „чисте законодавне форме" није ништа друго до *идеализована морална свест владајуће реакционарне класе*. Проглашавањем чисте моралности за објективну, апсолутну и

* Наша напомена

опште важећу за „сва разумна бића уопште“, само се апсолутизира важење моралних закона владајуће класе и захтева безусловно покоравање овој класи и слепо извршење свих закона које она — у циљу своје експлоататорске владавине поставља. Зато Кант истиче као врховну врлину: „Achtung vor dem Gesetze“. Уствари то је врховна врлина само бедних поданика „Његовог Величанства“ суровог јункера деспота Фридриха II.

3. Истицање принципа „општег законодавства“, „општег важења“ као основне одлике „категоричког императива“, одраз је *апсолутизације опште државе,* њених органа, њене власти, установа и закона који једини имају карактер општости важења те и карактер моралности. Насупрот овоме сваки индивидуални, групни акт — макако био напредан, моралан и племенит — осуђује се као неморалан, јер је појединачан, групни, није општи. Реакционарност Кантовог етичког учења овде је дошла до пуног изражаја.

4. Формализам чисте моралности претставља максималну отуђеност класне моралне свести и основу нечовечности Кантовог морала. Ова отуђеност је одраз реалне, производне отуђености припадника владајуће класе, јункера и буржуја, од потчињене класе кметова и радника. Заиста закон, који је проистицао из „чистог ума“, тј. био наметан споља, одозго, од стране реакционарне владајуће класе, није могао имати никакве основе у материјалним, природним и друштвеним потребама „поданика“: тај закон је заиста био чист од свега емпириског, материјалног — он је био „чиста форма“. За припадника реакционарне владајуће класе какав је и чији је идеолог био Кант овакав морал „чисте форме“ морао је претстављати највишу моралност и испуњавати га гордошћу и осећањем човечности. Зато је Кант и рекао: „Две ствари ме испуњавају дивљењем: звездано небо нада мном и морални закон у мени“... Уствари Кант је овде био жртва класне илузије чија је моћ била таква и толика да је помрачила и његов велики ум да је илузија човечанске егзистенције експлоататорске класе којој је припадао могла да му се чини као стварност људске моралне егзистенције. Али ово није никакво чудо, јер као што је Маркс генијално утврдио свака експлоататорска класа се у свом „самоотуђењу осећа задовољена и афирмирана и код ње овладава привид људске егзистенције“[26]. За онога, међутим, ко је слободан од ове класне илузије, Кантова моралност „чисте законодавне форме“ мора претстављати врхунац неморалности и нечовечности. Заиста: зар није Кант извршио максималну апстракцију од живог човека, од стварног човека — од свих његових потреба, интереса и жеља? Зар није Кант апсолутизовао закон, а негирао човека? Зар он није теоретски

згазио човека као што је то у пракси и учинила деспотска јункерска држава? За Канта, идеолога једне деспотске експлоататорске класе, „закон је све — човек је ништа". У овоме се и састоји суштина антихуманизма његове етике.

Већ је Шилер приметио да је Кант „лишио свет свих радости". Кант је у својој етици стварно извршио оно „апстрахирање од сваке човечности" о коме говори Маркс. Пред Кантовом „чистом моралношћу" човек је стварно исчезао: „у моралном закону нема ни најмање основе за нужан склад између моралности и њој пропорционалног стања среће једног бића које као део света припада свету и зависи од њега"[27] — тврди Кант, иако признаје да је срећа други основни елемент „највишег добра" поред чисте моралности. Али, тврдио је он, срећа, блаженство „може се потпуно остварити једино у вечности"[31] и зато је веру у бога и бесмртност душе прогласио за „нужне постулате" моралности. Али овај феудално—хрушћански теистички ореол његове у основи буржоаске, формалистичке етике није ни уколико ублажио њен антихуманистички карактер: то су само врховне илузије његове реакционарне класне свести каква је и његова „аутономна", у „најстрожијем смислу слободна воља".

Овакав карактер Кантове етике није ниуколико измењен Кантовим чувеним учењем о дужности, врлини, савести и људском достојанству изложеним у његовом другом етичком делу, у „Метафизици морала", — напротив и ова учења носе изразито формалистички и антихуманистички карактер; и ту Кант истиче „пажњу према закону" као основни морални принцип:

„Појам дужности је већ по себи, тврди Кант, појам приморавања (принуде) слободне произвољности на основу закона; ова принуда може бити или спољна или унутарња"...[28]. „Поштовање закона, које се субјективно означава као морални закон идентично је са свешћу о дужности према њему (§ 40, § 464)", тј. закону.

Схватајући „поштовање закона" деспотског пруског друштвеног и државног поретка као основу и суштину моралности уопште, Кант је морао моралну дужност, врлину и савест гледати у признању и безусловном покоравању и извршењу овакве законитости, јер човек „мора већ да поседује поштовање закона, да би уопште и морао да замисли неку дужност" (403).

На основу оваквог схватања дужности Кант оглашава сваку делатност из мотива личне потребе или среће за неморалну, противречну дужности: „Оно што свако хоће сам од себе, те не подпада под појам дужности; јер дужност је принуда на неки нерадо прихваћени циљ" (384). Зато је по Канту права дужност човека — „дужност против себе самог" 4(17), против свог животињства, против личне среће и бла-

женства, а у име „чисте моралности“, „поштовања наметнутог закона“.

Љубав према људима је, са оваквог Кантовог гледишта, „бесмислица“, немогућа ствар, најзад и неморална, јер је „љубав ствар осећања“, а не једино моралног, чистог, формалног закона. С друге стране, пошто је дужност увек приморавање, макар и самопринуда, то је „дужност љубити бесмислица“, јер „оно што се чини из принуде, то се не чини из љубави“ (401).

Тако је Кант, заступајући реакционарну, чисто формалну моралност независну од, или тачније противну реалним људским потребама, нужно морао доћи до антихуманистичког става сходно коме је „љубав према човеку — бесмислица“.

Међутим Кант, иако чисто формалистички, успева да на „чистој моралности“ и дужности покоравања закону изгради своје учење о „поштовању ближњих“ и о „човечанском достојанству“ у следећим чувеним тезама:

„Сваки човек с правом захтева поштовање од других људи и он је узјамно исто обавезан према сваком другом“.

„Само човечанство је достојанство, јер ниједан човек не може бити од других (нити од других нити од себе сама) употребљен као средство, већ увек истовремено као циљ, у чему се управо и састоји његово достојанство...“

Човек „је обавезан, да практично призна човечанско достојанство сваког другог човека, те му је дужност да нужно укаже поштовање сваком другом човеку“.

„Презирати друге..., тј. не указати им према човеку уопште дужно поштовање, је у сваком случају противно дужности, јер то су људи“ (462 — 463).

Прави самисао наведених ставова, који чине срж Кантовог хуманизма је следећи:

1. Кант не одриче потпуно употребу човека као простог средства, „само као средства“, већ захтева да се човек увек мора узети и употребити и као циљ, јер је личност; ово је минимално, чисто формално признање достојанства личности свима људима, што класно економски одговара слободи капиталистичког производног односа и правном положају поданика грађанина просвећене државе (апсолутистичке монархије);

2. Кантово признање достојанства човека, слободе личности и захтева поштовања сваког човека — чисто су формалистички и привидни, јер, уствари, његов морал „чисте дужности“... „поштовања закона“ пруске државе негира и гази достојанство човека и понижава човека до пуког средства извршења апсолутизоване реакционарне законитости, која је, по Канту, једина основа и срж моралности.

Кантова етика „чисте моралности“ засноване на „поштовању закона“ чисте, наметнуте законитости, у суштини противречи сваком признању и захтеву стварне човечности. Уколико је сам Кант веровао у хуманизам своје етике, он је исто онако као и они који то и данас верују, жртва етичке илузије буржоазије, која у својој отуђености има „илузију своје моћи и човечанске егзистенције“ (Маркс).

Уствари Кантова етика није етика никакве слободе нити човечности већ је то етика која, уздижући „чисти морални закон“ до врховне суштине, захтева и оправдава крајње потчињавање и негацију човека пред законитошћу једног реакционарног друштвеног поретка и реакционарне државе.

По свом формализму Кантова етика је подесна за оправдање сваког реакционарног друштвеног поретка, сваке класне експлоатације и владавине, сваког подјармљивања човека и сваке нечовечности.

Насупрот основном ставу Кантове антихуманистичке етике у коме је извршено „потпуно апстрахирање од човека и човечности“ треба истаћи Марксов основни етички став, који је Е. Шинко с правом назвао „категоричким императивом“: „Оно што је за човека најузвишеније то је сам човек; потребно је дакле рушити све оне услове који од човека чине понизно ропско и подло биће“[29] — а међу овим условима и Кантову етику коју узалуд настоје неки буржоаски идеолози да прикажу као високо моралну и хуману.

ЦИТАТИ

1. H. W. Schneider, „Moral philosophy" у „Actualités scientifics . . ." Paris 1950, № 1088, 153.
2. Ibid, 151.
3. Скаскин и Јефимов, Нова историја, штампано као рукопис, Београд 1949, 40-41.
4. I. Kant, Werke, 1912, Bd 1, 231-232.
5. I. Kant, Kritik der praktischen Vernunft, Werke, Bd IV, Berlin 1922, 136.
6. И. Кант, Критика чистог ума, Предговор 2-ом издању, Београд 1934.
7. I. Kant, Werke, Bd IV, 152.
8. I. Kant, ibid., 170.
9. I. Kant, ibid., 49.
10. I. Kant, Werke, Bd IV, 5.
11. Ibid., 5.
12. Ibid., 21.
13. Ibid., 23.
14. Ibid.. 25.
15. Ibid., 5.
16. Ibid., 30.
17. Ibid., 31.
18. Ibid., 33.
19. Ibid., 35.
20. Ibid., 39.
21. Ibid., 35.
22. Ibid., 36.
23. Ibid., 35.
24. Ibid., 37.
25. Ibid., 38.
26. Ленин, Философские тетради, конспект о „Светој породици", Огиз, Москва 1948, 11.
27. I. Kant, Werke, Bd IV, 1922, 136.
28. I. Kant, Metaphysik der Sitten, gesammelte Schriften, Akad. Ausgabe, Berlin 1914, Bd VI, 379.
29. E. Šinko, Književne studije, Zagreb 1949, 101.

B. Šešić

L'ANTIHUMANISME DE l'ETIQUE DE KANT

(résumé)

Contrairement aux conceptions bourgeoises de l'étique de Kant „de la moralité pure" et „de l'imperatif catégorique" comme étique de la haute humanité, l'auteur de cet article démontre, par l'analyse de la *Metaphysique de la morale* et de la *Critique de la raison pure:* I. que l'étique de Kant est stimulée par les conditions historiques et sociales de l' Etat prusse despotique de l'absolutisme éclairé du regne de Frederic II; 2. que le formalisme et l'antihumanisme „de la moralité pure", „Achtung vor dem Gesetz", — de Kant, fait l'éssence de „l'imperatif catégorique" par lequel on fait l'abstraction de l'homme réel, de ses besoins, ses aspirations, pour un état de choses réactionnaire et de sa légitimité.

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 6
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 6

Богдан В. Шешић

ОСНОВНИ СТАВОВИ МАРКСИСТИЧКОГ УЧЕЊА О ПОРЕКЛУ И РАЗВОЈУ УМЕТНОСТИ

Bogdan V. Šešić

LES PRINCIPES D'UNE THEORIE MARXISTE DE L'ORIGINE ET DU DEVELOPPEMENT DE L'ART

Скопје—Skopje
1951

БОГДАН В. ШЕШИЋ

ОСНОВНИ СТАВОВИ МАРКСИСТИЧКОГ УЧЕЊА О ПОРЕКЛУ И РАЗВОЈУ УМЕТНОСТИ

I. ПРОБЛЕМ ПОЈАВЕ ЕСТЕТСКОГ НА БИОЛОШКОМ СТУПЊУ

1. Тврђење да животиње поседују естетска осећања.

Ослањајући се на Дарвинова схватања по којима и код животиња постоје морална и естетска осећања и понеки савремени теоретичари тврде да је „појава естетског на биолошком ступњу и у биолошкој форми несумњива". Зато је потребно расправити ово питање, ово тим пре што је и Плеханов, писац обимне студије о пореклу уметности делио исто мишљење.

Шта је конкретно учио Дарвин? Он је тврдио да код животиња постоје права естетска осећања, и не само естетска осећања него и естетски *појмови* и то чак и развијенији и квалитативно виши него код већине људи на ступњу дивљаштва! Дарвин каже: „Осећање лепота такође је било проглашено за искључиво људску особину. Али ако се сетимо да код неких птица мужјаци намерно шире своје перје и размећу се пред женкама, док други, који немају лепо перје, не кокетују на тај начин, онда наравно нећемо сумњати у то да женкама годи *лепота* *) мужјака. А пошто се даље, жене у свим земљама украшавају таквим перима, то се не може порицати лепота тих украса. Свилене птице (Chamydodera) које с великим укусом украшавају своје сенице за играње сјајним предметима, и неки колибри, који на исти начин украшавају своја гнезда, јасно доказују да они имају *појам о лепоти**). Исто се ово може рећи и о певању птица... Зашто извесне боје и извесни звуци, груписани на известан начин, изазивају задовољство — то се исто тако мало може објаснити као и зашто је пријатан овај или онај мирис. Може се, ипак, са сигурношћу рећи да и ми и ниже животиње уживамо подједнако у једним те истим бојама и звуцима." И даље: „Судећи по одвратним

---

*) Наш курзив

украсима и исто тако одвратној музици, којима се одушевљава већина дивљака, могло би се рећи да њихови естетски појмови нису развијени ни толико колико код других нижих животиња, например код птица“.[1]

Бавећи се детаљно проблемом порекла уметности Плеханов расправља и питање појаве естетског на биолошком ступњу. Он пре свега истиче правилну Дарвинову допуну сопствених поставки у другом издању „Порекла човека“ где Дарвин каже да се код цивилизованих људи естетска осећања „тесно асоцирају са сложеним идејама“. Плеханов сада изводи правилан закључак да се не само код цивилизованог човека већ и код дивљака естетска осећања асоцирају са сложеним идејама под чијим утицајем каткад и настају. Као пример оваквих естетских осећања Плеханов наводи украшавање дивљака кожама, ноктима и зубима животиња, што се ради пре свега из уверења да снага и свирепост животиња прелази на човека, а и као доказ сопствене храбрости.

Међутим из целокупне доста дуге и детаљне анализе Плеханов изводи следећи свој „дефинитивни закључак“... „који се сам собом намеће из онога што је о томе рекао Дарвин“ (тј. о естетским осећањима код животиња): „Људима је исто онако као и многим животињама својствено осећање за лепо, тј. они имају способност да осећају задовољство особите врсте („естетско“) под утицајем извесних ствари или појава“.[2] Мада Плеханов одмах истиче и утицај рада, васпитања и општих друштвених и класних услова живота на естетски укус људи, ипак то ниуколико не мења смисао његовог „дефинитивног закључка“ по коме је „животињама својствено осећање лепоте“.

Да бисмо просудили шта је у овом „дефинитивном закључку“ тачно а шта потпуно погрешно, вратимо се Дарвиновим поставкама: 1. Дарвин изводи, из чињенице да ширење перја мужјака *делује* на женке, закључак ни мање ни више него - „да женкама годи лепота мужјака“. Зар није правилније претпоставити да ово ширење перја делује на женке изазивајући код њих извесне емоционалне реакције? Несумњиво да јесте. Дарвинов закључак је претеран и необразложен; на основу чињенице да ширење перја делује на женке не може се још тврдити да женке имају *осећања лепота*; 2. Друго Дарвиново тврђење још је слабије, јер он из чињенице да се птичје перје свиђа женама свих земаља изводи закључак „да се не може порицати лепота тих украса“.

---

[1]) Дарвин, Човеково порекло, Београд, 1946. стр. 123—124.

[2]) Плеханов, Уметност и књижевност I, Београд 1949, „Култура„ стр. 93.

Лепота за кога? — поставља се питање. За жене то је перје лепо, али из тога још нипошто не следи закључак да животиње, например паунови, имају осећања лепоте, а најмање да имају осећања лепоте истоветна са човековим; 3. Најзад Дарвинов закључак — са којим се сложио и Плеханов — да животиње поседују осећање, а чак и појам лепог, потпуно је произвољно. Тек ваљда нећемо тврдити на основу тога што су за људе неке животиње и њихово перје лепи — да су они на исти начин лепи и за животиње.

Погрешност Дарвиновог схватања је колико биологистичка толико и антропомирфистичка. Биологизам његовог учења састоји се у томе што не узима у обзир друштвено-историску природу човека, што не узима у обзир специфичност друштвено-историских појава и човека као друштвено-историског бића, већ изједначава ове специфично људске одлике и појаве са одликама и појавама на нижем развојном ступњу органског света. Антропоморфизам Дарвиновог учења се састоји у приписивању људских одлика, у датом случају естетских осећања, животињама, тј. бићима која се налазе на нижем ступњу развоја органског света.

Што је Дарвин починио наведене погрешке није чудновато, чак је природно за њега као строгог биолога који није могао владати дијалектичко-материјалистичком методом у једној тако високо идеолошкој дисциплини каква је естетика. Али што је Плеханов потврдио и усвојио, донекле модификовано Дарвиново биологистичко учење о естетском код животиња, то је доказ да ни Плеханов није владао у довољној мери конкретном дијалектичком методом бар не у области естетике. Шта више то је доказ да је Плеханов скренуо или чак сасвим запоставио и одбацио јасне поставке класика марксизма о питањима порекла уметности и разлике између човека и животиње уопште. Јер Маркс је још 1844—45 г. у „Економско-филозофским рукописима“ као и у „Немачкој идеологији“ писао: 1. да је људска свест „од самог свог почетка друштвени производ“ јер се јавља једино кроз људску друштвену делатност у којој сваки појединац мора бити свестан свог односа према другим појединцима у колективној производњи — чега код животиња нема будући да је њихова делатност инстинктивна: „Где год постоји какав однос он постоји за мене, каже Маркс; животиња се не односи ни према чему и уопште се не односи. За животињу њено одношење према другима уопште не постоји као однос. Свест је према томе већ од самог почетка друштвени производ и остаје таква докле год људи постоје[3]. Животињска „производња“ и животињска „друштва“ почивају на

[3]) К. Маркс, Ф. Енгелс, О књижевности и уметности „Култура“, Београд, 1946, стр. 35.

инстинкту а не на свесној друштвеној делатности; 2. да се људска и животињска производња битно разликују, јер животиње додуше граде своја станишта, али је њихова делатност инстинктивна, врсно ограничена и физиолошки непосредно условљена и принуђена: „животиња производи само под влашћу непосредне физичке нужде, док човек производи чак и слободан од физичке нужде и тек слободан од ње уистину и производи... Животиња производи само по мери и по потреби *специје*, врсте којој припада, док човек уме да производи по мери сваке врсте и свугде уме да прида предмету инхерентну му меру; стога човек обликује и по законима лепоте.“[4]

Маркс, дакле, сматра да животиња не производи по законима лепоте већ из непосредне физичке нужде, из инстинкта продукције и репродукције живота. Маркс овим директно противречи Дарвиновом тврђењу о свиленим птицама и о колибрима, да ове естетски, тј. по Марксовом изразу „по законима лепоте“, граде своја гнезда.

Сада би се могло приметити да Маркс овим одбацује само постојање уметничке делатности код животиња, али не и естетских осећања, што управо Дарвин и Плеханов тврде. Међутим, ево Марксовог става из кога је јасно да се код животиња не може претпоставити постојање естетских осећања — никако не онаквих као код човека. Маркс, говорећи о развићу људских чула и чулности као и о осећањима (у нешто застарелој терминологији), тврди да се „тек кроз предметно испољено богатство људског бића делимице формира а делимице тек започиње богатство субјективне људске чулности, као музикално ухо, око пријемљиво за лепоте облика, једном речју тек тада настају чула способна за људска уживања, чула која се потврђују као суштаствено људске моћи“.[5]

На основу изложеног јасно је да код животиња могу постојати само инстинктивна, тј. непосредном физиолошком потребом изазвана осећања, „практичном грубом нуждом изазвана осећања“. Оваква осећања, међутим, далеко су од тога да могу бити изједначена са људским естетским осећањима као што су погрешно учили и данас уче сви биологисти, а са овима се у своје време сложио и Плеханов.

Чак и када би животиње поседовале осећања допадања, ова осећања би се морала означити као *квалитативно* различита од људских естетских осећања. Животињска осећања су инстинктивна и врсно и физиолошки ограничена, тј. везана су за одређену животињску врсту и грубе физиолошке потребе врсте. Насупрот чему већина људских

[4]) Ibid., p. 23.

[5]) Ibid., p. 25.

осећања, а у првом реду естетска осећања, нису изазвана никаквом непосредном физиолошком потребом и везана су за свесну људску друштвено-историску делатност.

На основу изложеног следи закључак: не може се говорити о „постојању естетског у биолошкој форми", нити о осећањима, а најмање о појмовима лепоте код животиња. Осећања пријатности која постоје код животиња, нарочито у вези са узајамним доживљавањем супротних полова, претстављају само нижи ступањ у развитку психе бића органског света чије се појаве квалитативно разликују од појава, форми и одлика људске психе.

2. Тврђење да животиње уживају у ритму, а ритмичке уметности су један од основних облика уметности

Да ритам игра битну улогу у уметности примитивних народа, утврђена је чињеница: бразилијански Индијанци, Полинезијци и афрички црнци уживају пре свега у ритму плесова и музике док мелодија обично долази на друго место. Иако је Дарвин много обазривији у приписивању животињама уживања у ритму, ипак им он приписује способност доживљавања ритма на основу физиолошке природе нервног система. Али, ако се остаје при биологистичкој тези да животиње поседују осећање лепоте засновано непосредно на физиолошким процесима, па се овоме дода још и тврђење да су и људска естетска осећања чисто физиолошке природе, онда се тиме: 1. негира друштвено-историска условљеност појаве људских осећања уопште, па и естетских, јер би сходно овој физиолошкој теорији естетског уживања у ритму, као основној одлици првобитне уметности, уметност и естетско допадање били могући без људске свесне друштвене делатности, на основу чисто физиолошке активности каква постоји и код животиња; 2. животињама се на тај начин приписују специфично људска својства, а људска естетска уживања, макар само и у ритму, изједначавају се са животињским чиме се поново усваја биологистичка теорија естетског.

Погрешност прве од ових поставки доказана је многобројним етнолошким подацима из живота народа на првобитном ступњу развоја: да су, како порекло тако и развој уметности, непосредно условљени материјалним друштвеним бићем, начинима материјалне производње као и начином живота и схватања који одговарају датој материјалној производњи. Друга поставка почива на антропоморфизму и биологизму чију смо погрешност већ показали. Погрешност целог схватања почива на непознавању дијалектике органског света и на увиђању особености развитка на биолошком, животињском и друштвено историском, људском, ступњу развоја органског света.

Тврђење да животиње осећају или чак уживају у ритму—што је и као чињеница било сумњиво и Дарвину (напр. пси и мачке у љуљању или музичком ритму)—још нипошто није доказано да животиње имају естетске доживљаје ове врсте. Напротив, са гледишта дијалектичког историског развоја органског света мора се тврдити да се доживљавања код животиња и код човека битно, квалитативно, разликују, јер припадају двама ступњевима у развитку органског света.

3. Тврђење да код животиња постоји игра, а игра је врста уметности

Познату чињеницу да се животиња, нарочито млади сисари (медведи, мачке, пси) на свој начин играју, објашњава Спенсер, с обзиром на порекло игре, вишком животне енергије, а с обзиром на садржај игре, тврђењем да је игра уствари „идеално задовољење“ зверских инстиката ловљења у облику „драмске преставе“ лова (у отсуству правог лова). Ову Спенсерову, у основи физиолошку теорију игре, критиковао је са биологистичког гледишта још Карл Грос тврдећи да је Спенсерово објашњење порекла животињске игре на основу „вишка енергије“ погрешно, јер се штенад игра до изнемоглости и да игра има други биолошки смисао: игра је, по њему, вежба младунаца за будући живот. Плеханов је пак критиковао обе теорије о игри са социолошког становишта расправљајући углавном питање временског прироритета рада, игре и уметности.

Остављајући на страну питање тачности Спенсеровог и Гросовог учења о игри и њеном пореклу—што и није предмет естетике—нас интересује у првом реду однос игре и уметничке делатности. Пре свега да видимо до каквог је закључка о овом важном питању дошао Плеханов. Он тврди: „Данашња наука признаје да (више) животиње не употребљавају све своје мускуларне и психичке снаге на стицање средстава за свој материјални живот, него да их троше и у бескорисне сврхе, не рачунајући ни на какву корист, да их троше само зато да би се забавиле; једном речју да се предају *игрању*.

Људи се такође забављају играма, *а игра је зачетак уметности*.

Размотримо—продужава Плеханов—најпре најпримитивнију од свих уметности—*плес*. Мужјаци извесних врста птица изводе праве плесове пред својим женкама кад хоће да их очарају. Плесови те врсте постоје и код човека: то су љубавни плесови“.[6]

[6]) Плеханов, н. н. м. стр. 78.

Плехановљев закључак може се свести на следећа два тврђења: 1. игра претставља зачетак уметности и 2. код животиња постоји не само игра већ и развијен облик најпримитивније уметности — плес. Овим Плеханов, уствари, усваја Дарвинову биологистичку теорију уметности, као што се сложио и са биологистичком теоријом морала. Сем тога он усваја и познату теорију К. Гроса, К. Лангеа и В. Вунта о пореклу уметности из игре. Остављајући критику ове теорије за доцније, расправићемо сада питање тачности тврђења да код животиња постоји таква игра која већ претставља развијен уметнички облик — плес.

Да је горње схватање погрешно, јасно је: 1. отуд што антропоморфизира животињску игру, т. ј. схвата је на типично људски начин, као да је животињска игра по свом пореклу, структури и сврси једнака људској игри; 2. што биологизира специфично људску игру изједначујући је са активношћу животиња које се налазе несумњиво на нижем ступњу развоја и чији се процеси квалитативно разликују од оног ступња на коме се налази човек; 3. што — а то је узрок првих двеју погрешака — не води рачуна о квалитативној разлици између животињске *активности* и људске *делатности*, која се састоји најпре у томе што је животињска активност инстинктивна и несвесна, а затим у томе, што се целокупна људска активност одликује нарочитом структуром, организацијом, какве нема код животињске активности. Ова људска организациона структура људске делатности уопште, уметничке делатности, па и људске игре, јасно се испољава у извесном одређеном реду, смишљености и начину извођења покрета — чега свега нема код животињске активности уопште, па ни код животињске игре. Зар се може инстиктивно шепурење птица (напр. ћурана, пауна и др.) као и игра паса, мачака и других животиња, у којој нема оног реда, организованих, смишљених — у једну људски смисаону целину повезаних покрета — којима се карактерише специфично људска игра (и дечја) — изједначити са људском игром која се одликује свим набројаним одликама? Јасно је да не може. Јасно је да је Дарвиново, Плехановљево и других биологиста схватање „естетског на биолошком ступњу“ погрешно и у односу на схватање игре. Тврдити да животиње изводе делатност једнаку људској, значи одрећи се историско-материјалистичке методе и не познавати конкретну дијалектику. Са гледишта конкретне материјалистичке дијалектике, а то је и стварно стање ствари по горњем питању, може се допустити да се животиње играју, али се животињска игра битно, квалитативно разликује од људске игре: животињска игра се мора сматрати за развојно нижи и квалитативно друкчији ступањ активности у поређењу са људском игром.

Развојно посматрајући, да би се од животињске акти-

вности, укључујући и игру, дошло до људске активности и игре, био је нужан огроман еволуциони и револуциони развитак од животних инстинктивних радњи до свесне, друштвено-историске културне делатности људске.

Према свему изложеном општи закључак о проблему „естетског на биолошком ступњу“ и у биолошкој форми мора гласити: биологистичке теорије Дарвина, Карла Гроса, К. Вермана и др., по којима животиње имају естетска осећања и уживају у ритму, као и да код њих постоје праве уметничке делатности (уметничка изградња гнезда и слично и плесови) — погрешне су. Све те активности код животиња битно се разликују од људских делатности и у њима се могу гледати само далеки претходни, квалитативно различити ступњи од специфично људске делатности уопште — укључујући и уметничку делатност и естетско допадање.

II. КРИТИКА ПОГРЕШНИХ ТЕОРИЈА О ПОРЕКЛУ УМЕТНОСТИ

Утврдили смо да се код животиња, дакле на биолошком ступњу, не јавља нити људска уметничка делатност нити специфично естетско допадање. Али, ако је тако, онда се нужно поставља питање: како се и на који начин јавила уметничка делатност? Да ли су све уметности потекле из неке „праосновне“ уметности као „опште форме“ уметности, или се уметност, као специфична делатност, развила из неке друге делатности, например из говора, из игре, или из рада, из и на основу практичне делатности људске? Да ли се уметност јавила из неког инстинкта, например из „инстинкта подражавања“, „инстинкта украшавања“, „инстинкта игре“ или неког специфично „естетског нагона“?

Од многобројних и међусобно врло различитих теорија, ми ћемо размотрити само најосновније и најкарактеристичније, и то групно.

Да је постојала једна јединствена прауметност из које су се развиле, диференцијацијом, све посебне уметности, то тврде теорије Дибоа, Русоа, Спенсера и др. По овим теоријама о пореклу уметности постојала је праосновна, јединствена форма уметности: то је „страстан говор“ из кога се, по Спенсеру, најпре развила музика, а затим поезија и игра, а тек у другој линији књижевност (писана), сликарство и скулптура.

У вези са проблемом „праосновне“ уметности обично се решава и проблем тзв. „прве“ уметности. Питање се састоји у томе: који се од зачетака посебних врста уметности први јавио? — пластика, орнаментика, козметика, љубавни плес, песништво или мимика? Сваку од ових, чисто теоретских могућности, заступа по неки грађански теоретичар наводећи разне, често сасвим небитне разлоге у корист „своје“ тео-

рије „прве“ уметности. Тако Карл Гросе, ослањајући се на резултате својих етнолошких истраживања и биологистичка резоновања, тврди да је „прва“ уметност морала бити козметика или украшавање тела, јер је први предмет који се естетски допадао било људско тело. После козметике морала се — по Гросеу — јавити орнаментика или украшавање оруђа и оружја — које налазимо и код најпримитивнијих народа; затим би дошао почетак слободног цртања, па плес, поезија и музика. Насупрот овој теорији, која музику развојно ставља на последње место, долазе теорије по којима су ритам и првобитна тонска пратња, узвици, гласови, као пратња практичне делатности — радних процеса — прва форма уметности (Бихер). Да је музика првобитна уметност, то тврди и Дарвин, само што он музику изводи из полног нагона, из сексуалне љубави. Најзад неки, например А. Шварсов, тврде да је прва уметност мимика и да су се из мимике развиле све остале форме уметности, јер, тврди он, пре него што је човек почео да украшава своја оруђа и своје тело, морао се јавити мимички израз осећања, дакле мимика се јавила пре орнаментике — закључује Шварсов. Колико је ова теорија формалистичка (само да буде „пре“) и биологистичка, јасно је. Када би ова „теорија“ била тачна, онда би се, изгледа, с правом заступала и биологистичка теорија порекла уметности, јер и код животиња је развијена мимика. О тешкоћи извођења других врста уметности, например сликарства, скулптуре из мимике као „прве“ и јединствене уметности, да и не говоримо.

Погрешност свих ових теорија којима су нагињали и други истраживачи и теоретичари, лако је доказати и то је већ, делимично, и доказано. Основне нетачности тих теорија су: 1. методска погрешка која се састоји у шаблонском извођењу „уметности из уметности“ и у произвољној хипотези неке „праосновне форме“ уметности (као да се нису могле поједине уметности развити и посебно свака својим путем и на бази неке друге, не уметничке, делатности); 2. немогућност да се поједине посебне врсте уметности изведу директно једна из друге, например да се музика изведе из говора од кога се битно разликовала и на свом почетном стадијуму као и данас: музика има битно различиту тонску структуру од говора — макар и „страсног“ (Спенсер) — скале, акорди, хармонија.

По другој групи теорија уметност се развила из игре (К. Грос, А. Ланге, В. Вунт и др.).

Да се уметност не јавља на ступњу и у облику животињске игре (Дарвин, Плеханов, Верман и др.), то смо већ и доказали. Међутим, ако се уметност не јавља у облику животињске игре, зар се она није могла развити из људске игре као неке праосновне уметности? — То је питање које

још треба размотрити. Погрешност ове теорије произилази: 1. из чињенице да је рад старији од игре и забаве — бар са гледишта друштвено-историског развоја — најпре долази производна акција, па тек онда игра; и 2. из чињенице да су разне уметничке делатности — песме и игре — не само примитиваца него и цивилизованих народа — везане за радну активност, производну делатност, — и данас, и 3. из чињенице да се људска уметничка делатност и игра битно разликују. Тачност првих двеју поставки доказана је на основу етнолошких истраживања већине етнолога. Тако је још Карл Бихер тврдио да су рад, музика и песништво „најтешње повезани" и да рад чини „језгро" целокупне ове активности. Тачност Бихеровог закључка потврдио је и Плеханов на основу многобројних података и примера. Песме вршилаца, песме жетелаца, песма црнаца, носача пртљага енглеског путника Бертона („Зао бели човек дошао је с обале." „Путеви — Путеви!"), песма Бурлака, возара са Волге, „Еј, ухњем" и многобројне друге песме и игре примитивне и савремене народне уметности несумњиво потврђују тачност закључка о односу рада и уметности који је извео и Плеханов: „у примитивној уметности... уметност је непосредна слика производње"[7] и „Делатност неопходна за одржавање живота појединаца и читавог друштва претходи игри и одређује њену садржину."[8] Али постављајући ова неоспорно тачна тврђења Плеханов је упао у очигледну противречност са својим тврђењем да је „игра зачетак уметности",[9] иако је критиковао Бихерово погрешно тврђење „да је игра старија од рада, а уметност старија од производње корисних предмета"[10] јер, ако је производна делатност старија од игре и ако је првобитна уметност непосредна слика те производње, онда игра не може бити зачетак уметности. Уопште узев, расправљајући питање односа између производње као нужног практичног рада, уметности и игре Плеханов није ни јасан ни доследан, нарочито је непрецизан у одредби односа између уметности и игре. Битне разлике између уметничке делатности и игре, које он није поставио јесу следеће: 1. уметничка делатност има карактер озбиљне људске делатности, док људска игра — и када има уметничке квалитете — има карактер лаке забаве или служи вежбању физичких и психичких способности; ово доказује, често, крајње озбиљан карактер већине облика примитивне уметности као и карактер озбиљне забаве којим се одликује уметничка делатност уопште; 2. суштина уметничке делатности и њен смисао јесте

---

7) Ibid., p. 79.
8) Ibid., p. 137.
9) Ibid., 78.
10) Ibid., 135.

чулно-емоционално обликовање друштвеног бића, као основе друштвене свести и активно мењање друштвене стварности и самог човека, што код игре није случај; 3. резултат уметничке делатности је трајно дело, што код игре такође није случај. Чињенице да уметничка делатност може каткад да има, као своју споредну одлику, карактер лаке забаве, чак и „игре", као и да људска игра, уосталом као и целокупна људска делатност, поседује естетске одлике, не сме да нас заведе да заборавимо битне разлике између уметности и игре.

На основу свега реченог следи овај закључак о теоријама које уметност изводе из људске игре: 1. људска производна делатност материјалних добара је старија од игре; 2. уметничка делатност је битно везана за и условљена материјалном производњом, а тек спорадично она је одлика игре, и 3. људска игра и уметничка делатност се битно разликују како по свом пореклу, тако и по својој структури, садржају и форми.

Трећа група погрешних теорија о пореклу уметности изводи уметничку делатност из нарочитих инстиката: из „инстинкта подражавања", „инстинкта украшавања", „инстинкта игре" и др., чиме се поново јављају тезе већ одбачених погрешних теорија. Погрешност свих ових теорија састоји се: 1. у томе што погрешно тумаче стварне чињенице подражавања код готово свих народа света; суштина уметничке делатности не састоји се у подражавању нити у украшавању које може имати, и често стварно и има, сасвим друге, неестетске, узроке и циљеве (пракса, вежба животно важних радњи, например лова код Ескима и Индијанаца); 2. уметничка делатност није несвесна, инстинктивна, већ свесна, разумска, инстинктивно и врсно неограничена радиност чулно-емоционалног обликовања „по мери сваке специје" (Маркс); као таква, уметничка делатност је везана за и условљена свесном, целисходном друштвеном радиношћу, а није никаква несвесна, „слепа", инстинктивна, „грубом практичном нуждом" изазвана активност човекова.

Најзад да поменемо и такозване „социолошке теорије" о пореклу уметности. „Социолошка" теорија порекла уметности Ернеста Гросеа, изложена у његовим познатим делима „Почеци уметности" (1894) и „Научно-уметничке студије" (1900), која Плеханов врло мало наводи, показују у неким битним поставкама велику сличност, готово идентичност са Плехановљевим учењем о пореклу уметности. Тако Е. Гросе тврди да постоје специфично естетски или уметнички нагони (нагон сличан игри), као и Плеханов, да раса не игра одлучујућу улогу у појави и развитку уметности пошто се исте уметничке творевине јављају код различитих раса, временски и просторно врло удаљених (против Х. Тена); да

клима игра само улогу споредног утицаја преко начина производње (такође против Тена); да је „форма стицања хране" необично важан фактор, што доказују цртежи и плесови примитивне уметности; да уметност примитиваца има „велики практични значај у борби за опстанак и у друштвеном животу".[11] Сличне тезе о пореклу уметности налазимо и код других описивача и истраживача примитивних уметности.

Ономе ко је читао радове Плеханова и Ернеста Гросеа намеће се чудновато питање: у чему се, управо, састоји битна разлика између њих? Одговор на ово питање мора непознаваоцу ствари изгледати још чудноватији: Плехановљева теорија порекла уметности, сем помена Маркса на неколико места и каткад натегнутог истицања значаја економског фактора, производних снага (например код објашњења љубавних плесова), не садржи скоро ништа више битно ново од онога чега већ не би било у Гросеовим делима. Овим наравно не мислимо да одричемо значај Плехановљевог учења, нарочито не велики историски значај који оно има, али хоћемо да истакнемо да Плеханов није искористио опште тезе класика марксизма о уметности за поставку једне научне теорије о пореклу и развоју уметности.

II. ОСНОВЕ ИСТОРИСКО-МАТЕРИЈАЛИСТИЧКОГ УЧЕЊА О ПОРЕКЛУ УМЕТНОСТИ

Код Маркса и Енгелса налазимо следеће поставке од највећег значаја за поставку научне теорије о пореклу уметности:

1. Стварање по законима лепоте везано је за и условљено свесном друштвеном производњом.

По основним Марксовим поставкама, као што је већ речено, животињска, инстинктивна, врсно и физиолошки ограничена производња битно се разликује од човекове, свесне, универзалне, врсно и физиолошки неограничене, слободне производње — „човек производи чак и слободан од физичке нужде и тек слободан од ње уистину и производи... човек уме да производи по мери сваке врсте и свугде уме да прида предмету инхерентну меру... стога човек обликује и по законима лепоте"[12]. Сходно овоме праве уметничке делатности — „производње по законима лепоте" — може бити само код човека као свесног произвођача радни-

---

[11]) E. Meumann, Aesthetik der Gegenwart, 3. Aufl., Leipzig 1919. p. 136.

[12]) К. Маркс, Ф. Енгелс, О књижевности и уметности, н. н. м. стр. 23.

ка, слободног од непосредне физичке нужде, бића које је у стању да репродукује целу природу,—да ствара и обликује не само по мери и потреби своје специје већ и по мери сваке врсте и сваког предмета.

Према томе уметничка делатност претпоставља: 1. ослобођење од врсне и физиолошке ограничености производње и стварање по мери свих предмета и свих врста; 2. слободну, свесну производњу као резултат наведеног ослобођења ограничености производње и 3. људску друштвену делатност помоћу које и једино у којој долази до генезе свести, до „освешћавања инстинкта" човека као „припадника стада". Заиста, на првим оруђима производње, на каменим секирама, плочама, прибору за лов и на посуђу из палеолита, видимо већ таква обликовања која значе ослобођење од врсне ограничености и физиолошке нужде и претстављају обликовања по мери свих врста и предметних облика, о каквима нема ни трага ни код најинтелигентнијих животиња. Да бисмо се уверили у тачност наведеног тврђења, довољно је погледати пластике животињских тела из палеолита, гравуре „Јелени и лаксови", разне алатке из истог доба или цртеж из пећине Нио — „Дивљи коњ". На истим делима очигледно је и то да их је створило биће слободно од „грубе, непосредне нужде": мајсторске линије јелена, као и украса на алаткама, није могла стварати непосредна физичка потреба за храном, нити су оне могле служити задовољењу ове потребе. За овакву делатност, каква се испољава већ у овим првим познатим облицима уметности, био је потребан друкчији орган но што су животињске шапе, кљунови и рила,—била је потребна човечија рука као и нарочита структура физичка и психичка и нарочита делатност — човечији свесни рад. Без нарочитих чула и специфичних осећања није била могућа оваква уметничка делатност. Отуда следе остали принципи научне теорије о пореклу уметности.

2. Стварање људске руке и почетак људске делатности чине битни услов у генези уметничке делатности.

Овај став садржи се у познатом Енгелсовом схватању руке не само као органа, већ и као производа рада: „... рука није само орган рада, већ и његов *производ*. Једино радом, прилагођавањем све новијим радњама, наслеђивањем на тај начин стеченог нарочитог изображења мишића, тетива, а у дужем времену и костију, и стално обнављаном применом те истанчаности на нове, све сложеније радње, људска рука је стекла онај високи ступањ савршенства на коме је могла да дочарава рафаеловске слике, торвалдсеновске скулп-

туре и паганинијевску музику...“ [13]. Дакле, било је нужно формирање људске руке кроз веома дуги процес рада да би била могућа и најосновнија уметничка делатност какву налазимо у полеолиту.

3. Образовање људских чула и људских естетских осећања услов је појаве уметности.

Довољно конкретизован овај став налазимо у познатом Марксовом тексту: „... тек музика буди музичко осећање у човеку...“ „за немузикално ухо ни најлепша музика нема никаква смисла (није никакав предмет), јер мој предмет може да буде само потврђивање једне од моћи мога бића ... јер смисао једног предмета за мене (има смисла само за њему одговарајуће чувство) иде управо дотле докле иде моје чувство, зато су чула друштвеног човека друкчија од чула недруштвеног човека; тек кроз предметно испољено богатство људског бића делом се изображава, а делом тек почиње богатство субјективне људске чулности, као музикално ухо, око пријемљиво за лепоте облика, једном речју тек тада настају чула подобна за људска уживања“.[14] Даље Маркс наглашава да и тако звана „духовна чула“ тј. психички емоционални и вољни процеси, „једном речју људска осећајност, људскост чула настаје тек посредством неког предмета, посредством очовечене природе“ и најзад да „грубом практичном нуждом“ спутано осећање има сасвим физиолошки ограничени смисао; исто тако „брижан, снужден човек нема смисла ни за најлепшу позоришну претставу“.[15]

Из горњег Марксовог текста треба нарочито истаћи следеће поставке од битне важности за научну теорију порекла уметности:

1. Уметничка делатност се могла јавити тек на ступњу очовечености људске чулности и људске емотивности уопште, тј. тек онда када су се чула — око, ухо — формирала у тој мери да могу опажати естетске облике уз шта је био нужан и одговарајући ниво развитка свих психичких функција неопходних за опажање и осећање. Ово формирање чула и људске психе резултат је веома дугог процеса радне активности чула и психе уопште у производној делатности; чула, мозак и психа су се развили функционишући; однос између структуре органа и њихове функције је дијалектички: структура органа је резултат његове функције, а

13) К. Маркс, Ф. Енгелс, ibid., p. 24.
14) Ibid., p. 25.
15) Ibid., p. 25.

функција је делатност одређене структуре органа. Према томе тек кроз процес који је трајао више десетина хиљада година, била је формирана таква структура људских органа — чула и мозга — која је значила квалитативан скок из животињске чулности и емотивности, врсно и физиолошки ограничене, у људску чулност, слободну од ових ограничености и способну за перцепције свих врста предмета и свих врста осећања, па и естетских. Ово типично људско схватање предмета природе назива Маркс „очовечењем природе", јер њиме не само да се пасивно одражава спољни свет, већ се он активно обликује кроз све физичке и психичке моћи човекова бића. Према томе уметничка делатност, као типично људско одражавање и обликовање, била је могућа тек на ступњу „очовечене природе".

Сем тога важно је нагласити да је уметничка делатност од свог почетка имала карактер активног, стваралачког преображавања —„очовечења природе". Први дивљак који је изводио шаре на свом алату — секири, удици — већ је активни уметнички стваралац, а не подражавалац природе. Из овога је јасна сва неоснованост извођења уметности из некаквог „инстинкта подражавања"; не, ни у привреди, ни у уметности, ни у науци, није човек никада био чисто пасивни фактор — човек је увек био стваралац, активни образовалац „очовечене природе". Ова пак „очовечена природа" са своје стране делује на човека и његову физичку и психичку структуру која изводи људске делатности формирајући се и сама кроз њих. У том смислу Маркс каже да „тек музика побуђује музичко осећање човека". Тако је и са свима осталим естетским осећањима: она су се могла јавити тек кроз уметничку делатност на коју су она опет, са своје стране, утицала у току даљег развитка човека и целокупне његове делатности. Не може, дакле, бити говора о некој првобитности, урођености, инстинктивности људских осећања уопште, а најмање естетских. Естетска осећања, као и целокупна људска физичка и психичка структура, са свима процесима и посебним својствима, резултат су људске друштвене делатности — рада неопходног за продукцију и репродукцију живота у формама и начинима који су одговарали развијености не само човекових моћи него и нивоу производних снага и продукционих односа људског друштва у току његова развитка.

2. У стању грубе, непосредне физичке нужде човек се спушта на животињски ступањ и облик доживљања природе (Маркс даје лепу илустрацију „месо за гладног човека"); за човека у том стању ишчезава „очовечена природа" и тада — и код „цивилизованог" човека — нестаје услов за естетска доживљања. Отуд следи важан закључак о генези уметничке делатности: да би могао уметнички да делује човек,

данас, исто онако као и на ступњу дивљаштва, мора да буде слободан од „грубе физичке нужде“. Уметничка делатност — ма и најпримитивнија — била је могућа тек на оном ступњу развитка производних снага и у оном појединачном моменту када је човек био, макар и краткотрајно, ослобођен рада на задовољењу непосредних потреба физичког одржања. Исто онако као што и данас „за гладног човека ни најлепша претстава не значи ништа“, тако ни дивљаку није могла ни напамет да падне мисао о украшавању предмета све донде, докле се његов живот састоји из задовољења непосредних потреба – ловљења, храњења и секс. живота – а то је било све дотле, док је ступањ производних снага био толико низак, да није омогућавао друго занимање осим наведеног. Међутим у суровој борби за опстанак човек је развијао своје производне снаге, пре свега оруђа производње (маљ, секиру, нож, удицу), производ је био већи (ловина); човек је доживео часове ослобођења од грубе физичке нужде, макар и краткотрајне, и тада — пошто су и физичке и психичке моћи биле већ довољно развијене — јавила се потреба свесног украшавања себе и оруђа. То је почетак уметничке делатности и естетског доживљавања. Без ослобођења од непосредних физичких потреба — и историски и индивидуално посматрајући — уметничка делатност и уметност уопште није била могућа.

4. Начин производње материјалног живота одређује у последној основи целокупан друштвени интелектуални, научни, политички, морални, уметнички итд. процес живота.

С обзиром на питање порекла уметности ово значи: порекло уметничке делатности треба, у последњој основи, тражити у првобитним начинима производње, дакле у економској структури првобитне заједнице, али не само у њој, него и у свима облицима живота и схватања који одговарају одређеној економској структури.

Целокупна уметност преисторије као и уметности тзв. „примитивних“ народа потврђују основну условљеност уметности стањем производних снага и начином производње материјалног живота: у свима уметничким производима изображени су животно важни процеси рада, стицања хране — лова, ликови животиња, сексуалног живота, рата итд. Ово важи за све врсте уметности: орнаментику, гравуре, цртеже, пластику, плесове, музику и поезију.

Шта видимо у најстаријим археолошким налазима палеолита? Пластику животињских ликова (јелени, коњи, рибе). Чувена фреска у Алтамирској пећини претставља смртно рањеног бивола у моменту пада, дакле стварно најважнијем

моменту живота и рада (лов) човека тога доба. Исто је случај и са уметничким производима критске културе („Побеснели бик“, „Крава с телетом“) као и раним рељефима египатским или например примитивним цртежима Бушмана и др.

Плесови дивљака и преисториских и савремених такође потврђују тачност марксистичке тезе о основној условљености уметности материјалном базом, у првом реду начином производње: код примитиваца свака врста рада има своју песму, или плес, чија мелодија или покрет врло тачно одговара ритму покрета те врсте рада (претстављање израде чуна код Новозеланђана, хватања шкољки гњурањем код Аустралијанаца и „Плес веслача“ код истих итд.).

Док наведени уметнички производи претстављају уметничко обликовање форми материјалне производње живота, љубавни плесови несумњиво претстављају начине репродукције живота, тј. сексуалне радње (Плеханов је погрешио и излишно настојао да ове плесове сведе на претстављање начина материјалне производње).

Ратнички плесови несумњиво претстављају једно од главних животних занимања дивљака: међусобне борбе племена.

Што се тиче религиозних плесова, о њима се може пре свега рећи то да се они првобитно не јављају као чисто религиозни плесови, већ у вези са ратничким и љубавним плесовима, гозбама, свечаностима и др. животним формама примитиваца, иако су овде митолошки елементи често јасни. Доцније пак, на ступњу тотемизма, налазимо изразито религиозне плесове, нарочито пред прелаз у класну религију. Јасно је да се код ових плесова ради о „заснованости на економици махом само у негативном смислу“, тј. на врло ниском нивоу развитка производних снага, као што истиче Енгелс. Религиозни плес није обликовање непосредно неке производне делатности, већ је то уметничко обликовање садржаја примитивне душевне свести: фантастичког погледа на свет, схватања, претстава и одговарајућих овима начина на који се примитивац афирмирао у слабо сазнатом и слабо савладаном свету, природи и примитивној заједници. Тражити директне економске узроке за све ове „примитивне глупости“ заиста „би била педантерија“, као што лепо каже Енгелс. Религиозни плес мага, првосвештеника, врачева, бајалица има, међутим, сасвим јасан смисао, иако се заснива на економици „само у негативном смислу“: смисао тога плеса је да се покаже веза са „духовима“ или са тотемом, да се ови „умилостиве“ и да се постигне неки сасвим реалан практичан циљ — успех у лову, у раду, оздрављење и сл. Уколико са тотемизам из родовске претворио у класну религију, религиозни плесови служили су све изразитије интересима касте првосвештеника и војсковођа, касте која прет-

ставља зачетак прве експлоататорске класе друштва приватне својине.

5. Особеност првобитне уметности јесте то што се она јавља у синкретичкој форми.

Првобитна уметност јавља се у форми јединствене културе у којој су се садржала и знања и уметност и веровања. За ову уметност важи оно што су класици марксизма утврдили за првобитну производњу идеја уопште: „Производња идеја, претстава, свести, у први мах је непосредно уплетена у материјалну делатност и материјално општење људи —језик стварног живота. Претстављање, мишљење и духовно општење људи овде се појављује као непосредни излив њиховог материјалног односења".[16] Многобројни резултати етнолошких истраживања потпуно потврђују тачност ове поставке класика. Тако су „писмена-цртежи" претстављали, у исти мах, и средства саопштења знања, и међусобног општења људи, и зачетак уметничке гравуре и сликарства (Остинов налаз цртежа кенгурових ногу и људских руку на стени крај извора са циљем ознаке воде за пиће, Фон-ден-Штајненов налаз цртежа одређене врсте бразилијанске рибе итд.). Већина многобројних цртежа свих ловачких народа (Ескима, Бушмана и др.) претстављају такође синкретичке облике првобитне културе. Најбољи пример те врсте су несумњиво цртежи бразилијанских Индијанки — разне линије, троугли, ромбоиди, за које је Еренрајх утврдио да претстављају уметничко-сазнајну стилизацију реалних, чулних предмета, већином животиња (што исти код урођеника и значе: линија са тачкицама значи змију, ромбоид—рибу, равнострани троугао неку стилизацију „смоквиног листа" — зато је ваљда и национални костим ових урођеница сав ишаран оваквим троуглима).

Поред синкретичности, у смислу прожетости уметности са знањем, религијом и моралом, у првобитној уметности јавља се и синкретички облик спојености доцније диференцираних посебних врста уметности.

Уопште се могу поставити два важна става с обзиром на порекло уметности:

1. Уметност се првобитно јавља не као посебна, специјална делатност, већ као једна од страна или посебних одлика практичне делатности људске, пре свега разних врста производне радиности: битно је било израдити мањ, секиру, удицу, а тек узгред и украсити их. Степен уметничке обраде предмета неопходних за практичан живот растао је

[16]) Ibid., p. 16.

у сразмери са порастом производних снага и степеном ослобођења од грубе физичке нужде. Тек доцнијим свестраним развитком човека и људског друштва, човекових потреба и моћи уз одговарајуће облике и врсте људске делатности, развиле су се поједине посебне врсте уметности.

2. Иако се уметничка делатност јавила првобитно само као једна од одлика или страна производних делатности материјалне производње, ипак у тим нарочитим одликама имамо већ готово зачетке доцније осамостаљених облика уметности. Тако у претстављању радних покрета производне делатности имамо зачетке плеса, у узвицима и певању— зачетке поезије и музике, у фигуралним обликовањима —зачетак пластике, у разним претстављањима — зачетак позоришне уметности. Само филм као најмлађа уметност нема непосредан зачетак у првобитној уметности, јер је појава ове врсте уметности условљена високим ступњем развоја технике.

6. Проблем „утилитарног" у првобитној уметности

У вези са питањем порекла уметности потребно је расправити и такозвани „проблем утилитарног", или корисног, и његовог односа према естетском. Важност овог питања не састоји се само у томе што се ставом према његовом овакав или онаквом решењу заузима одређено —идеалистичко или материјалистичко—гледиште на порекло уметности, него и у томе што се у њему садржи и проблем такозване „уметности ради уметности" као проблем слободе уметничког стваралаштва.

Овом приликом ми ћемо се позабавити углавном проблемом „утилитарног" у вези са питањем порекла уметности. Ово је тим неопходније што се и Плеханов по овом питању заплео у многе нејасне и погрешне формулације идеалистичких естетичких теорија.

У чему се састоји проблем утилитаризма у естетици? — Тај се проблем може формулисати у следећа два питања: 1. носи ли уметничка делатност од почетка чисто естетски, чисто уметнички карактер, или је испрва повезана са тако званом практичном, утилитарном, делатношћу, чија је главна одлика практична корист; 2. постоји ли уопште чисто уметничка делатност као специфично естетска, или неутилитарна делатност?

Типично идеалистичке теорије уметности тврде да постоји „чисто уметнички инстинкт" за разлику од нижих инстиката; да постоји „чисто уметничка" делатност; да је уметност од почетка била и јесте „самоциљ" и да се у тој њеној „самоциљности" и састоји сва специфичност естетског, те да уметност не проистиче ни из каквих практичних

потреба и користи, нити служи каквим практичним циљевима.

Типично за ове теорије је оштро одвајање „чисто естетског" од „чисто утилитарног": естетско, уметничко, битно се разликује од практичног по томе што је сва практична делатност *корисна, утилитарна,* а естетско није корисно, није утилитарно. Ово тврде и социолози естетичари, какви су Е. Гросе и Ирјо Хирн, који, иако тврде да је уметност „социјална појава", ипак истичу да је „уметнички нагон" — „чисто уметнички", да је то „израз ради израза" (Хирн). Али док једни од ових теоретичара тврде да се естетско првобитно јавља као „чисто естетско", независно од сваке утилитарне делатности, дотле други тврде да је естетско испрва било „уплетено" у практичну делатност па се тек из овакве, утилитарне делатности, доцније развило у *чисто* естетску делатност. Готово цело Плехановљево учење се и не састоји из чега другог нити у чему другом до у доказивању тачности ове друге тезе — о пореклу чисто естетског из чисто утилитарног. У целом свом учењу о пореклу уметности Плеханов расправља као основни проблем однос „утилитарног" и „естетског" — сви други проблеми које су истакли класици марксизма јављају се такорећи као другостепени.

Колико је Плеханову стало да докаже „да је утилитарно претходило естетском", види се јасно из његовог покушаја да у свему види повреду тачности своје тезе. Тако он пише: „Ако имамо у виду употребну вредност, можемо са сигурношћу рећи да су предмети који служе примитивним народима као украси најпре били сматрани као корисни или служили као ознака корисних по племе својстава њихова сопственика, а да су тек потом почели изгледати лепи. Употребна вредност претходи естетској". [17]

„Ја сам чврсто уверен — истиче даље Плеханов — да ми нећемо разумети апсолутно ништа у историји примитивне уметности ако нас не прожме мисао да је рад старији од уметности и да уопште човек најпре гледа на предмете и појаве са утилитарног гледишта и да тек доцније стаје у свом односу према њима на естетско гледиште". [18].

Шта се мора рећи са гледишта дијалектичко-материјалистичке методе о целом овом Плехановљевом теоретисању? Мора се рећи: 1. неоспорно је да Плеханов има право када истиче значај практичне делатности у животу људском; 2. Плеханов греши када настоји да оштро одвоји чисто естетско од чисто утилитарног; са гледишта дијалектичког и ис-

---

[17]) Плеханов, Порекло уметности, н. н. м., стр. 178.

[18]) Ibid., p. 152.

ториског материјализма не може се тврдити никаква таква одвојеност — чак и кад би била тачна теза да се естетско као квалитативно различито од утилитарног развија из утилитарног; 3. Плеханов греши кад тврди да постоји естетско као појава чија је битна ознака да није *утилитарно*, да није корисно. И овде, у учењу о пореклу уметности, Плеханов је посрнуо под утицајем идеалистичке естетичке литературе, специјално Канта. Под утицајем Канта Плеханов је сматрао да је битна ознака специфично естетског *неутилитарност*, *некорисност*.

Дакле, и по Плеханову, естетско је нешто „неутилитарно", некорисно, непрактично. Управо то и јесте битна ознака естетског уопште — како естетског допадања тако и естетског стварања.

Колико је ово схватање нетачно и идеалистичко, јасно је отуд што по њему излази да је естетско нека појава битно различита од практичног, од друштвено корисног — да уметничка делатност није утилитарна.

Да бисмо прекратили ову збрку појмова и теорија у коју нас Плеханов — и сам у њу уплетен — систематски уводи, морамо расправити и бити начисто са појмом „утилитарног". Шта уопште значи „утилитаран"?

а) Ако се под „утилитарниим" разуме само корисно за задовољење нижих органских потреба човека, „грубе физичке нужде", што би рекао Маркс, онда је јасно да се естетско не може сматрати за утилитарно у том смислу.

Али зар се може, и зашто, појам корисног ограничити само на корисно у смислу задовољења нижих органских потреба човекових (и то на чисто неестетски начин)? Сигурно да не сме и да је ово једно произвољно ограничење тога појма, потребно, у овом случају, само зато да би се доказала „идеалност" естетског.

Буржоаски теоретичари морали су да идеализују уметност, исто онако као и остале посебне облике друштвене свести—филозофију, науку, морал—из дубоко класних разлога. Да би извршили идеализацију уметности и претворили је у класну илузију, они су инсистирали и данас инсистирају на неутилитарности, на њеној „чистоћи", као на несумњивим ознакама идеалности уметности.

б) Ако се пак утилитарно схвати као уопште корисно, као друштвено корисно, онда је јасно да је и „специфично естетско" још како корисно и нужно, исто онако као што је то и „практично корисно". Иако естетско није корисно за задовољење нижих органских потреба, оно је сигурно корисно и неопходно за задовољење развијених психичких потреба човекових. Јер, сем потреба продукције и репродукције живота—на неестетски начин—сем користи у ужем практичном смислу, човек има и нарочитих, посебних—међу

овима и естетских потреба—које су толико прожете са оним првим да их је у практичној делатности тешко одвојити, тако да се може с правом поставити питање: има ли данас уопште чисто практичне, неестетске делатности?

Несумњиво је дакле да је естетско друштвено корисно, јер произилази из друштвених потреба човека и служи друштвеним циљевима. Тврђењем да су естетско, нарочито право уметничко дело и истинска уметничка вредност друштвено корисни, естетско се не унижава, напротив, место да му се придаје нека субјективна вредност и нека лажна „чиста" идеална вредност, њему се придаје значај једне од најбитнијих и најважнијих појава и делатности у човековом животу. Наравно, у смислу меркантилно и грубо чулно корисног оно се никад не сме схватити.

IV. ОСНОВНЕ ОДЛИКЕ И СУШТИНА ПРВОБИТНЕ УМЕТНОСТИ

Прва одлика првобитне уметности, и на њеном најпримитивнијем стадијуму развитка, јесте чињеница да је и та уметност, у својој последњој основи, одраз друштвеног материјалног бића као базе свести људи преисториске првобитне заједнице. Садржај те уметности условљен је на најочигледнији начин ступњем развитка производних снага тога времена и тог друштва, подразумевајући и човека, а њена форма свима човековим физичким и психичким својствима на том ступњу развоја. Довољно је погледати прве познате уметничке творевине, па се уверити у тачност овог тврђења: прва груба пластика претставља женско тело, дакле најважнији објекат с обзиром на репродукцију живота: мале фигуре нагих женских тела од камена или кости, са нарочито истакнутим карактеристичним облицима женског тела, јасно ово потврђују („Вилендорфска Венера", „Венера из Брасанпуја" итд). Гледајући ове фигуре, упоређујући њихове карактеристичне облике (истакнуте груди и трбух) долазимо до несумњиво тачног закључка да је прачовек, чије је ово дело, био дубоко прожет мишљу на жену, да је жена претстављала нешто најбитније у његовом животу (усталом као и данас). Изишавши из стадијума грубе непосредне физичке потребе, када је жену доживљавао само грубо физиолошки, обузет ликом жене, маштајући о њој, он је осетио потребу, у тренутцима слободним од задовољења непосредних физичких потреба живота, да обликује женско тело у материјалу којим је располагао и са средствима и вештином коју је до тада стекао.

Прва подела рада—природна подела рада између мушкарца и жене—условила је дакле појаву прве пластике.

Начин стицања материјалних средстава живота дошао је до израза у првој орнаментици — у гравурама животињских ликова.

Поставља се питање: зашто је преисториски човек гравирао управо ликове животиња, и то не свих животиња, него извесних, а не, рецимо, инсекте или биљке? Јасно је: зато што су животиње биле главно средство његова начина живота — лов је био основни начин стицања средстава материјалног живота и тај начин живота је и условио појаву примитивне уметничке гравуре, чији су предмет биле оне животиње које су претстављале главно средство исхране. Чувена зидна фреска „Биво који пада“ из Алтамирске пећине, то ремекдело преисториске уметности коме се и данас дивимо, морало је настати на тај начин што је преисториски ловац безброј пута видео како падају животиње смртно погођене његовом руком, и, ето, кад му се у току таквог начина живота довољно развила рука и психичке моћи претстављања, машта и осећања, нацртао је он (не сам) смртно погођеног бивола и ликове других животиња на зидовима Алтамирске пећине код Сантандера са таквом вештином, да су ову пећину неки историчари уметности назвали „сикстинском капелом преисториске уметности“.

Уметнички обликујући праве предмете односно средства своје репродукције и своје продукције живота — жену и животиње — преисториски човек је почео, нарочито у неолиту, да украшава сва своја оруђа, алат, ловачки прибор и посуђе. Тако се рађала уметничка орнаментика и керамика. Значи да се код човека већ развила потреба „да ствара и по законима лепоте“.

Друга основна одлика првобитне уметности, као и савремене примитивне, јесте њена карактерна ликовност која се испољава већ на том ступњу уметничке делатности. Карактерна ликовност састоји се у томе што и производи првобитне уметности имају облик карактерних, изразитих, животно важних предмета. Преисториски човек није ликовно уметнички претстављао ма које предмете, већ само оне предмете или њихове делове и стране који су били од животног значаја у његовим условима живота. Разуме се да су ови битни моменти које је он ликовно обликовао имали за њега и изразиту емоционалну вредност. Доживљаји животиња (већ сам поглед на дивљег коња, ирваса, бивола, мамута), од којих је живео, морао је изазивати код нашег далеког претка дубока узбуђења и радост у случају успешног лова. Нама је данас тешко конкретно претставити емоционални живот људи на том ступњу развитка, али је несумњиво да су доживљаји у вези са ловом, нарочито опажаји животиња, изазивали у њему најдубља разочарења (у случају неуспелог лова) као и осећања триумфалне радости (у случају успеха у лову), јер је од тога зависио сам његов опстанак. У овоме се крио узрок и мотив уметничког обликовања стварности код преисториског човека. Потреба уметничког обликовања

стварности, у овом случају животиња, развила се кроз саму животну делатност преисториског човека и састојала се у томе да се ликовно одразе животно важни доживљаји, те да се поново доживи радост која се доживела раније непосредно.

У овом доживљавању радости, било при посматрању оригиналних предмета (жена, животиња) било њихових уметничких обликовања, састојало се и естетско допадање и уживање преисториског човека. За разлику од животињских осећања, ово осећање се одликовало јасном свешћу о предмету и нарочитим квалитетом уживања у облицима предмета као и претставама и својеврсним „идејама" у вези са опажајем овог предмета.

О некој „чистоти" и апсолутној специфичности ових естетских осећања, за разлику од тобоже „чисто" физиолошких и „чисто практичних" осећања, не може се говорити: сва специфичност естетских осећања састоји се у томе што се код њих ради о уживању на основу претстављања и мишљења о обликованом предмету, а не о уживању и поседовању самог реалног предмета.

Трећу битну одлику и првобитне уметности чини њен карактер опажајне — сазнајности света. Иако још врло ограничен, недиференциран и прожет са другим, исто тако комплексним облицима сазнања — мислима, карактер уметничке сазнајности је јасан већ и код уметности овог развојног ступња. Вајајући фигуру жене или цртајући лик животиње преисториски човек је не само стварао уметнички производ као нарочиту страну или дело своје радиности, већ је сазнавао свет на начин и у формама које су одговарале развијености његових психичких функција.

Четврту одлику првобитне уметности чине њена синкретичност са другим облицима идеолошке делатности — моралом, религијом, друштвеним обичајима — као и уплетеност у практичну производњу материјалног живота, чију је једну страну претстављала ова уметност, код које још нису биле диференциране у довољној мери посебне врсте уметности које су се тек постепено развиле исто онако, као што се развила и сама уметност као посебна врста идеолошке делатности.

Пету битну одлику првобитне уметности чини њен стваралачки карактер који се састоји пре свега у активном одражавању природе (животиња, човека и његових претстава).

Ако је истина да су људи до марксизма „само објашњавали свет не мењајући га", истина је и то да су људи у својој уметничкој делатности мењали свет од самог зачетка уметности. Већ и најпримитивнија пластика женског тела као и гравуре животињских ликова не значи никакав пасиван одраз стварности, већ садржи и моменат стваралачког обли-

ковања и мењања дате стварности: што је истакао нарочито изразите женске облике тела, што је одабрао нарочите моменте претстављања животиња (прелаз ирваса преко реке, пад бивола), најзад што их је претставио у таквом облику у каквом их стварно никад није видео тј. у цртежу и фигури, то већ чини јасну одлику људског стваралачког карактера уметности и на овом раном стадиуму њена развитка.

Најзад, једну од битних одлика првобитне уметности чини њена бескласност, управо њена општеродовност: уметност на овом ступњу развоја није служила никаквој друштвеној групи као облик искључиво њене афирмације и средство потчињавања других чланова заједнице. Уметност је тада била својина целог рода, али је била ограничена не само ниским ступњем техничких средстава, већ и самом ограниченошћу родовског друштвеног бића и родовског човека, његових моћи и ограниченошћу садржаја родовске свести.

Ако се на крају овог кратког прегледа одлика првобитне уметности запитамо: шта је првобитна уметност у суштини? какав је смисао уметничке делатности и уметности уопште на овом раном ступњу њена развитка? — онда морамо, с обзиром на већ истакнуте њене битне одлике, рећи: првобитна уметност је синкретична форма људске делатности чулно-сазнајног и емоционалног обликовања садржаја првобитне друштвене, родовске свести, схватања, претстава, жеља и тежњи првобитне заједнице, у основи условљена начином производње материјалног живота. Својим садржајем, формама, средствима и сврхом првобитна уметност одговара животним, природним и друштвеним потребама човека на том ступњу развитка и битно се разликује како од облика животињске делатности тако и од доцнијих развијених облика и врста уметности. Основни смисао првобитне уметности, њена суштина, састоји се у специфичном, родовско-људском, чулно-ликовном емоционалном „очовечењу природе" и афирмацији родовског човека, његових начина и форми материјалног и духовног живота на том ступњу развитка људске заједнице и самог човека.

IV. ОПШТЕ ИСТОРИСКО-МАТЕРИЈАЛИСТИЧКЕ ПОСТАВКЕ О РАЗВОЈУ УМЕТНОСТИ

Класици марксизма поставили су основне, кључне ставове за објашњење генезе и развоја свих идеолошких форама, па и уметности, као једне од посебних форама друштвене свести. Ти ставови, без којих се научна теорија развоја уметности не може замислити, су следећи:

1. Економски услови су онај фактор који у последњој инстанци условљава и одређује целокупан историски развитак, па и развитак уметности.

Овај став се садржи у познатом Енгелсовом општем

историско-материјалистичком ставу који гласи: „Ми сматрамо економске услове као онај фактор који у крајњој инстанци условљава историски развитак... Политички, правни, филозофски, књижевни, уметнички итд. развитак заснива се на економском. Али сви ови делују како један на други тако и на економску базу“[19].

У односу на уметност овај први општи став марксистичке теорије о развоју уметности значи да се уметност развија у основи на бази развоја економских фактора, тј. да су појава и развој, као и опадање и ишчезавање, појединих врста и праваца уметности, например појединих архитектура, сликарстава, књижевности — као и посебни облици и стилови ових — у последњој основи условљени економским факторима и њиховим развојем. Кратко речено: садржај, форме, мотиви и сврха уметности, у својој последњој основи, условљени су економском структуром датог друштва исто онако, као што је уопште друштвена свест и идеологија једног друштва условљена економским факторима. Али ово никако не значи да је економски фактор једини на основу кога се ствара и мења уметност. Напротив, на бази економске нужности на развој уметности утичу и сви други фактори друштвеног живота, пре свега друге врсте идеологије: поглед на свет, класни интереси, класни укус и схватања, одређени морал и политички фактор. Зато се, са гледишта историског, а не вулгарног нити економистичког материјализма, развој уметности може разумети само ако се узме у обзир и узајамни утицај свих ових фактора. Када се узму у обзир сви наведени чиниоци, онда ћемо тек моћи разумети зашто се у једном друштву силно развила једна врста уметности, например одређена врста архитектуре или скулптуре, а зашто је та иста врста уметности сасвим опала или била замењена другом у другом друштву (напр. античка скулптура, класична драма, средњевековна црквена архитектура итд.). Само узимајући у обзир основни, економски и све идеолошке факторе, могуће је објаснити — при довољно конкретној одредби истих — све промене чак и у развитку једне исте уметности или њене одређене врсте у оквиру једне друштвене формације, чак и промене у уметничкој делатности једног истог уметника (напр. радови Пикаса у САД).

2. Раса јесте фактор историског развоја, али „и сама раса је економски фактор“.

Овај став значи: 1. да је раса — као историска а не биолошка категорија — производ економске структуре одн. начина производње материјалног живота и 2. да раса може

[19] К. Маркс, Ф. Енгелс, н. н. м., стр. 14.

бити фактор историског развоја само уколико је сама она економски фактор, тј. уколико делује на економску структуру.

Овом марксистичком поставком обарају се све реакционарне, расистичке, фашистичке теорије о опште историском као и уметничком развоју. Да уметност није расно условљена, то потврђују и сви налази буржоаских етнолога, например Е. Гросеа, који показују да су уметности разних раса на једном одређеном ступњу развитка друштва и при одређеном начину производње — готово истоветне. Овим се обара и ненаучна „позитивистичка" теорија уметности познатог француског историчара уметности и теоретичара естетика Х. Тена, који је појаву и развој уметности објашњавао на основу свих посебних и споредних услова — климе, расе, средине и прилика — само не на основу основног услова — економског фактора. Сви набројани услови стичу се по Тену у ономе што је по њему прави творац уметности, а то је „геније народа", због чега Тен и гледа главни задатак своје теорије у томе да одреди тог генија. А „чим је тај геније одређен и пронађен, не преостаје ништа друго него установити његове творевине. На тај начин историја енглеске књижевности биће историја енглеског генија".[20]

Када би ова теорија била тачна — да и не говоримо о скроз ненаучним расистичким теоријама — онда би се морало тврдити да се геније једног народа мења на један заиста волшебан начин: да се час потпуно губи, а час појављује са сасвим новим својствима (например италијански „геније" у сликарству или енглески геније у књижевности). Сходно овоме морало би се тврдити или да један народ има више генија, а тада наступа опасност „мешања генија", или да су и за испољавање генија нужни „извесни услови", а то опет показује да су ти, управо економски и друштвено-идеолошки, услови битни фактори развоја уметности, а не неки метафизички урођени геније. Јасно је да је овакво схватање генија као апсолутног својства једног народа, у ствари, само метафизичка апстракција од које је управо Тен хтео да се спасе када је „принципиелно" одбацивао сваку метафизику, јер су метафизички узроци „изван домашаја људског разума". Реално узев сва психичка својства једног народа резултат су друштвено-историског развитка и мењају се заједно са овим. Једино тако се може објаснити чињеница да су поједини народи, управо припадници појединих народа, дали таква и таква уметничка дела у тој и тој друштвеној епоси, а исти тај народ није дао у претходној или потоњој епоси ни приближно таква дела („Квинквеченто").

---

[20]) А. Венцесидес, Предговор Х. Тена „Филозофија уметности". Сарајево, 1920, стр. 6.

3. Ниједан облик друштвене свести нема своју сопствену историју и свој развитак, независан од материјалне друштвене основе, па ни уметност.

Насупрот идеалистичком схватању, по коме је историја уствари развој самих идеја, који нема ничег заједничког, или бар не битно заједничког, са развојем материјалног бића друштва, класици марксизма тврде: „Морал, религија, метафизика и друге врсте идеологије... не могу даље сачувати привид своје независности. Они немају историје, немају развитка, него људи који развијају своју материјалну производњу и своје материјално општење заједно са овом својом стварношћу мењају своје мишљење и производе свога мишљења. Не одређује свест живот, него живот одређује свест“[21].

С обзиром на развој уметности ово значи да се развој уметности никако не може разумети као развој чистих уметничких идеја и схватања, независних од економских фактора и од самог човека, који и јесте једини живи фактор који мења и развија уметности у непосредној зависности од своје друштвено-историске условљености. Заиста, зар је могуће икако друкчије објаснити например развитак архитектуре или књижевности од античке до ренесансне, него на основу друштвено-историских, пре свега економских, фактора. При овоме се наравно не одриче чињеница преношења и искоришћавања нарочито уметничких форми из уметности једне друштвене епохе у уметности друге епохе, али и овде, у томе које се форме, средства или технички начини преносе, испољава се условљеност материјалним друштвеним бићем оног друштва или епохе чија је то уметност.

4. Сви облици друштвене свести, па и уметност, мењају се, у крајњој линији, на основу противречности између производних односа и производних снага, а не на основу противречности самих идеолошких схватања—теорија и идеја.

Овај став је управо дијалектичко-материјалистичка конкретизација претходног општег става. С обзиром на развој уметности он значи да се развој уметности — појединих њених врста, праваца, стила и укуса — не може објаснити идеалистички на основу тобожњег развоја самих тих идеолошких облика, већ једино на основу развоја материјалног друштвеног бића, на бази противречности која се у одређеном моменту јавља између производних снага и производних односа тога друштва. Сви облици идеолошке надградње, па и уметност, може доћи у противречност са производним

[21]) К. Маркс, Ф. Енгелс, О књижевности и уметности, н. н. м. стр. 17.

односима тек преко, кроз противречност између тих односа и производних снага датог друштва: „Али чак и када та теорија, теологија, филозофија, морал итд. дођу у противречност са производним односима, то се може десити само услед тога што су постојећи друштвени односи дошли у противречност са постојећим снагама“[22]. На истом месту Маркс и Енгелс наглашавају да „три момента — производна снага, друштвено стање и свест могу и морају да ступе у противречност“, али да у основи њихових узајамних противречности лежи противречност између производних снага и производних односа. Према томе, да би се дијалектичко-материјалистички објаснила генеза нове уметности у неком новом друштву, мора се увек најдубља основа ове промене тражити у противречности између економских, а не самих идеолошких фактора.

5. Између материјалне и уметничке производње нема управне сразмере — тако су извесне врсте уметности могуће само на једном стадијуму материјалног развића друштва.

Овај став о специфичном односу између развојног ступња материјалне производње и уметничке дао је Маркс у „Уводу у политичку економију“ 1857 г., а Енгелс га је објаснио у познатом писму Штаркенбергу од 25-I-1894 г.

Маркс пише: „Што се тиче уметности, познато је да одређени периоди њеног расцвата не стоје ни у каквој сразмери са општим развитком друштва, па према томе ни са материјалном основом друштва... Например Грци или пак Шекспир“. Маркс даље наводи пример епа као нарочите књижевне врсте, који је у „свом класичном виду“ исто онако као и уметност Египћана, Грка и Шекспира, могућ само у оквиру одређеног,специфичног стања материјалне производње, чијој развијености „ни у каквој сразмери“ не одговара развијеност поменуте уметности. Објашњење ове, само на изглед парадоксалне појаве, даје сам Маркс напомињући да „уопште појам прогреса не треба схватити у обичној апстракцији“. И заиста, само ако се прогрес схвати апстрактно, онда се може доћи до теорије апсолутног паралелизма у развоју материјалне основе и уметности, која је погрешна, зато што не узима у обзир чињеницу да је за извесне врсте уметности. нужна управо ниска, или нижа развијеност материјалног бића, например за епску поезију, док је за друге нужан висок ниво материјалне производње, например за филм. Маркс даље наглашава да су у оквиру једног економског процеса као нужности могуће и случајности, „varia“, „између осталог и слобода“, што је за уметничко стваралаштво

[22]) Ibid., p. 37.

значајно по томе што се овим, поред општих и нужних друштвено-историских одредаба једног уметничког дела признају и индивидуалне особености које потичу од самог уметника.

Готово пуне четири деценије касније Енгелс прецизира историско-материјалистичко схватање односа између материјалне основе и идеолошке надградње друштва истичући да се „не ради о неком аутоматском деловању економске ситуације, као што се то ту и тамо сувише удобно замишља“, већ о томе да „у крајњој инстанци ипак одлучују економски услови маколико били упливисани осталим политичким и идеолошким факторима. Економски односи претстављају ону црвену нит која се кроз све провлачи и која једино води к разумевању“ ... И Енгелс каже да се у идеолошким областима, уколико су удаљеније од економске основе, „наилази на случајности“, али да „просечна кривуља“ развитка идеолошке и економске делатности „тече утолико паралелније са осовином економског развитка, уколико је дужи посматрани период и уколико је шира посматрана област“ ...(Писмо Штаркенбергу од 25. I. 1894 г.).

Уметност као једна од високо идеолошких и врло сложених идеолошких делатности људских ипак мора, дакле, показивати условљеност и зависност од економског развитка у оном смислу у ком су то класици марксизма и означили.

6. У класном друштву све врсте идеолошке делатности имају класни карактер и развијају се заједно са развојем класе.

Сходно основном историско-материјалистичком ставу о односу материјалног бића друштва и друштвене свести по коме, у основи, „друштвено биће одређује друштвену свест људи“, јасно је да сви облици друштвене свести, а међу њима и уметност, морају имати класни карактер, јер: свака класа сходно свом материјалном бићу, тј. укупности својих продукционих односа, у одређеној историској епоси и одређеном друштвеном поретку, у складу са својим потребама и интересима, ствара своју идеологију — своју филозофију, своју политику, свој, морал, своју уметност. Захваљујући свом друштвеном положају свака владајућа класа намеће целом друштву ту своју идеологију, тако да је владајућа идеологија идеологија владајуће класе, јер као што кажу класици марксизма „у свакој епоси мисли владајуће класе јесу и владајуће мисли“.

Класност сваке уметности сваког класног друштва састоји се: 1. у томе што свака класна уметност потиче из класних интереса и потреба и 2. у томе што је свака класна уметност уметничко обликовање садржаја класне свести

тј. класног погледа на свет, класних идеја, претстава, осећања, тежњи итд., које опет, са своје стране, нису ништа друго до „идејни израз владајућих материјалних односа“.

Предмет, садржај, смисао, па и форме свих досадашњих уметности, посматране у размерама историске епохе и друштвене формације, испољавају мање или више јасно класно обележје. Античка архитектура, скулптура и песништво претстављају изразито робовласничку уметност, јер је у њима обликован садржај робовласничке класне свести: њен поглед на свет — митологија и генеалогија хероја са којима се идентификује робовласник као припадник владајуће класе — њена схватања живота, света и човека. Исти је случај и са средњевековном, хришћанско-феудалном црквеном уметношћу, чије катедрале, мисе, корали, иконе претстављају уметничка обликовања класне феудално-хришћанске свести, као и са буржоаском уметношћу у њеним разним фазама; револуционарној — Ренесанс, и реакционарној — савремена декадентна уметност, чија дела претстављају уметничка обликовања класне буржоаске свести у тим фазама развитка буржоаског друштва.

7. Основни моменти у промени и развоју људског друштва уједно су и основни моменти у историском развоју уметности.

Тачност наведене тезе следи из саме наведене чињенице да је уметност специфично обликовање садржаја друштвене свести чију основу чини материјално биће друштва, без чије промене није могућа промена садржаја друштвене свести, па ни уметности.

Четири су основна момента који чине епохе у развоју уметности:

1. Рађање људског друштва и човека као свесног бића на основу колективне друштвене, свесне, производње. Овом ступњу развитка људског друштва и човека одговара епоха првобитне уметности са својим карактеристичним одликама: синкретичношћу, бескласношћу — родовношћу, неразвијеношћу садржаја, мотива и форми, али и типичношћу свих ових елемената, нарочито мотива, у чему се и састоји родовност ове уметности.

2. Рађање првог класног, робовласничког друштва изазвало је појаву прве класне уметности, античке класичне уметности са свим богатством садржаја, мотива и облика. Ова уметност, иако није поштеђена од класне робовласничке илузије, претставља један од врхунаца развоја уметности уопште. Она је достигла тај степен зато што је била једна од одраза високостепеног ослобођења човека, иако само робовласника, од физичке и економске нужде, и зато што је уздигла тог „слободно рођеног“ човека до божанства.

Иако је ово одраз робовласничке идеолошке илузије, изванредна вредност дела класичне робовласничке уметности, „која још увек важи као норма и недостижни узор“ (Маркс), потиче управо од овог изванредног уздизања човека.

3. Рађање другог типа класног друштва на бази феудалне привреде и са феудално-хришћанском идеологијом донело је феудално-хришћанску уметност са одговарајућим родовима, врстама, садржајем, мотивима и формама: црквена архитектура, музика, сликарство са карактеристичним стиловима.

4. Рађање капитализма као последњег типа експлоататорског, буржоаског друштва са одговарајућом класном свешћу, развило је буржоаску уметност која је одразила капиталистичко друштвено биће, одражено у буржоаској свести. Изванредном полету буржоазије, у револуционарном периоду, одговарао је изванредан успон уметности — Ренесанс — „сјајна зора буржоаске културе и уметности“ — за којим је дошао пуни развој буржоаске културе са богатим развићем уметности. То је дан буржоаске културе за којим следи завршни период буржоаске културе уопште са декадентном уметношћу која претставља сумрак, и ноћ и смрт буржоаске, од човека и друштва већ сасвим отуђене, „уметности“.

5. Рађање социјализма претставља крај класног друштва приватне својине, претставља крај класног експлоататорског друштва и класне уметности и рађање нове, социјалистичке уметности и културе, „националне по форми а социјалистичке по садржају“. Социјалистичка уметност претставља коначно ослобођење човека од врсне, родовске и класне ограничености и рађање и развој једне заиста човечанске уметности.

Насупрот класним уметностима, са изузетком дела општечовечанске вредности, које, нарочито у свом декадентном периоду, нужно претстављају посебан вид самоотуђења владајуће класе друштва од народа и од човека, као и класну илузију владајуће класе коју ова намеће целом друштву, служећи се њом као једним од уверења о свом човечанском постојању, али и као средством потчињавања, — права социјалистичка уметност претставља укидање сваког самоотуђења и ослобођење од сваке класне ограничености.

Овај универзално ослободилачки карактер социјалистичке уметности, њена стварна садржајност и дубока истинитост чине њене битне одлике, за разлику од првобитне и свих врста класне уметности.

B. V. Šešić

LES PRINCIPES D'UNE THÉORIE MARXISTE DE L'ORIGINE ET DU DÉVELOPPEMENT DE L'ART

(*Résumé*)

L'auteur de cet article critique d'abord les théories biologiques de l'art de Darwin et Spencer, puis la théorie de K. Gross, la théorie „sociologique" de Y. Hirn et E. Groosse, et la théorie de Plehanov à qui il fait des remarques: 1. parce qu'il accepte la théorie de Darwin sur l' origine de l' art; 2. parce qu'il a des vues matérialistes vulgaires; 3. parce qu'il n' est pas conséquent dans la détermination des rapports du travail, du jeu et de l'art; 4. parce qu'il accepte la conception idéaliste de l'activité „non interessée" et 5. parce qu'il n'utilise et ne développe pas des conceptions dialectiques matérialistes importantes et concrètes de Marx et d'Engels se rapportant à l'origine et au développement de l'art.

Là l'auteur expose la théorie de l'origine et du développement de l'art comme une forme particulière, culturelle et idéologique, de l'activité consciente sociale de l'homme, conditionnée, au fond, par l'être matériel de la société et par la conscience sociale correspondante. L'auteur accepte les conceptions fondamentales des classiques du marxisme sur la génèse et le développement de la conscience sociale et de l'idéologie sociale en général qu'il applique au problème de l'origine et du développement de l' art considérant l'art comme une forme particulière, esthétique, de l'humanisation de la nature et de l'homme et comme „la création d'après les lois de la beauté" (Marx).

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 7
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 7

Бранислав Русић

ПИТАЊЕ ЗАКАМЕНА

Branislav Rusić

LA QUESTION DE ZAKAMEN

Скопје — Skopje
1950

БРАНИСЛАВ РУСИЋ

ПИТАЊЕ ЗАКАМЕНА

За време научних изучавања порекла становништва у Поречу и у Кичевији у Македонији, истраживачи су у знатноме броју тамошњих насеља добијали обавештења од најстаријих лица или од најбољих чувара народних предања да су се преци многих данашњих родова и породица доселили у садашња места живљења њихових потомака однекуд из *Закамена*[1] или, према мало измењеним и ређим именима, „од Закамењено“[2], „Зад-Камена“[3] или „Задкамена“[4], „Заткамена“[5], Два Камена[6] или „Два Камна“[7] и Црнога Камена[8]. Напуштањем свога завичајног места, стари Закаменци су створили засебну и прилично јаку исељеничку струју[9].

Народни извори у Поречу и у Кичевији већином уверавају да је Закамен *област*[10] или *предео*[11] у Македонији, и то у охридској околини („код Охрида“ или „охридско“[12]) или у близини Дебра („кај Дебар“ или „дебарско“[13]). Неки говоре да је недалеко од Елбасана или крај њега[14] у Арбанији, „„где је Свинско Поље[14a] и манастир Свети Јован“. Други кажу да је то област почевши од Девола па до Скадра“[15].

Таква усмена сведочанства из народа навела су испитиваче Пореча и Кичевије да закључе да је Закамен уистину област или предео „негде на југозападу од Пореча“[16], „према данашњој Арбанији“[17], или изван Македоније, у Арбанији[18],— пошто „на територији наше државе, а нарочито око Охрида и Дебра, нема области ни села под тим именом. Једино се налази између Охрида и Дебра (јужно од села Буринца и Селца) крај, који је означен као Каменица (секција: Охрид, Војногеографски институт 1:100.000). Ово би име само донекле опомињало на поменуто име Закамен. „Мени изгледа“, наставља писац „Пореча“, „да ће Закамен пре бити област за планином Камијом, западно од Охридског и Маличког Језера. Ова планина се на Дедијеровој карти и Штилерову атласу назива „Камна“. Исто тако је забележена на Цвијићевој: Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel (Pet. Goegr. Mitt., Jg. 1913, I, Tafel 22), а уз то је иза планине означена повећа српска[19] оаза. На новијим картама ова је планина забележена као Камија. Вероватно да је њено старије и српско[19]

име Камна, а новије арбанашко Камија“[20]. Истраживач Пореча даје, на основи казивања људи из друга два рода, још једну поткрепу „да се област Закамен налази на тој страни“[21].

Крајем лета 1948, за време етнолошког изучавања Дебрце и суседних предела према југу и западу од ње, особито Малесије, о Закамену сам добио обилне, потпуније и поуздане, али у неким појединостима и другојаче податке.

У Дебрци има две различне врсте казивања о Закамену. У селима која су на источној страни предела, у сусеству Кичевије и Железника, предања о Закамену се у нечему подударају са наводима из Кичевије, а донекле и из Пореча, али се не слажу са јасним уверавањима из западних насеља дебрчких. — У Слатину сам записао[22] да се тамошњи род Црвенковаца доселио из Закамена, *села* у Арбанији, које је „отаде Ћафтана, во Домузо̀ Поле“[23]; да тамо „и денес имат“ неколико кућа, према месту Прњеви; да се ту диже стена Кузмано̀в Камен[24], под којим је до 1915 године било четири мала свратишта и одмаралишта („анчиња“) за путнике и њихову товарну стоку. У Сливову су ми рекли[25] да је Закамен такође *село* „во Домузо̀ Поле“, и то „во Музекија“ у Арбанији, у коме живе „каури, рисјани - Еђупци“, и да су сви његови становници „качауни, сточари“. У Мраморецу нису знали[26] да ли је Закамен „одавде али оданде Дрим“.

Сва поменута народна обавештења из Пореча, Кичевије и из источнога краја Дебрце о Закамену *у Арбанији,* имају мало чега и заједничког. А када је реч о ближем одређивању Закамена, једино се слажу подаци да је Закамен у неком арбанашком „Свинском Пољу“ или (са турском речи за „свињу“: „домуз“) „во Домузо̀ Поле“. Али друга неслагања међу њима наводе на мисао да ће бити да су сва без основа. Сумња у њихову тачност се особито повећава и зато што се ни у новијим изворима нигде не помиње ни област, ни предео, ни назив земљишта, ни насеље са неким од познатих имена за Закамен[27]. Стога је без дубљих личних истраживања око места близу којих се одређује област, предео или село под именом узалудно нагађати ма шта о њему или изводити закључке према називима који су настали од корена „кам“.

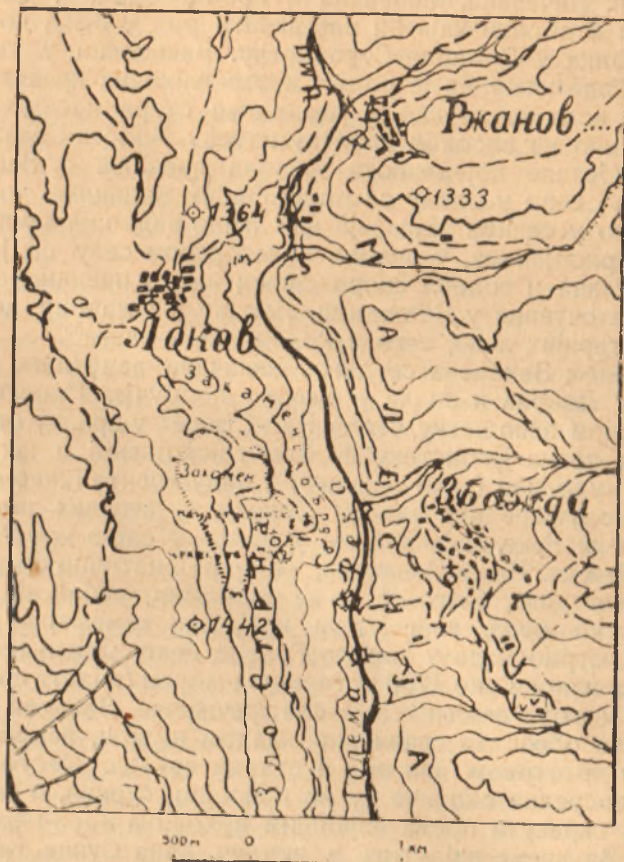
Прва јасна и уверљива сведочанства о Закамену, али већином супротна досадашњим објављеним и овде изнесеним народним мишљењима, чуо сам у неким западним селима Дебрце: у Ботуну[28], Црвеној Води[29], Долном Стредоречу[30] и Лешанима[31]. Та жива и одређена казивања руше свако поверење о некакву Закамену у Арбанији. Сви тамошњи казивачи тврде да Закамен није у Арбанији, него да је у Македонији, у пределу Малесији, на њену западноме делу, из-

међу села Локова и Збажда, то јест на источној косој страни високог и шумовитог планинског бедема који се са севера на југ пружа између Црнога Дрима ниже Глобочице и његове десне притоке Големе Реке. Тамо и сад има *место* које се зове Закаменом. На њему је некада било насеље истог имена, одакле су се „од зулум и од крв" доселили преци данашњих Ничеваца, Мацеваца и Гроздановаца у Ботун и временом створили највећи разгранати род у селу, који има свог огранка у Долноме Стредоречу. Закаменци у тим селима Дебрце кажу да је родно место њихових предака опустело на исти начин као и негдашње старо насеље Кула, које је било на високом гребену између Новога Села и Песочана. Остале појединости њихова предања о Закамену слажу се скоро у свему са подробнијим подацима које сам забележио у селима Малесије или лично видео на земљишту.

У Присојанима, у првоме малесорском селу са југа, о Закамену зна и говори скоро свако; али су предања о њему најживље очувана у Збаждима, Локову и Ржанову не само код најстаријих лица, него и код млађега света[32].

Именом Закамена се данас означава земљишно место јужно од Локова и спада у његово подручје. Простире се на северном завршетку стрме Зло-Стрне[33] у правцу од северозапада према југоистоку по благо искошеној и негде заравњеној удолини („као полица") у виду корита („као олук"), отприлике на средини између Локова и његових воденица крај Големе Реке, која дубоко усечена у своје корито тече ниже Збажда. Више Закамена, северно и источно од његова средишњег дела, благо се диже заобљени гребен по имену *Закаменско Брдо*, чији јужни крај, пун камењара („грагориште"), стрмо пада у корито Големе Реке. Средња висина Закамена износи око 1200 метара над морем (видети цртеж 1). Основа његова земљишта је сва кречњачка. Закамен је сада скоро сав обрастао сразмерно младом шумом, већином буковом и храстовом, али има и старих воћака. Место и његова непосредна околина су на присојној страни, и скоро су управно окренути према највишим врховима Кара-Ормана на истоку. За време најдужих и ведрих дана Сунце га целог обасја око пет и по часова ујутру, а високи гребен који се диже на његову западу засени га и пре четири часа после подне. Данас посред Закамена је усечен мали дô којим у влажне и кишне месеце тече мала вода; а на његову доњем крају, са десне стране, има слаби извор, који пресушује за време безводних лета. Закамен сад оскудева у води. На неколико места има малих кр евина, њива и затрављених пропланака (видети снимак 1). Из Локова се спушта пут за пешаке и натоварену стоку до Закамена, а одатле се рачва у два правца: један води од севера ка југу средином Зло-Стрне (он се мало разазнаје на горњем десном делу сним-

ка 3), а други се спушта према југоистоку и избија на воденицу крај десне обале Големе Реке. Ови пешачки путови су још у употреби; становници Мислодежде и других удаљенијих села према југу путују њима у Локов. Некада је од Закамена у правцу данашњега Локова водио шири и чвршћи пут од побијенога камења („калдрма“) и избијао на данашње

Цртеж 1: Положај Закамена у Малесији

место Леништа, и његови се трагови јасно разазнају и данас у северноме делу Закамена. То је „Старо Цаде“ (видети снимак 2). У садашње време се по целоме Закамену, између шуме, по затрављеном или разораном тлу могу уочити заобљени остаци од срушених зидова или њихових основа. Власници ораница у Закамену сведоче да су приликом првих обрађивања земљишта често наилазили на камење из кућних темеља и вадили га. Особито се јасно познају зидови на једноме мало издигнутоме месту ју-

жнога дела Закамена које је обрасло орасима, крушкама и понеким старијим храстом и јавором. Велики део јужнога дела те мале грађевине која личи на црквени брод и за коју народ каже да је била „црквуле" (црквица), добро је очуван. По њему се и цело то место зове именом *Црквиште* (виде-

Снимак 1: Поглед на Закамен са јужне стране Збажда

ти снимак 3). Средњи део црквице јако је удубљен копањем и тражењем црквенога блага. Ниже црквишта с источне стране налази се поменути извор, који је познат као „Јазмо" (света вода), и о Спасову дану и сада служи старијим болесницима, особито женскоме свету из околних села, ради умивања „за здравје" и као лек „од нагазено". Североисточно од Црквишта, пошто се пређе мали дô и сасвим благо нагнута чистина, усред једнога каменитог брежуљка, обраслог храстовима, јаворима и грабовима („габери"), има згомиланога камења („грмађе"), али се на западној страни очито види да је био зид. И у његовој средини је земља знатно улегнута, што такође сведочи да је неко копао и тражио новаца о којима је сневао. То место се зове *Манастириште*. Предање каже да је на њему био манастир „Свети Спас". И Црквиште и Манастириште народ сматра светим местима („вакаф", „вакафско") и не сече њихова дрвета и плаши се да крчи земљиште у њиховој непосредној близини. Према остацима од рушевина и казивању старих људи, разабира се да се насеље пружало у дужину близу хиљаду

метара и да је на најширим местима било само за четвртину уже.

Народ у Малесији говори да је Закамен био велико насеље, „мал град“, и често га зове именом „Град Закамен“. „Во Закамен тесен сокакот бил: ни коњ играл, ни сабја

Снимак 2: „Старо Џаде“ у Закамену

играла“ (а код неких лица се чује да „коњ играл, сабја не играла“). Многи људи тврде да су све његове куће биле приземне („поземечки“) и са много дрвене грађе, тако да су становници у њему живели као „колибари“. На доњем крају,

на данашњем Црквишту, Закамен је имао цркву посвећену Великој госпођи („на Успеније Богородично"). О томе празнику је била сеоска слава, којом приликом „се кревале крсти" и обилазило имање насеља, на првоме месту њиве. После те верске поворке народ је долазио на пољану ниже дана-

Снимак 3: „Црквиште" у Закамену, снимљено са „Манастиришта"

шњега села Збажда, тадашње својине („метоха") закаменскога манастира, близу садашње његове цркве, која је у то време била мала, озидана само са неколико каменова, и ту се на сабору („на ордија") веселио уз песму и свирку.

У селима близу Закамена старији људи казују да је насеље добило своје име по томе што је каменито и одасвуд опкољено камењарима и стенама („сето место је камнено, нема нивје; откаде да гледаш, се је зад камен"). Несумњиво ће бити да се тако прозвало стога што је било удаљено од некога главног пута, преко камените стране, кршевита брда или гребена, „зад камен". А тај је „камен" пре могла бити крашка коса планинског бедема изнад десне обале Црнога Дрима од Глобочице до ниже Лукова, куда је крај реке ишао и стари пут од Охрида и Струге до Дебра.

Предање каже да су Закамен „Турци" спалили због освете. Када су допрли до многих предела близу данашње Малесије, „Турци" су стално залазили у „рисјанска" (македонска) насеља и скупљали данак. Ту дужност су вршили „таксилари" на коњима. Народ је био изложен великим из-

дацима, и морао је давати стоку и многа сресгва за живот да би се одужио и откупио. Зла дела „турска“ стално су се повећавала. „На дванаесет“ или, како други кажу, „на четересет години по турско идење“, „Турци“ су достигли врхунац у пљачкању, тлачењу и бешчашћењу становништва. Безакоња њихова се више нису могла подносити. За две до три последње године највећих одрицања и тешкоћа народних, државни порезници („царски таксилари“) су били накупили огромно благо („азно“) и пренели у Дебар. Стари становници данашње Малесије, неустрашиви брђани, жељни слободе и мирна живота, одлуче да се дигну против насилника. Седамдесет људи из свих насеља око Закамена окупе се око свога вође, закаменскога свећеника Мартина, поделе се на седам дружина и оду изван својих кућа у шуму, у планинске делове Кара-Ормана, да одатле вребају нападаче. Једнога дана се рашири вест да се царско благо преноси из Дебра у Битољ и даље у Цариград. Та два македонска града везивао је пешачки пут преко Коџаџика, Новака, Кара-Ормана, Песочана, Ботуна и даље кроз Дебрцу и Преспу[33a]. Када је благо стигло у подручје садашње Малесије, људи су видели да га носе дванаест мазги. Пратиоци товара су стигли пре Сунчева заласка у негдашње село и данашње земљишно место Сливицу изнад Збажда и Ржанова, до које се и данас може доћи по угодном „Сливичком Пату“. Сливица је на томе путу била прво ноћиште за путнике и одмаралиште за стоку. Мартинова дружина је гледањем следила кретање „Турака“ и натоварених животиња. Када је пао сумрак, устаници су опколили село и у ноћ напали спроводнике блага. Борба се водила три ноћи и три дана. У њој је успео да побегне само један „Турчин“, док су сви остали били живи похватани и са натовареном стоком одведени над селом у шуму планинског венца Караџуза, где су их све посекли заједно са мазгама. Мартин и његови другови су узели злата колико су могли, један део су раздали становницима суседних насеља, а остатак су негде закопали. Дани су пролазили после тога догађаја, а вести о кретању блага нису стизале у наредна села. У то време је стигао у Дебар спасени пратилац и обавестио власти о злом удесу у Сливици. Из Дебра је убрзо била послана јака „царска војска“ у потеру по старим насељима данашње Малесије. Наоружани војници су ноћу стигли у Сливицу, опколили је и јурнули на становништво. Они су одмах подвргли народ страшном насиљу и мучењу да каже шта је са благом и спроводницима. Том приликом је војска поклала већи део мушкараца Сливице, заробила приличан број женскога света, а само су понека лица умакла од казне. „Турци“ су потом опљачкали село, нашли део злата, и на крају су уништили све куће. После тога је војска кренула на Мартиново родно место

Закамен. Највећи део његова становништва је на време побегао, тако да су наоружани људи успели да ухвате и поведу са собом неке девојке и млађе жене, да разграбе имовину насеља, и да га запале и претворе у згариште. Такву исту судбину од осталих делова „војске" је доживело и село Красје, северно од Локова, одакле је била Мартинова жена, а за њим и Славило („Слаило"), источно од Селаца и Буринеца у Жупи („во Џупа"), и још велики број села у ближој и даљој околини Закамена која су имала устанике. Та села се никада више нису обновила и населила, а само су негде остали јаснији или теже видљиви трагови од негдашњих зидова и основа њихових кућа. Ти остаци чувају и данас имена старих насеља и оживљавају предања о њима и о њихову пустошењу. Од тренутка паљења Закамена и покоља („бозгунлак") који је тада настао, у њему је пресахнуо обилни извор воде за пиће који је био усред насеља, уврх дола, и спустио се знатно ниже, недалеко од Големе Реке, одакле и данас избија јака вода и на кратком остојању покреће локвенску ваљавицу и воденицу; а цела планинска коса на десној обали Големе Реке, јужно од Закамена, прозвала се именом „Зло Стрна". Мартин и његови суборци нису могли остати у околини због сталних потера „турских" власти, и зато су се сви разбегли на све стране по Македонији, а говори се да су неки међу њима отишли у Арбанију, Грчку, Бугарску, Србију, па и преко Балканскога Полуострва. „Турци" су сустигли и заробили Мартинову жену, одвели у Арбанију и „потурчили" је. Према казивању једнога Локвенца[35], оцу његова таста, који је био зидар у Мату у Арбанији, говорила је нека слепа жена од сто година да је била свећеникова ћерка из Красја и за свећеника удата у Закамену. У Селцима се прича да су неки њихови старији људи који су се бавили печалбом у Арбанији, оставили предање да су у Елбасану нашли и Мартинову ћерку. Она их је као старица питала за нека опустела села у садашњој Малесији и њеној околини и испричала им је све о својој судбини. У Локову се вели да су тада „турске азбије" одвеле са собом у Арбанију много жена, међу којима су две из Закамена и једна из Красја доспеле најдаље на запад, у „Тивар" (Бар у Црној Гори). Када су те помухамедањене жене описале своје порекло најстаријим печалбарима из Малесије, оне су им често долазиле на разговор и живо су се распитивале за своја родна места из старога завичаја.

После угушеног устанка, покоља мноштва људи и жена и уништења неколико старих насеља у садашњој Малесији и близу ње од стране „царске војске" или „Турака" или „турских азбија", велики број родова и породица из Закамена и оближњих села се склонио испред „турске" силе и расуо по суседним пределима и областима, већином на ис-

току и североистоку. На неколико година после тог удеса настајало је повремено затишје, и било је породица и појединих људи и жена за које се каже да су се враћале у своје родно место Закамен[36], али су га поново напуштале због страха од освете и услед многих других тешкоћа које су се јављале у уништеном насељу. Сви ти узроци о којима се приповеда или још други који су прешли у заборав, учинили су да је Закамен временом сасвим опустео и зарастао у трави и шуми. Он је тек у недавној прошлости дочекао да се раскрче неки његови делови и претворе у њиве. Слично се догодило и с осталим селима близу Закамена.

Закаменци су бежали од „Турака“ најпре у густе шуме око свога насеља, а особито по Кара-Орману и Славеју, одакле су се спуштали на исток у Дебрцу. У њој се зауставио само незнатан број родова, а већина је одлазила даље према североистоку и досељавала се у Кичевију[37] и у суседно Порече. Бегунци су се углавном задржавали у селима која су у висинском и привредном погледу одговарала њихову завичају[38] и која су била добри збегови и мирна уточишта. Може бити да су многи Закаменци одлазили још даље у правцу истока и стизали у Железник и у планинска села на западном ободу Прилепскога Поља[39], али о њима засад има мало података.

Међу потомцима првих досељеника из Закамена и код њихових данашњих сеоских суседа чувају се слична предања зашто су Закаменци напустили своје родно место и када су дошли њихови преци и садашњи завичај. Највише се говори да су из Закамена побегли због „турскога“ насиља[40] или да би се спасли од крвне освете („од крв“[41]) после убиства некога свога спахије, или да их је одатле довео неки „Турчин спахија“[42], а помиње се да је узрок одласку из Закамена била и куга („чума“[43]). Кад одређују време напуштања својих домова, Закаменци или њихови сеоски старинци се некада не слажу међу собом. Једни кажу да су први Закаменци дошли пре сто двадесет[44], сто двадесет и пет[45] или највише пре двеста година[46], „што значи да се десило у време догађаја око 1739 године“[47] (како закључује један писац), када почињу да надиру Арбанаси у западне делове Македоније, па све до почетка деветнаестога века.

Када се упореде сва предања данашњих старијих становника Малесије и лична опажања на земљишту са казивањима исељених Закаменаца или њихових старинацких суседа, о насељу Закамена се могу извести и неки поуздани закључци. На основи података из Малесије, сасвим је јасно да је на данашњем месту Закамена, ниже Закаменскога Брда и северозападно од Црквишта и Манастиришта, заиста било неко повеће насеље које се звало Закаменом. Његов положај се отприлике одређује и многим досадашњим објавље-

ним предањима из Кичевије и Пореча, којима се потврђује да је негде код Охрида или код Дебра. Та народна казивања се увек и у свему не поклапају не само због многих протеклих година, него и зато што је негдашње насеље Закамен било на средини између Охрида и Дебра, па су га једни потомци отсељеника могли сматрати да припада охридској а други дебарској околини или управној јединици чије су се границе мењале, односно привредном или верском средишту. Данас су сва села око Закамена у оквиру Струшкога среза. Друга се потврда налази у казивању Закаменаца у Кичевији да се у родноме месту њихових предака „славила општа слава Богородица“[48] („Успеније Богородично“). Предања се подударају већином и у томе да је родно место старих Закаменаца опустело услед пљачкања и покоља („бозгунлак“) од стране „турских азбија“, то јест да су та зла присилила становништво да се склања у суседне или удаљене и заштићеније пределе и области. Али у исто време има и неслагања у казивањима код данашњих Малесора и отсељених Закаменаца и њихових земљака како о поводу за освету (нападу на „царско благо“), тако и о времену несрећнога догађаја („на дванаесет“ или „на четересет години по турско идење“, односно у доба од прве половине осамнаестога до десетак година деветнаестог века). Такве разлике у годинама — уколико су тачно одређене према појасима — дају повода за мишљење да Закамен није опустео одједном, као што се говори у Малесији, него поступно, — утолико пре што има предања да су се неке породице враћале у своје родно место[49], или су се тамо појединци склањали код кумова својих[50], ма да су се у њему задржавале сразмерно мало времена. Вреди поменути и друге несагласности у подацима из народа. Док се у данашњим селима око Закамена прича да су са Закаменом уништена још нека села у непосредној околини и да су се сви преживели и незаробљени становници разбегли већином према истоку и североистоку, дотле се у средини данашњих Закаменаца не спомиње ниједан род из неког од тих разорених села. То наводи на мисао да се међу данашњим „Закаменцима“ морају крити и становници тих уништених села у сусеству Закамена, али да су се сви издавали да су из Закамена („од Закамен“) зато што је Закамен стварно морао бити веће, главно насеље, средиште у предеоној целини која се сада зове Малесијом, па су по њему истицали своје порекло на исти начин као што и данас многи људи из некога села у Доњем Пологу или у околини Тетова кажу да су „од Тетово“; или рекну „од Дебар“, а у ствари су из некога села у близини Дебра. Тако се временом и појам Закамена у народном говору морао проширити и на села и на земљиште око њега, и зато су испитивачи стекли уверење да је Закамен заиста

област или предео, одакле је потекла знатна исељеничка струја. Затим, везивање пресушавања извора у Закамену после паљења насеља и избијања његове воде много ниже, ка кориту Големе Реке, могло би да наведе на стварање другојачих закључака, да је тај врло важни природни уврок, чест у крашким пределима, изазвао расељавање Закамена; али се томе противи предање да су у то исто време уништена и напуштена и друга села из непосредне околине која и данас обилују водом.

Због оскудице у писаним споменицима, тешко је проверити и утврдити тачност свих појединости из народних казивања која се односе на узроке, поводе и време пустошења Закамена и суседних села и исељавања његова становништва. Али ипак, на основи неких података код добрих чувара предања и према досадашњим знањима из записа и сличних старијих извора, може се о појединим деловима наслеђена жива причања о Закамену наћи још нека научна потврда. Ма да народ увек говори да су Закамен и оближња села разорили *Турци*, у том имену народности треба на првоме месту видети мухамеданске Арбанасе, које и Македонци православне вере називају „Турцима". За „азбије" се зна да су биле арбанашки одметници, пљачкаши и насилници, састављени већим делом од помухамедањених и поарбанашених Дебрана[51], који су нападали македонско становништво дуги низ година, особито од времена када је турска власт на западном делу Балканскога Полуострва знатно попустила после низа војничких пораза у Европи, када су се у Арбанији почели јављати многи месни независни управљачи. Зла дела тих разбојника нашла су болног израза и у народним песмама из неких предела македонских који су у близини Арбаније. Одвођење девојака и младих жена у места с арбанашким становништвом и њихово „турчење" (арбанашење), такође сведочи да су та дела чинили Арбанаси, а не Турци. Сва слична насртања на суседно македонско становништво вршили су скоро једино Арбанаси из дивљих, сиромашњих предела око Црнога Дрима и западно од њега, особито Малисори и Дебрани. Али та знања указују само на временски оквир у коме треба тражити уништења Закамена и суседних села.

Многе године у деветнаестом веку су биле испуњене честим нападима арбанашких („турских") одметника и пљачкаша на становништво западних македонских предела који се додирују с Арбанасима или су мало даље од народне међе. Арбанашки одметници и најамници појединих независних великаша отимали су имовину Македонаца и насртали на њихове животе, и неће бити да су те, по злу опеване „азбије" обишле стара насеља у пределу садашње Малесије[52], поготову када се зна да су почетком деветнаестога века

уништили велико македонско село Бежаново близу Елеваца у Жупи[53], северно, „преку рид“ од Славила. У то време су се десила још два јака пустошења „Турака“ (мухамеданских Арбанаса) јужно од Закамена, по околини Охридског Језера[54]. Разарања македонских насеља је било и раније. Одметницима Али-пашиним се приписује и уништење Светог или Божјега Града у Жупи крајем осамнаестога века[55]. На жалост, ни ти подаци ни остали догађаји из ранијих година и старијих векова не могу се засада суочити са народним казивањем о Закамену и суседним селима[56], и могу да послуже само као претпоставке за одговор на питање када је нестало Закамена. — Од свих села које предање повезује са пропашћу Закамена, досада је нађена писмена потврда само за постојање Славила, чији се трагови од рушевина и данас познају у непосредној близини и источно од садашњих насеља Селаца и Буринеца у Жупи, по коме се и земљишно место зове именом Славило или Слаило и поток његов Славилска или Слаилска Река[57], која својим уздигнутим странама одваја Селце од Буринеца. У књизи поклоника („Кодика“) манастира Светога Јована Бигорског, која се и данас чува у њему, на накнадно означеној страни седамдесет и четвртој, записано је село **Славило** или **Славио** и дванаест имена његових посетилаца и даривалаца[58]. На тој истој страни и на претходној наводе се сва данашња села у Малесији и Селци у Жупи (које је означено као „Селце Долно“[59]), али се нигде не помиње ни Закамен ни остала уништена насеља о којима говори народ. За манастирски Поменик се зна из саме књиге да је преписан 1863 августа (десетога дана) са некога старијег изворника[60], али уз имена поклоника није записана година када су посетили Манастир. Што покрај Славила нема белешке бар о тадашњем највећем насељу у околини, о Закамену, то сведочи или да је Закамен раније уништен од Славила, или да Славило тада није било сасвим разорено, као што уверавају и најстарији људи у Селцима[61] и што се може утврдити по сачуваним траговима развалина у њему и по једној несрушеној цркви.

*

На основи свих досадашњих истраживања може се рећи да се дошло до два нова открића. Прво, из народних казивања и проматрања земљишта разабира се да је Закамен неоспорно постојао и да је био веће насеље на коси између Локова и Збажда, на западној страни данашњега предела Масесије, и да је некада морао бити њено средиште, по коме су се и бегунци из суседних уништених села означавали као Закаменци. По свој прилици да су његове куће биле већим делом направљене од дрвене грађе (вероватно као полубрвнаре) и збијене, са тесним пролазима (сокацима,

ако не улицама). Прави узроци нестанку Закамена су свакако били у нападима Арбанаса на његово македонско становништво, али се засада још не може одредити тачно време тога догађаја. С утврђивањем места и положаја на коме је био Закамен, сада је осветљено питање одакле је потекла знатна исељеничка закаменска струја, која је највећа у Поречу[62], а слабија у другим областима и пределима источно и североисточно од свог исходишта[63]. Са тим излази као поуздан доказ да Закамен није у Арбанији, и да спочетка није био ни област ни предео, него да је био знатније насеље на тлу данашње струшке Малесије. И друго, с изналажењем Закамена и решењем главних нејасних питања око њега, потврђено је и писаним изворима народно казивање о постојању негдашњега села Славила у Жупи.

ДОДАТАК

До данас је испитивањем утврђено да Закаменаца има у *Дебрци* у четири села (у Ботуну и Долноме Стредоречу, Слатину, и Мраморецу) са три велика рода и 48 домаћинстава; у *Кичевији* у десет или једанаест насеља (у Велмевцима, Подвису, Добреновецу, Кичеву, Бигор-Доленцима, Челопецима, Русјацима, Дупјанима, Тујину и у Јаголу, а вероватно и у Козичину), у којима живе осамнаест или деветнаест родова са 174 дома или 187 домова[64]; у *Горњем Пологу* у једном селу (Пожарану) или у два села (и у Горној Ђоновици) један род са пет или два рода са деветнаест кућа[65]; у *Поречу* у двадесет или двадесет и два насељена места (у Броду, Девичу, Драгодолу, Слатини, Горном Крушју, Долном Крушју, Тополници, Томину Селу, Сушици, Зрклу, засеоку Малој Реци, Рамнету, Ковачу, Самокову, Бенчу, Звечану, Заграду, Требовљу, Горњој Белици, у засеоку Доњој Белици, и вероватно у Лупшту и засеоку Долном Лупшту) са двадесет и шест или двадесет и девет[66] врло великих и разгранатих родова и 403 или 482 домаћинства; у *Прилепском Пољу* у једном селу (Дебрешту) или у два села (и у Дупјачанима), где има једна кућа или три куће поречких родова[67]; и у *околини Скопља* у два села (у Пустој Брезници и у Горњем Лисичу) један род са осамнаест домаћинстава[68], — што значи да се засада зна да их има у 39 насеља или у четрдесет и једном насељу, окупљених у 49 родова или 53 рода са 649 или 739 домова. Али тај број није коначан, и мора да се међу многим досељеницима из околине Охрида или Дебра или са непознатим пореклом крију неки Закаменци, поготово ако се поверује народном предању да су чланове неких родова заклињали преци да не казују одакле су, да их неби сустигла освета

од „Турака“[69], па су доцније изгубили знање да су из Закамена. Изгледа врло вероватно да ће Закаменаца бити и у Железнику, који је такође брдовит и згодан као прибежиште, а свакако и у некоме селу по западноме планинском ободу Прилепског и северногa дела Битољског Поља. Закаменци би нарасли бројем кућа када би се увели у обзир исељеници свих познатих родова из Поречa којих има у Прилепу и у другим градовима западне Македоније и Скопља. Потпуни подаци о броју родова могли би само донекле дати преставу о величини Закамена, јер су ти облици људских заједница, и поред јаких патријархалних одредаба из ранијих времена, подложни измени. Још мање се може рећи о томе на основи слава, јер су и оне променљиве, особито када родови или породице напусте старо место живљења[70].

ИЗВОРИ И НАПОМЕНЕ

1 Српски етнографски зборник LI или „Насеља и порекло становништва“ (скраћено као СЕЗб), на странама 413, 415 до 417, 420, 435, 446, 447, 472 и 482 (у Кичевији); 274, 275, 310, 313, 315 до 319, 326 до 329, 331 до 333 (у Поречу).

2 СЕЗб LI, 274, 328 (у Поречу).

3 СЕЗб LI, 385, 463, 466, 468, 478 (у Кичевији).

4 Према написаним подацима о становницима Горње Ђоновице и Пожарана близу Гостивара, у Горњом Пологу, које сам добио од друга Јована Трифуноског, универзитетског предавача у Сопљу.

5 СЕЗб LI, 384, 390, 392, 394, 396 ,398, 399 (у Кичевији).

6 СЕЗб LI, 384 (у Кичевији).

7 СЕЗб LI, 446 (у Кичевији).

8 СЕЗб LI, 384, 682 (у Кичевији).

9 СЕЗб LI, 384 (у Кичевији); 227 (у Поречу).

10 СЕЗб LI, 384, 385, 413, 415, 682 (у Кичевији); 274, 275, 277, 623 (у Поречу), — и по саопћењу друга Трифуноског о предању у Горној Ђоновици.

11 СЕЗб LI, 417, 644, 648 (у Кичевији).

12 СЕЗб LI, 478 (у Кичевији); 274, 315, 316, 318, 319 (у Поречу).

13 СЕЗб LI, 446 (у Кичевији); 274, 317, 328, 329, 332 (у Поречу).

14 СЕЗб LI, 466 (у Кичевији); 274, 316 (у Поречу).

14а) Непотписани Васил Кънчов у чланку „Битолско, Прѣспа и Охридско“ у Сб IV (София, 1891), 95, каже: „Долината на р. Шкумбия носи на едно мѣсто название Свинско поле. Точно дѣ е това поле не могѫ да опрѣдѣлѭ“. У Гопешима сам јула 1951 дознао од Јована „Музећара“ да је то поље, које он назива именом „Домуздо Поле“, западно од Охридског Језера, преко „Ћафтане“, и да је у њему највеће село Рајца (моја напомена).

15 СЕЗб LI, 384 (у Кичевији).

16 СЕЗб LI, 277.

17 СЕЗб LI, 384.

18 Видети у СЕЗб LI, 623 и у регистру за „Кичевију" код речи Два Камена, Два Камна, Зад-Камен, Закамен, Затками и Црн Камен.

19 Писац је ову реч морао употребити уместо придева „македонска" или „македонско" за време ненародних влада у старој Југославији.

20 СЕЗб LI, 274 (у напомени 1), 277.

21 СЕЗб LI, 275 (у напомени 1).

22 Од Алексе Костеског, који је тад имао 70 година.

23 Ово му је причао старац Поте Црвенкоски. — Облик „Домузо̂ Поле" се добио од „Домузоо" и „Домузо̂", због губљења гласа „в" и нагласка на последњем гласу „о".

24 Арбанаси из Радолишта близу Струге не знају за то име, него за Гури Плочас до Прњезија. А на географским секцијама талијанског, немачког и совјетског издања у размери 1 : 50.000 има северно од Prenjësi, који је западно од Лина на Охридском Језеру, назив „Guri Pishkashit", по насељу Пишкашију.

25 Сиљан Богданоски од 75, Трајче Распопоски од 70, Јован Белчески од 68 и Божин Андрески од 67 година.

26 Стојан Јанчески (80 година), Ристо Севдоски (72), Темелко Севдоски (67) и Никола Настоски (54).

27 Селищев: Славянское население в Албании (София, 1931); географске секције Арбаније талијанског, немачког, совјетског и југословенског издања, особито у размери 1 : 50.000. О Закамену ми нису знали ништа рећи ни поједина наша стручна лица која су снимала земљиште у пределима западно од Охридског Језера, на арбанашкој страни.

28 Од стараца Стојана Ническог и Стојана Каравилоског, који су имали 85 година.

29 Од Вељана Смилеског (95) и Милета Смилеског (75).

30 Од Јончета Мацеског (73), рођеног у Ботуну од Мацеваца, и од његова брата Миладина (60).

31 Од Локвенца Стојана Јолеског (50), који је дошао у Лешане 1915.

32 Податке о Закамену сам добио већином од Наце Димоске-Србинице (56), Танаска Дамјаноског (67), Недана Стојкоског (57) из Збажда; од Дејана Влаоског (70), Божина Јасиоског (65), Русета Влаоског (59), Темелка Влаоског (43), Димка Влаоског (36) и Трајка Иваноског (53) из Ржанова; од Марка Блажеског (81) и Косте Неделкоског (65) из Локова, — и од Симона Скреоског (78) из Селаца у Жупи.

33 На секцији карте „Охрид", у издању Војнога географског института од 1925, у размери 1 : 100.000, није забележена по народном изговору, него као „Зла Страна".

33а Биће да је то исти пут који помиње Ами Буе (Die europäische Türkei II, 534) и наводи да спаја Горњи Дебар и Прилеп преко планине и Ботуна.

34 Неки кажу „у Охрид".

35 Косте Неделкоског од 65 година.

36 СЕЗб LI, 329, 333 (Степановци из Рамнета у Поречу).

37 СЕЗб LI, 415, 416.

38 Видети у посебном делу „Кичевије" и „Пореча" код имена насеља која су наведена у овоме чланку у „Додатку", и у секцијама Војнога географског института „Охрид", „Ресан—Крушево" и „Гостивар—Кичево" у размери 1 : 100.000 од 1925 године.

39 СЕЗб LI, 326 и 327 (у Поречу).

40 СЕЗб LI, 468 (у Кичевији); 316 и 317 (у Поречу).

41 СЕЗб LI, 385, 472 (у Кичевији).

42 СЕЗб LI, 328 (у Поречу; подаци за Ковач и Бенче).

43 СЕЗб LI, 315 (у Поречу).

44 СЕЗб LI, 333 (у Поречу).

45 СЕЗб LI, 416 (у Кичевији).

46 СЕЗб LI, 385, према подацима на 446ој страни (у Кичевији). Пошто су подаци за Кичевију и Порече скупљани 1926 (како се види из СЕЗб LI, 245 и 339), време досељавања се данас, 1950, мора увећати за око двадесет и пет година.

47 СЕЗб LI, 385.

48 СЕЗб LI, 384 и 385.

49 СЕЗб LI, 329 и 333 (у Поречу).

50 Видети напомену 4.

51 СЕЗб LI. 377, 378, 379, 385; Миленко Филиповић: Дебарски Дримкол (Скопље, 1939), 22.

52 Василъ Кънчовъ: Македония (София, 1900), 89, 91; Списание на Българската академия на науките XVI (София, 1918), 18, 21; Селищев: Славянское население . . . , 28, 31, 39 до 43; СЕЗб LI, 363, 364, 377, 379, 448, 449; Филиповић: Дебарски Дримкол, 22.

53 Кънчовъ: Македония, 91.

54 Кънчовъ: Македония, 89; Списание XVI, 18, 21.

55 Кънчовъ : Македония, 91; СЕЗб LI, 386.

56 Учитељ из Селаца Исак Славкоски, који је за време мог испитивања имао 61 године, тврдио је да су Славило, Красје, Закамен и друга суседна насеља опустела у време рударског устанка у тадашњој кумановској околини, за време ратовања Аустријанаца са Пиколоминијем против Турака у XVII веку. Томе казивању нисам нашао потврде ког других старијих људи из Селаца и суседних насеља, и зато га нисам могао узети као извор и сведочанство за могућност уништења Закамена у то време. Биће да је Славкоски прочитао о томе догађају из књига, а не да га је наследио предањем. Та могућност не мора бити искључена, али је тешко наћи потврде у писаним изворима за те пределе око средњега тока Црнога Дрима.

57 На секцији „Охрид“ у размери 1 : 100.000 или на делу „Врбјани“ (односно „Охрид 2“) у размери 1 : 50.000, та река је означена као „Сељачка Р“.

58 Списание . . . , 31.

59 Списание . . . , 31.

60 Списание . . . , 21, 27.

61 Стојна Маркоска из Селаца, која је 1949 имала око 70 година, каже да је запамтила да је у Славилу било две куће.

62 Она сачињава „скоро четвртину поречког становништва (17, 61 % родова, 23.68 % кућа“; СЕЗб LI, 277).

63 У Кичевији има „3, 18 % од укупног броја домова“ (СЕЗб LI, 385), ако не и више (о томе видети напомену 64).

64 Код изучаваоца Кичевије се на једноме месту наводи да Закаменаца у њој има „185 домова“ (СЕЗб LI, 385, — то јест за два мање од мога рачунања). Тај се број заиста добија тек аку се међу Закаменце уброје и 13 кућа Шилеговаца из Козичина, који су „од Св. Јована Дебарског или од Зад Камена“ и славе Свете Враче (СЕЗб LI, 468). А ако се томе броју дода осталих дванаест родова и њихових природица са 79 кућа (од којих пет домова славе Пречисту, а остали Светог Николу) из Добреновеца, за које неки „тврде, да су сви пореклом из Закамена“ (СЕЗб LI. 446, 447, у напомени 1), или и Блажевци (2, Петковдан) из Дупјана (јер се за њих каже да су „сродници са Чурчиовцима“, ма да се не истиче по којој лози), — у томе случају би се добили већи бројеви насеља, родова, кућа и неких слава Закаменаца.

65 Видети напомену 4. За Танасковце из Горње Ђоновице није поуздано да су из Закамена

66 За Мартиновце у Лупшту, којих има и у Доњем Лупшту, није тачно утврђено да су из Закамена. То исто вреди и за Богојевце из Лупшта (СЕЗб LI, 326) и за Барутовце из Требовља (СЕЗб LI, 332).

67 СЕЗб LI, 317, 327.

68 Трпевци (16 кућа у Пустој Брезници и две породице у Горњем Лисичу, — са славама Варваре и Светога Николе). Трпевци су из Закамена дошли у Пусту Брезницу преко поречкога Томина Села почетком деветнаестог века, па су се два њихова домаћинства одатле понова преселила у Горње Лисиче после другога светскога рата. Све ове податке сам накнадно добио од друга доктора Јована Трифуноског, предавача за географију на Филозофском факултету у Скопљу.

69 СЕЗб LI, 385, 472,

70 Закаменци највише славе Пречисту (10 родова са 132 куће) и Светога Николу (10 родова са 94 куће), а затим Петковдан (6 са 75), Светога Ђорђа Алимпија (5 са 37), Светог Аранђела (4 са 95), Митровдан (4 са 73) и Светога Пангелеја и Ђорђа Алимпија (4 са 45). Мало славе Варвару (2 са 39), а још мање Варвару и Светога Николу (1 са 16), Светог Атанасија и Светога Јована зимског (1 са 21), Богородицу (1 са 17), Светог Мрату и Ђурђевдан (1 са 9), Светог Николу и Петковдан (1 са 3), Меркулију или Екатерину (1 са 52), Светог Николу и Петровдан (1 са 20), Свете Враче (1 са 13) Петковдан и Спасовдан (1 са 9), Митровдан и Петровдан (3 куће) и Богородицу и Светог Атанасија (2 куће).

Branislav Rusić

LA QUESTION DE ZAKAMEN

(Résumé)

Lorsque, avant la guerre (en 1926), deux savants ont étudié l'origine des habitants du Poreče et de la Kičevija, en Macédoine, il leur a été répondu que, pour un grand nombre de familles, leurs ancêtres étaient venus dans leurs habitations actuelles d'un certain Zakamen. Les gens qui leur ont donné ces renseignements ne savaient pas exactement ce qu'était et où se trouvait ce Zakamen, d'où est venu un important flot d'émigrants. Ils affirmaient pour la plupart que Zakamen était une région quelque part près d'Ohrid ou de Debar; beaucoup d'entre eux disaient qu'il se trouvait en Albanie, près d'Elbasan ou entre Devol et Skadar (Skutari). Ces renseignements ont donné lieu à ceux qui ont étudié Poreče et Kičevija que Zakamen était une région en Albanie, probablement derrière la montagne Kamija (à l'ouest du lac d'Ohrid et du lac de Malik). Les habitants affirment que leurs ancêtres se sont enfuis de Zakamen en particulier à cause des méfaits des „Turcs", à l'époque qui s'étend à peu près entre 1725 et 1810.

Au cours de l'été 1948, pendant que j'étudiais quelques régions au nord du lac d'Ohrid et au sud-ouest de la Kičevija, j'ai pu trouver dans deux de ces régions, Debrca et Malesija, de nouveaux documents sur Zakamen, plus précis et plus sûrs. Dans la Debrca, on dit que Zakamen était un *village*. Dans les villages de la partie orientale de la Debrca, on croit aussi que ce village se trouve en Albanie, à savoir dans la Muzekija, sur un certain Domuzovo ou Svinjsko Polje („Champ des Porcs"). Cependant, dans les villages occidentaux de la Debrca, on nie résolument que Zakamen se trouve en Albanie, tandis qu'on affirme qu'il était en Macédoine, dans la région de Malesija, où se trouve en effet, aujourd'hui encore, un fonds de terre portant ce nom. Les gens interrogés, parmi lesquels les orginaires mêmes de Zakamen, donnent d'une façon précise sa position, et parlent avec émotion de son passé. Avec plus de détails et d'une façon plus vivante encore, on parle de Zakamen dans tous les villages de la Malesija, en particulier à Zbaždi, à Ržanov et à Lokov, et on en montre l'emplacement. On y dit que Zakamen était une grande habitation, et on l'appelle „la ville de Zakamen". On raconte qu'il a été détruit par les „Turcs", „douze" ou „quarante" ans après qu'ils aient occupé ces régions et les régions voisines de la Macédoine. On dit que les „Turcs" pillaient constamment les habitants de Zakamen et des villages voisins, et qu'avec le temps ils ont accumulé de grands trésors. C'est pourquoi un grand nombre d'hommes s'est réuni autour de leur chef, le prêtre Martin de Zakamen, et s'en est allé dans la forêt pour lutter contre ceux qui les terrorisaient. Un jour, les „percepteurs du sultan" conduisaient un trésor qui était porté par des mules, de Debar à Bitolj, puis à Carigrad (Constantinople), et qui devait passer par la Malesija d'aujourd'hui. La caravane s'était arrêtée pour passer la première nuit dans l'ancien village Slivica. La compagnie du prêtre Martin a ataqué alors ceux qui conduisaient le trésor, et, après une lutte assez longue elle a tué presque tous les „Turcs" et leur a pris tout le trésor. Un seul „Turcs" a échappé à la mort, et il est revenu à Debar pour dire ce qui s'était passé. Après quoi, „l'armée du sultan" a attaqué pendant la nuit le village de Slivica; elle a masacré presque tous les habitants, et elle a mis le feu au village. Puis elle s'est élancée sur Zakamen, l'a pillé et brûlé, tuant ou faisant prisonniers quelques personnages qui ne s'étaient pas enfuis. En peu de temps, dans cette région, — la Malesija d'aujourd'hui et ses environs, — les „soldats" ont ravagé d'autres villages encore, comme Krasje, près de Lokov, et Slavilo, près de Seljci et de Burinec,

dans la Župa voisine. Les habitants de Zakamen et des autres villages détruits se sont dispersés de tous côtés; la plupart des familles se sont enfuis par la Debrca dans la Kičevija et le Poreče, et aussi plus loin, vers l'est et le nord.

Bien que la tradition populaire concernant les causes de la destruction de Zakamen et des villages voisins soit vive et convaincante, nous n'en avons jusqu'a présent aucune confi mation dans des documents écrits ni pour Zakamen, ni pour les autres villages, excepté pour le village de Slavilo (et cela au XIXe siecle seulement), pas plus que pour la période où cela s'est pasé. Néanmoins, grâce à de nombreux détails fournis par la tradition dans la Malesija et par les descendants de Zakamen vivant actuellement dans le Poreče et la Kičevija, grâce aussi à quelques sources écrites indirectes et aux études que l'auteur de cet article a faites sur le terrain même, — on peut affirmer avec une grande certitude au moins deux choses. D'abord, que Zakamen a été en réalité l'habitation située su le fonds de terre qui porte ce nom aujourd'hui, et qui se trouve dans la Malesija, dans le bassin de la Golema Reka, affluent d oit du Crni Drim, entre les villages Lokov et Zbaždi, au bas du mont Zakamensko Brdo. Aujourd'hui encore, il y a là des restes de l'ancienne route („Staro Džade“) et des ruines; on distingue en particulier deux endroits: Crkvište (place ou se trouvait l'église), avec des eaux guérissantes, et Manastirište (place où était situé l'ancien monastère). Ensuite, que Zakamen et les villages voisins ont été détruits par les rebelles et des pilleurs albanais (le peuple dit „turcs“ à cause de leur religion mahométane, „turque“) de Debar et de la Malisija en Albanie, — ce qui a provoqué un grand courant d'émigration de Zakamen. Comme Zakamen a pu être une assez grande habitation dans cette région, les gens qui se sont enfuis des villages environnants disaient qu'ils étaient de Zakamen, ce qui faisait croire qui ce nom désignait une région. — Quant à la pé iode exacte où Zakamen a été détruit, nous n'en pouvons rien dire encore.

ГОДИШЕН ЗБОРНИК
НА ФИЛОЗОФСКИОТ ФАКУЛТЕТ НА УНИВЕРЗИТЕТОТ ВО СКОПЈЕ
Историско-филолошки оддел
Книга 3 (1950), № 8
ANNUAIRE
DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE DE L'UNIVERSITÉ DE SKOPJE
Section historico-philologique
Tome 3 (1950), № 8

Бранислав Русић

САИЏИЈЕ У МАКЕДОНИЈИ

Branislav Rusić

LES „SAIDŽIJAS" EN MACEDOINE

Скопје—Skopje
1950

БРАНИСЛАВ РУСИЋ

САИЏИЈЕ У МАКЕДОНИЈИ

У Македонији, а деком и изван ње, особито у западној половини њеној, у којој се донедавна највећма било развило печалбарство и у неким пределима и крајевима постало главна привредна грана, имало је знатан број људи по селима и градовима који су се занимали преношењем новаца, малих „поздрава" или „аманета", писама и усмених вести од завичаја до далеких места рада печалбара и у супротном правцу. У народу су се на разним местима за те људе употребљавали неколики називи. У Горњем Пологу, Поречу, Прилепу, Голом Брду[1], Дебарском Дримколу[2] се за таква човека каже да је „саиџија"[3]. У неким селима Скопске Црне Горе (у Љубанцима, Кучкову и Чучеру), у Велесу, понегде у Горњој Дебрци (у Турју, Мраморецу, Сливову, Врбјанима), у Малесији, Струшком Пољу[3*] и селима по његову ободу („Горни Села") употребљава се назив „са̀јџија". Код Торбеша из Брода у Гори (северно од Шаре), у Доњој Дебрци (Издеглавју, Горном и Долном Стредоречу, Злестима) и у северном делу Охридског Поља има реч „сајаџија". У једној обредној песми из Поречa (из Крушја) коју жене певају на празник Женских водица родитељима чији се син налази на печалби, назив „сајаџија" је употребљен с обрнутим редом прва два слога:

Прошетало лудо младо
Од чаршија низ чаршија;
Раце носит у џебои,
Плни му се леплебији;
Тој ми барат јасаџија[4]
Да ми пратит бела книга,
Бела книга, црно писмо,
Црно писмо на мајка му,
На мајка му, на татка му, —
Да им пиша да су живо,
Да су живо, да су здраво[5].

Да ифчекаш и в година,
И в година мила снаа!
Ваѓај пари, плаќај песна;
Ова песна сто динари!

У селима на источној коси од Охридскога Језера, све до Велгошта на северу, каже се „сејаџија". У целој Горњој Преспи има реч „силаџија", а у Доњој Преспи „ћираџија".

У мало краћем облику, без слога „џи", тај се назив јавља и изван Македоније, особито у Србији и Босни. Прота Матеја Ненадовић[6], Сретен Поповић[6*] и Тихомир Ђорђевић[7] помињу реч „саија", а Вук Караџић[8] „са́хија (саија)" и десетерац „А сахију посла у Косово"[9]. Миклошић[10] је спомиње као српску у облику „сахија", а из Босне наводи „саију спремити" и „сајија" (из говора и песама). Сима Тројановић додаје и „сехија (сеија)"[11]. Такви српски облици су постали од арапске речи sâ'ī (sa'i, sa'y, sây, saïy) посредством Турака и наставка „ја". „Саија" и слични облици њени значе „Eilbote"[12], „Fussbote"[13], „Bote zu Fuss[14], „a foot-messenger"[15], „messager qui va à pied pour porter une nouvelle ou une lettre"[16], то јест „пешак који се шаље из једнога места у друго да носи вест или писмо" (са примером „јавила се потреба да се пошље саија")[17], односно „гласник, поштоноша"[18], „књигоноша"[19], човек „који се труди (носећи књигу пешице")[20], „писмоноша"[21] или „поштаџија"[22]. Македонски облик те речи добио се додавањем наставка „џи" на „sâ'ī" или друге облике у говору и писању, на основи сличности с осталим речима на „џи", које означавају човека, радника на некоме послу, занимању, занату („*sâ'ıdži"), и народног завршетка „ја", — па се даљим развојем добили нови слични облици.

Саџилуком („со саџилак") су се бавили људи разних народности у Македонији. У старије доба турскога господства, саџије су биле Турци и њихови поверљиви мухамедански поданици, на првоме месту Арбанаси. Они су били државни службеници, и зато су добијали од својих установа награду за свој рад. Те саџије су се кретале само по Македонији и по тадашњој турској држави, скоро увек пешице, и то већином од једнога града до другог успутног. Ретки су били људи који су службеним послом ишли по више дана и ноћи и прелазили већи број насеља. Када се крајем осамнаестог и почетком деветнаестога века у западним пределима Македоније јавило јаче надирање и насиље Арбанаса, многи мушки чланови македонских породица почињу да одлазе изван свога завичаја, често и у далеке пределе својих сународника или у земље суседних и удаљенијих народа који су живели слободнијим животом, — међу Србе, Румуне, Бугаре, Турке и Грке, — да тамо радом стекну средства за живот и за многе намете необузданих пљачкаша[23]. За одржавање везе са тим печалбарима и за преношење њихове зараде из далеких земаља јавили су се као погоднији од Турака и Арбанаса Цинцари и мухамедански („Торбеши"), а најзад и православни Македонци. За разлику од турских и арбанашких саџија, цинцарске и македонске саџије нису

биле ничији службеници. Они су једино са знањем и одобрењем власти турске посећивали печалбаре и од њих примали најпре поклон у новцу или чему сличном, а после и утврђену награду за донету вест из куће и најзад и за учињену услугу на повратку у завичај. Саиџија је било и сељака и грађана. Они су у већини били сасвим сиромашни људи. Само су неки међу њима успели да својим услугама стекну и мало готовине, па и да се изједњаче са људима средњега богаства. Саиџилуком се бавио Арбанас Алија Демоски из Боговица („Богојци") на северном ободу Струшкога Поља. Преспанцима су били познати као саиџије Цинцари Кузман из Псодера („Пцодери") и Ђорђи из Гопеша. Међу Торбешима је саиџија било у приличном броју. Из Октиса у Струшком Дримколу је био неки Ариф; из Лабуништа Рахман Кариман[24], Ајрудин, Селман; из Брода у Гори Бахтијар Маринов. Македонаца православних је било највише: Данило Ристић из Горње Ђоновице јужно од Гостивара; Коста, Трпко[25] и Ћиро Јордоски из Тресонча; Митре Ђидијоски из Девича у Поречу; Решко Бујуклијоски (Димчески) из Сливова у Дебрци; Ђурчин Калина из Буринеца у Жупи; Ристо Новески (Шикалески) из Велгошта; Ицо Ћираџија из Сопотског, Стефо Туџароски из Љубојна и Петко Салкоски из Ђермана у Преспи. Из градова су били Димко Павлески, Наумче Фортомар, Климе и Димко Румена (Руменче), Прове и Димко Паче из Охрида; Ефтим Љапче, Андре Татарче, Коте и Тале Павлески (Миљоски), Ристо Грнчар и Димитрија Низам у Ресну и Јанковцу; неки од Даленговаца у Битољу; Тодор Дрндар из Велеса, — и многи други.

За саиџије Арбанасе, Цинцаре и Македонце обеју вера памти се да се по својој спољашњости безмало ни у чему нису разликовали од становника свога места живљења: и сељаци и грађани су били обучени у одело какво се носило у њиховој средини. Они нису, као саије у Турској, Србији и Босни имале „на нози привезано звонце"[26], прапорац[27] или „на ногама седам прапораца"[28], нити им је, по речима из друге народне песме из Босне, у једној руци била капа сакуљица,

А о њојзи триста прапораца,
А у другој дренова тољага[29], —

по чему су се познавали међу другим људима. Супротно Пуквиљу, Ами Буе тврди да ни у Арбанији, особито у њену јужноме делу, није видео никаква прапорца на ногама тамошњих саиџија („Fussgänger")[30]. Саиџије у Македонији су једино за време вршења свога посла имале торбу изаткану од кострети или вуне, а само неки од коже јареће или јагњеће („тагар", „тагарче"), на пример „Коста писмоноша" из Тресонча[31] и Димко Румена из Охрида, који је носио и ћемер око појаса, али испод горњег одела, да му се не може ви-

дети издалека. Тодор Дрндар из Велеса је у последње време свога саиџиског рада имао јачу кожну ташну са катанцем и кључем. Торбе су носили о рамену или су их везивали преко леђа („вежано"). У њима су држали све пошиљке од родитеља или од печалбара и своју храну за пут. Писмене саиџије су у њој чувале и књигу („тевтер") у коју су уписивале усмене поруке, а за појасом су имале мастионицу са пером („дивит")[32]. За слободно кретање и вршење посла по турској царевини (по Грчкој, а ређе по Тракији), саиџије су имале одобрење („право") од власти; а када су прелазиле границу и ишле у друге земље (у Србију, Румунију, Бугарску), имале су уза се и „тескере" или „пашапорт".

Када по Македонији и земљама у њену суседству није било савременијих средстава за превоз у правцу кретања саиџија, они су путовали једино пешице, и обично су ишли сасвим сами, ма да су радо волели да нађу за сапутнике лица из своје средине или ма кога другога свога земљака из једнога полазнога места или ноћишта до наредног. Том приликом су у руци имали обичну дрвену палицу која им је више служила као средство за одбрану од паса. Али је било саиџија који су узимали на послугу, уз плаћање награде по погодби, коња, па су са њим и на њему ишли за својим послом. Неки су успевали да стекну и свога коња и да са њим олакшају свој саиџилук. Пешачи су се у некој згодној прилици користили колима, железницом или бродом („со пампур") до некога места, ако је таквих срестава за превоз било успут. Путовање по неким деловима тадашње турске царевине није било за свакога саиџију подједнако лако. Мухамеданским саиџијама, особито Арбанасима, нико није правио сметње. Саиџијама других народиости и вера у Македонији су често искрсавале тешкоће у раду. На многим успутним местима у западним крајевима Македоније, — крај шума, у кланцима, на превојима, близу неких насеља, — било је арбанашких одметника и пљачкаша који су могли напасти саиџију у одузети му све што носи од вредности или га заробити и потом тражити од његове породице велику количину новаца за откуп. Зато су саиџије на разне начине радиле да избегну сусрет или сукоб са таквим људима. Саиџије су често узимале са собом турске или арбанашке пратиоце или чуваре („сејмени") који су их за новац спроводили по опаснијим местима. У народу се каже да су саиџије своје заштитнике и богато хранили и даривали. Али ни та пратња није била свуда корисна. Стога су саиџије гледале на све начине да стекну пријатељсто с одметницима преко њихових помоћника или јатака и уопће са многим становницима појединих успутних села која су била позната као пљачкашка (Песочани, Буково, Зајаз). Саиџије су се понекад и тамо заустављале да заједно поједу и попију нешто пријатно. Где

није било опасности од напада, саиџије су се кретале слободно; а у неким крајевима Србије, у којима су се јављали пљачкаши или хајдуци, никада нису ишли сами, особито за време враћања у Македонију. Саиџије које су имале коња обично су водиле и неке печалбаре са собом. Ако је саиџијин сапутник желео да јаше целим путом, плаћао је за то „целога коња“; а када су се он и власник коња мењали наизменично, јашући по један час, у томе случају се давао новац „за половину коња“[33]. За „полојна коњ“ се од Селаца и Буринеца у Жупи до Видина плаћало Ђурчину Калини један златник („наполоан“). Саиџија је често био вођа неколицине („тајфа“) својих земљака у неку државу ради њихова упошљавања и зарађивања, па је и за ту улогу добијао награду одмах или када печалбар првом приликом дође до зараде. Митре Ђидијоски из Девича је једнога пролећа одвео у Румунију двадесет Поречана. Ариф из Октиса је на своме коњу враћао у завичај и болесне печалбаре.

Саиџије су полазиле на пут с пролећа, у лето и на јесен. Ко је имао да превали мању даљину, ишао је четири пута годишње. Сматрали су да ће најсрећније проћи на путовању ако крену понедељком или средом. На недељу или више дана пре одласка, саиџија је у своме селу или граду и у његовој непосредној околини објављивао по људима у који ће дан отпутовати, да би породице печалбара могле спремити нешто за шиљање или да саопће неку усмену поруку или јаве разне новости својима у туђини. Од тога дана су саиџију многи посећивали, особито последњих дана предвече. Ма да је полазак био рано ујутру, саиџију су испраћали из места живљења сви млађи и старији укућани који су имали своје људе на печалби, а често су многи ишли са њим и далеко изван села или града и стално му говорили о својима. То никако није могло изостати ако је са саиџијом путовао неко на печалбу. Пешаци би упртили торбе, а коњаници их товарили на самар, и пролазили кроз успутна села, у којима су их очекивали укућани других печалбара са „поздравима“ (малим даровима), писмима или порукама, уколико из тога насеља нема њихов саиџија. Кроз насеља у којима је било других саиџија, они су пролазили без задржавања, осим ако би их сустигла ноћ. Тако су ходали све до последњега места у коме има његових земљака печалбара.

Саиџије су обилазиле сва места једне државе у којима је било њихових земљака из завичаја. Једни су ишли у Србију, други у Румунију, трећи у Бугарску, четврти у Грчку и Тракију (већином у Једрене), пети у Турску, а неки још даље, до јужне Немачке и до Чешке. У Шумадију, Београд и Суботицу су ишли преко Скопља, Ристовца и даље низ Мораву. Одатле су свраћали и у Лајпциг и Праг[34]. У Руму-

нију их је пут водио преко Куманова, Ћустендила и Софије на Видин, Лом-Паланку, Рушчук, па са једног од тих насеља у Турну-Северин, Турну-Могорин, Крајову, Букурешт, Кампине, Јаше и друга радилишта. Ко је путовао у Варну, одвајао се од Софије. Неки су од Варне пловили бродом до Добрича („Добрџе“), Констанце, Галаца, „Ибраила“. У Цариград су путовали преко Лерина, Сереза, Драме, Кавале, Ксантија („Скече“) и Једрена („Одрин“). Неки су се у Солуну користили бродом до Цариграда, па и до Варне. У Волос и Атину или Пиреј су ишли од Лерина или Солуна пешице или бродом. До Београда су имали дванаест ноћишта („конаци“)[35]. За то исто време су стизали и у Лом-Паланку[36]. Од Драславице у Струшкоме Пољу до Букурешта су путовали деветнаест дана. Најудаљенија места су преваљивали за три недеље или који дан више. Када стигне у неко радилиште, саиџија је свраћао у кућу некога свога најприснијег печалбара, који га је задржавао у гостима, на храни и ноћишту. Неки су имали збориште и пегде у насељу, обично у гостионици некога њихова земљака, па су ту отседали, да не буду на терету печалбарима. За долазак саиџие се убрзо сазнавало. Зато су се одмах после рада, увече, скупљали око њега многи печалбари из тога места и питали га о својима у завичају. Том приликом је саиџија свакоме саопћавао поруке, вести, давао „поздраве“ (чарапе, марамицу, сапун, јабуку) или писмо. У то исто време је саиџија добијао своју награду за учињену услугу. Саиџија је одмах после доласка јављао колико ће остати у томе месту и када ће се вратити у њ или кренути одатле кући („дома“), у Македонију. Уочи дана повратка печалбари су долазили саиџији да му поруче или пошљу нешто за њихове у завичају. Печалбари су по саиџији слали својим укућанима новаца, малих „поздрава“ или писма. За златник или за писмо саиџија је обично примао један грош награде. Али та количина новца није била стална или утврђена, него се мењала углавном и према удаљености места и због привредних прилика на тржишту. Зато су неки узимали за саиџилук и два гроша[37], „стопарац“[38]. Решко Бујуклиоски је наплаћивао „три черечиња“, а Данило из Ђоновице, Ђурчин Калина, Климе Румена и Прове Паче су тражили од својих „муштерија“ по пет грошева за преношење златника или писма. За разне „поздраве“ и усмене поруке је Наумче Фортомар узимао по „десет пари“ или би га шиљаоци почастили пићем. Неке саиџије су биле веома човечне, увиђавне, па су преносиле новац или нешто друго и на почек („вересија“). Од лица која још нису почела добро да зарађују, или од оболелих синова својих старих „муштерија“ и добрих пријатеља, нису узимали ништа за саиџилук[39]. Печалбари су често свој новац предавали саиџијама без сведока, „у че-

тири ока". Тада се све радило на поверење, „на душу". Саиџије нису никада са те стране каљале свој образ[40]. Па и када би их успут снашла несрећа и остали без предатога новца, они су штету примали на се[41]. Охридске саиџије су доцнијих година свога рада давале, и без захтева шиљаоца, потврду („полица") о примљену новцу. И повратак саиџијин је био везан с испраћајем: печалбари су га на дан поласка засипали топлим речима о срећном путовању. Саиџију су у завичају печалбавеву очекивали и са радошћу и са зебњом. За њ су знала и деца, јер су им мајке говорике да ће им он донети новаца од оца или старијега брата са печалбе[42]. Многи су бројали дане њихова повратка. Чим би саиџија стигао у своје место живљења, за њ су сви брзо дознавали. Укућани печалбареви би сами похитали у сајиџијину кућу и примали од њега новаца, мали поклон, писмо, или поруку и живо се распитивали о животу и раду свога у даљини. Саиџија је свакоме стрпљиво одговарао на сва питања и казивао о свачему што је видео или чуо о печалбару, особито о његовој заради и о времену када када ће се вратити кући. Он је све поруке преносио без икакве грешке, као да их је читао из књиге, што су понеки заиста тако и радили[43]. Саиџије су већином биле стекле умешност да на духовит начин саопће све вести. Они су знали да и тужне новости изнесу у благом облику и да том приликом осоколе ожалошћена лица. Саиџијина излагања су слушаоци у завичају и на печалби пратили нетремице, без предаха, као да су из његових уста излазиле мисли печалбара или неког из куће, — а у пошиљкама су гледали стварну потврду или доказ о постојању шиљаоца. — После свакога повратка и сусрета с укућанима печалбара, саиџија је заказивао дан поновног одласка на пут. Ако је прво путовање било око Ђурђева дана, друго је бивало о Петрову дану, а треће око Илињдана. О Митрову дану су се многе саиџије враћале својој кући и проводиле зиму са својима.

Македонске саиџије су дуго времена биле живе споне између породица у завичају и њихових печалбара у туђини. Они су преносили усмене и написане вести и средства за живот од једних до других. Неки су међу њима послужили као тајни гласници између македонских устаника и српских или бугарских поверљивих лица[44]. Затим, гледајући свет, живот и прилике у местима рада печалбара, они су били постали и преносиоци неких културних тековина у своју кућу, ако не у своју средину. Данило из Горње Ђоновице је набавио гусле динарског облика (са једном струном), научио српске јуначке песме, па је гудио и певао скоро до своје смрти.

Саиџије у Македонији су постале под утицајем турских саија, али су се у току времена почеле од њих знатно раз-

ликовати по своме раду. Саиџије су се одржавале све док се нису јавиле друге боље и лакше везе између једнога насеља и другога даљега помоћу савременијих срестава, чиме је била више и обезбеђена и убрзана служба преношења писама и других ствари. Саиџије су се морале изгубити када се створила поштанска мрежа по главним градовима Македоније. Тада је саиџилук уступио своје место појединим трговцима са великим радњама који су на се преузели преношење пошиљки разних врста. У Солуну су били чувени Кондовци. Многе дотадашње саиџије из градова западне Македоније (из Охрида, Ресна, Битоља) постале су њихови службеници и преко њих су примале и доносиле новац, писма и друге пошиљке у своје место живљења, па су често и одатле као „поштаџије" разносиле све то лицима из оближњих села или су их поруком позивале у град ради личнога примања пошиљке. Али се ни тад одмах нити данас у народу није сасвим напустио стари начин преношења вести, писама, „поздрава" или аманета и новца по лицима која путују у нечије место рада или се враћају одатле, јер је и једнима и другима још увек особито пријатно кад из уста свога земљака чују живу реч о животу и послу радника или некога његова из куће („као тој да ми збореше преку него"), — само што се сада за такву услугу не тражи награда.

ИЗВОРИ И НАПОМЕНЕ

1 Миленко С. Филиповић: Голо Брдо (Скопље, 1940), 51.

2 Миленко С. Филиповић: Дебарски Дримкол (Скопље 1939), 50.

3 Сима Тројановић у своме делу Наше кириџије (Српски етнографски зборник XIII; у Београду, 1909), 107, наводи то име, али му не одређује место употребе.

3* „Нова Македонија" VIII, број 1902 (1951 II, 16), 4, у „Занимливости од земјата" („Плачи Круша").

4 Жена која ми је казивала ову песму, рекла је да „јасаџија" значи „чоек што се враћа дома". То ме је и навело на мисао да не повежем ту реч са речју „јазаџија" (писар).

5 Када чују ове речи из песме, родитељи заплачу од жалости.

6 У целокупним делима (у „Просветину" издању српских писаца), 195.

6* У књизи Путовање по Новој Србији (издање Српске књижевне зедруге 1950), 126, 191—192 (у напомени), 222.

7 У Нашем народном животу V, 133, и у Белешкама о нашој народној поезији (Београд, 1939), 173

8 У Рјечнику код те речи.

9 Тројановић у Нашим кириџијама на страни 106 наводи тај стих, али не каже из које га је народне писме узео.

10 У делу Die türkischen Elemente in den südost - und osteuropäischen Sprachen (Wien, 1890), 22.

11 У Нашим кириџијама, 106. У наводу је облик у множини: „сехије (сеије)“, али се не каже где се употребљавају те речи.

12 Miklosich: Die türkischen Elemente .. , 22 (код речи „sa'i“).

13 Вук Караџић: Рјечник, код речи „сахија (саија)“.

14 Hacki Tewfik: Türkisch-deutsches Wörterbuch (Leipzig, 1921), 177 (код речи „sa'i“, исписане арапским словима).

15 Sir James W. Redhouse: A Turkish and English Lexicon (Constantinople, 1921), код речи „sa'i“ (с арапским словима).

16 Diran Kélékian: Dictionnaire Turc-Français (Constantinople, 1911), 658 (с арапским писмом).

17 Š. Sami: Kamusi türki (Istambul, 1317), 699, код речи „sa'i“ исписане арапским словима; Ibrahim Alâettin: Yeni türk lûgati (Istanbul, 1930), код речи „sây[i]“.

18 Целокупна дела Проте Матеја Ненадовића, 345; Kosta Hörmann: Narodne pjesme I, 149.

19 Вуков Рјечник код „сахија (саија)“; Miklosich: Die türkischen Elemente . . ., 22; Hörmann I, 527.

20 Ђорђе Поповић: Турске и друге источанске речи у нашем језику (у Београду, 1884), 188 (код речи „сахија“),

21 Тома Смиљанић — Брадина: Маћэдонски печалбари (Прилеп, 1927), 52.

22 Том речју се у Избиштима у Горњој Преспи објашњава назив „силаџија“.

23 Српски етнографски зборник LI, 287 („Порече“), 407 („Кичевија“); Филиповић: Дебарски Дримкол, 35.

24 Анђелко Крстић: Трајан (Скопље, 1932), 154.

25 Маћедонски печалбари, 52 до 55, 64, 79.

26 Наш народни живот V, 133, — Белешке о нашој народној поезији, 173 до 174.

27 Целокупна дела Матеја Ненадовића, 195.

28 Hörmann I, 527 (из Коњица у Босни).

29 Hörmann I, 149 (из Почитеља близу Стоца).

30 Die europäische Türkei II (Wien, 1889), 237.

31 Маћедонски печалбари, 52.

32 Маћэдонски печалбари, 52.

33 Трајан, 154.

34 Трајан, 154.

35 Маћедонски печалбари, 14.

36 Дебарски Дримкол, 35 (у напомени 1).

37 Наше кириџије, 108.

38 Трајан, 166.

39 Трајан, 166 до 167.

40 Маћедонски печалбари, 55; Дебарски Дримкол, 50. Тако су носиле и српске саије, о чему видети Сретена Поповића Путовање . . ., 191 до 192 (у напомени),

41 Трајан, 155.

42 Трајан, 154.

43 Маћэдонски печалбари, 52 до 55.

44 Упоредити с овим подацима о слепоме Ђури Милутиновићу-Црногорцу, који је „у време ратовања Карађорђевих био и саија, књигоноша“, а и „повереник између српског и црногорског владара. Он је у штапу носио писма тамо и амо, а најглавније ствари поверавање су му усмено“ (Путовање по Новој Србији, 126).

Branislav Rusić

LES „SAIDŽIJAS“ EN MACÉDOINE

(Résumé)

En Macédoine, et en partie en dehors de ses frontières d'aujourd'hui, surtout dans la partie occidentale, où s'était dévellopé plus qu'ailleurs, jusqu'à une époque assez récente, l'habitude d'aller travailler hors de l'endroit où l'on vivait (c'est ce qu'on appelait „pečalbarstvo“), — il y avait dans les villages et les villes beaucoup de gens dont l'occupation consistait à porter des nouvelles, des lettres, de menus objets tenant lieu de salutations, ou de l'argent, du lieu de naissance à l'endroit où l'homme travaillait. C'étaient des gens de différentes nationalités (Albanais, Tsintsars, Macédoniens de religion mahométane ou orthodoxe). Le peuple les connaissait sous le nom de „saidžiji“ (singulier: „saidžija“) ou d'un nom semblable („sajdžiji“, „sajadžiji“, „sejadžiji“, „sil'adžiji“, „ćiradžiji“ ou „poštadžiji“). Le mot a été formé du mot arabe „sa'i“, apporté en Macédoine par les Turcs; il a pris en Macédoine une nouvelle forme, avec les terminaisons „dži“ et „ja“ (tandis qu'en Serbie et en Bosnie s'est fo mé le mot „saija“ ou quelque mot semblable). Tous ces mots désignent un homme qui allait d'un endroit a un autre pour porter une nouvelle ou une lettre, c'est-à-dire un messager ou un facteur. A la différence des „sais“ turcs, qui étaient des fonctionnaires d'E at et qui parcouraient des distances assez courtes (entre deux ou trois villes voisines), les „saidžijas“ macédoniens étaient des personnes privées, qui toutes seules, pour gagner leur vie, se fesaient messagers ou facteurs, et qui voyageaient de la Macédoine dans plusieurs pays éloignés qui éta:ent alors sous la domination turque, ou même dans les pays en dehors de la Turquie (Grèce, Thrace, Bulgarie, Serbie, Roumanie; et quelquefois même plus loin encore: en Bohémie et dans l'Allemagne d sud). Pour exercer cette charge, ils avaient la permission des autorités turques et une sorte de passeport leur permettant de passe les frontières. A une époque plus ancienne, lorsque dans la Turquie de ce temps-là il n'y avait point de moyens de transport réguliers qui pussent mener aux endroits où il fallait aller, les „saidžijas“ faisaient leur trajet à p ed. Plus tard, certains d'entre eux allaient aussi à cheval, ou bien en voitu e, quand ils en trouvaient, ou en chemin de fer (par exemple, de Veles ou Bitolj à Salonique), ou en bateau (de Salonique à Constantinople ou à Varna). Leur voyage à pied de Ohrid et ses environs à Bucarest o jusqu'a la Dobrudža durait trois semaines.

Le chemin qu'il suiva'ent passait par Kumanovo, Ćustendil, Sofia, Lom-Palanka, Rušćuk. Ils allaient généralement trois fois par an. Ils étaient une vive liaison et représentaient comme une poste populaire entre l'ouvrier travaillant à l'étrange et son pays d'origine. On prenait congé d'eux ou on les accueil'ait avec joie ou avec anxiété, car ils apportaient des nouvelles agréables ou tristes dans les deux directions. Pour leurs services, ils recevaient généralement une piastre turque (un „groš“) pour porter une lettre ou une pièce d'or. Comme ils allaient voir beaucoup de ces ouvriers, ils gagnaient suffisamment pour bien vivre, et ils pouvaient même épargner de l'argent pour leur famille. A mesu e que les moyens de communication s'amélioraient et que le service des postes se faisait plus facilement et avec plus de rapidité (grâce aux chevaux, aux voitures, aux chemins de fer), les „saidžijas“ étaient demandés de moins en moins. Ils ont complètement disparus quand le service mode ne des postes a été créé en Macédoine.